

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl 6, Cild 6, iyul-sentyabr 2018
Year 6, Volume 6, July-September 2018

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS

İnsan kapitalının uçotu və onun maliyyə hesabatında əks etdirilməsi məsələləri.....	S.M.Səbzəliyev	
New approach for computing risks of fraud and gap in sales in retail.....	A.A.Asadov	
Учет вероятностных факторов при моделировании функционирования «единого окна» на таможенной границе.....	А.Д. Алиев	
Секторальный фактор в формировании платежного баланса Азербайджана.....	Г.Ш.Микаилзаде, Р.М.Микаилзаде	
BMT-nin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin sosial siyasətin formalaşdırılmasında rolu.....	H.Ə.Hüseynov	
Məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcların tənzimlənməsi: Azərbaycan dövlət sığorta-pensiya sistemində növbəti islahat tədbiri kimi.....	E.Ə.Əlirzayev	
Azərbaycanda təbii inhisarların struktur islahatlarının istiqamətləri (elektroenergetikanın nümunəsində).....	Q.S.Hüseynov	
Azərbaycanda rabitə sahəsinin normativ-hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi məsələləri.....	A.Ç.Həşimova	
Xarici ticarət hesablaşmalarında milli valyutaların istifadəsi..N.E.Məmmədov	Yol-nəqliyyat hadisələri zamanı birbaşa və dolay itkilərin qiymətləndirilməsi metodları.....	A.M.Səfərova
Azərbaycan iqtisadiyyatının Kobb - Duqlas istehsal funksiyası ilə qiymətləndirilməsi.....	T.M.Musayev, G.F.Rəhimli	
Neft və qeyri-neft sektorlarında mənfəət vergisinin optimal səviyyəsinin ekonometrik qiymətləndirilməsi.....	A.S.Süleymanova	
Factors influencing foreign direct investments in Azerbaijan...A.E.Alikhanov	İdخالı əvəzləmə siyasətinin ölkə iqtisadiyyatına təsiri.....	R.H.Həsənov
Azərbaycan və Türkiyə mühasibat sistemində hesablar planlarının müqayisəsi.....	X.Q.Mansurov	

www.unec.edu.az

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	
II 6, Cild 6, iyul-sentyabr 2018	
www.aseu.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Baş redaktorun müavini	i.e.d., prof. Y.H.Həsənli
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalın adı:	UNEC Elmi Xəbərləri
Jurnalın növü:	Dövri
Dövrüliyi və Dili:	Rüblük, Azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı Tel: (+994 12) 4927870, Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel:(+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 25.09.2018

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. D.A.Bağirov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkəraliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. T.Ə.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. R.R.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. H.S.Həsənov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Z.F.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. T.İ.İmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Y.A.Kəlbiyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

- Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunmasını tövsiyə etdiyi dövri elmi nəşrlər siyahısındadır.
- This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.
- Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, в которых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики рекомендовано публиковать основные результаты диссертаций.

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS	səh./pp
İnsan kapitalının uçotu və onun maliyyə hesabatında əks etdirilməsi məsələləri.....S.M.Səbzəliyev	5-12
New approach for computing risks of fraud and gap in sales in retail..... A.A.Asadov	13-21
Учет вероятностных факторов при моделировании функционирования «единого окна» на таможенной границе..... А.Д. Алиев	22-32
Секторальный фактор в формировании платежного баланса Азербайджана.....Г.Ш.Микаилзаде, Р.М.Микаилзаде	33-40
BMТ-nin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin sosial siyasətin formalaşdırılmasında rolu.....H.Ə.Hüseynov	41-54
Məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcların tənzimlənməsi: Azərbaycanı dövlət sığorta-pensiya sistemində növbəti islahat tədbiri kimi.....E.Ə.Əlirzayev	55-71
Azərbaycanda təbii inhisarların struktur islahatlarının istiqamətləri (elektroenergetikanın nümunəsində).....Q.S.Hüseynov	72-81
Azərbaycanda rabitə sahəsinin normativ-hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi məsələləri.....A.Ç.Həşimova	82-93
Xarici ticarət hesablaşmalarında milli valyutaların istifadəsi....N.E.Məmmədov	94-100
Yol-nəqliyyat hadisələri zamanı birbaşa və dolay itkilərin qiymətləndirilməsi metodları..... A.M.Səfərova	101-106
Azərbaycan iqtisadiyyatının Kobb - Duqlas istehsal funksiyası ilə qiymətləndirilməsi.....T.M.Musayev, G.F.Rəhimli	107-116
Neft və qeyri-neft sektorlarında mənfəət vergisinin optimal səviyyəsinin ekonometrik qiymətləndirilməsi.....A.S.Süleymanova	117-128
Factors influencing foreign direct investments in Azerbaijan...A.E.Alikhanov	129-137
İdxalı əvəzləmə siyasətinin ölkə iqtisadiyyatına təsiri.....R.H.Həsənov	138-149
Azərbaycan və Türkiyə mühasibat sistemində hesablar planlarının müqayisəsi.....X.Q.Mansurov	150-166

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	
Year 6, Volume 6, July-September 2018	
www.aseu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A.J.Muradov
Deputy editor-in-chief:	prof., Dr. Y.H.Hasanli
Managing Editor:	associate prof., PhD., N.O.Hajiyev
Title Journal:	Scientific Reviews in Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 424, Tel:(+994 12) 4927870 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 25.09.2018

Editorial Board	
dr., prof. D.A.Baghirov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A.Sh.Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. T.A.Guliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A.G.Alirzayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. G.N.Manafov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A.P.Babayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. R.R.Guliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. S.M.Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. M.A.Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. S.M.Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. F.P. Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. H.S.Hasanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Z.F.Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. T.I.Imanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Y.A.Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics

İNSAN KAPİTALININ UÇOTU VƏ ONUN MALİYYƏ HESABATINDA ƏKS ETDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

S. M. Səbzəliyev

i.e.d., prof., “Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının müdiri, UNEC

email: s.sabzaliyev@aseu.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 29 avqust 2018; Çapa qəbul edilmişdir 12 sentyabr 2018;
online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 29 August 2018; accepted 12 September; published online 25 September 2018

Xülasə

Məqalədə insan kapitalının identifikasiyası, qiymətləndirilməsi, uçotu və onun maliyyə hesabatında əks etdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır. Tanınmış şirkətlərin təcrübəsi bizə insan kapitalına qoyuluşların başlıca istiqamətlərini fərqləndirməyə imkan verir. Bunlara isə aid edilir: xüsusi təhsilin (ali təhsil də daxil edilməklə) tam həcmdə (qismən) ödənilməsi; şirkətin əməkdaşlarının dövrü surətdə təhsilinin ödənilməsi; peşə ustalığının yüksəldilməsi; öz ölkəsinin və xarici ölkələrin qabaqcıl müəssisələrində təcrübə keçmənin ödənilməsi; kollektivin əməkdaşlarının müəssisə daxilində biliklərinin və təcrübələrinin mübadiləsi və i.a.

Açar sözlər: insan kapitalı, motivasiya, maddi aktivlər, qeyri-maddi aktivlər, mal nişanları.

Jel Classification: M40

ACCOUNTING OF HUMAN CAPITAL AND ISSUE OF ITS REFLECTIONS IN FINANCIAL STATEMENTS

S.M.Sabzaliyev

Dr.,prof. - head of the department "Accounting and auditing", UNEC

Abstract

The article substantiates the necessity of identifying, evaluating, accounting and managing human capital in its financial statements. The experience of well-known companies allows us to distinguish between the major trends in human capital investments. These include: full payment (partial) of special education (including higher education); periodic education of company employees; upgrading professional skills; payment of internships in the leading enterprises of their country and foreign countries; exchange of knowledge and experience within the enterprise of employees of the collective and, etc.

Key words: human capital, motivation, tangible assets, non-material assets, merchandise.

УЧЕТ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА И ВОПРОСЫ ЕГО ОТРАЖЕНИЯ В ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

С. М. Сабзалиев

д.э.н., проф., зав. кафедрой «Бухгалтерский учет и аудит», UNEC

Резюме

В статье обосновывается необходимость идентификации, оценки и учета человеческого капитала, его отражение в финансовой отчетности. Опыт ведущих компаний позволяет выделить основные направления вложений в человеческий капитал. К ним относятся: полная (частичная) оплата специального образования (включая высшее); оплата периодического обучения сотрудников компании; повышение профессионального мастерства; оплата стажировок на передовых предприятиях своей страны и за рубежом; обмен знаниями и опытом внутри коллектива между сотрудниками и т.д.

Ключевые слова: человеческий капитал, мотивация, материальные активы, нематериальные активы, товарные знаки.

Giriş. İnkişaf etmiş ölkələrdə ali təhsilli mütəxəssislər üçün iş yerləri əmək bazarının genişlənməsi ilə müqayisədə daha üstün sürətlə artmaqdadır. Şirkətlər heyətin bacarığının və peşə vərdişlərinin inkişafına daha çox vəsait qoymaqladırlar. Əslində şirkətlərdə kapital qoyuluşu uqotunun yeni istiqaməti – insan kapitalına qoyuluşun uqotu təşəkkül tapmaqdadır.

Ötən əsrin ortalarında dəyişən kapitala qoyuluş kimi tanınan işçi qüvvəsinə çəkilən xərclər uqotda və hesabatda cari istehsal xərclərinə aid edilirdi. Müasir şəraitdə əksər hallarda cari istehsal xərclərindən fərqlənən insan kapitalının formalaşması üçün əlavə xərclərin çəkilməsinə obyektiv zərurət yaranır. Bugünkü bazar gündəlik tələbat malları və yeni elmtutumlu mallarla doldurulmuşdur. İnkişaf edən rəqabət şirkətləri yeni texnologiyaların və texnikaların tətbiqinə, istehsalın yenidən təşkilinə məcbur edir və eyni zamanda bazara daima yeni mal nümunələrinin çıxarılmasına zərurət yaradır. Əməkhaqqının artması, sosial paketlərin formalaşması ilə əlaqədar yüksəkixtisaslı işçilər, idarə edənlər və tədqiqatçılara çəkilən xərclər dönmədən artır. Bu qəbildən olan xərclərin uqot və hesabatda dəqiqliklə əks etdirilməsində müşahidə edilən çatışmazlıqların araşdırılması mövzunun aktuallığını sübut edir.

Əsas hissə. Son dövrlərdə müasir iqtisadiyyatda insan kapitalı yeni məfhum kimi təzahür edir. Bu termin altında hər şeydən əvvəl insanın, şirkətin istehsalat, kommersiya və maliyyə sistemlərində tətbiq olunan kreativ qabiliyyəti, onun biliyi, bacarığı və sair vərdişləri başa düşülür.

İnsanın biliyi və bacarığı onun fiziki qabiliyyəti ilə yanaşı, əmək fəaliyyətinin bütün mərhələlərində özünün qiymətini tapmışdır. Artıq XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində istehsalın texnoloji səviyyəsi elə bir yüksəkliyə çatmışdı ki, insan maşınların əlaltısı olmaqdan əl çəkmiş, onun biliyə, vərdislərə və yeni tələblərə əsaslanan yaradıcı əməyi ön plana çıxmışdır.

Tanınmış şirkətlərin təcrübəsi insan kapitalına qoyuluşların əsas istiqamətlərini fərqləndirməyə imkan verir.

Belə qoyuluşların birinci istiqaməti dedikdə, insan kapitalının ilkin formalaşmasına çəkilən xərclər, onun daha da təkmilləşdirilməsi və aktual kvalifikasiya səviyyə-sində saxlanması, elm və texnikanın son nailiyyətlərinə uyğunlaşdırılması başa düşülür. Bunlara aiddir:

- Xüsusi təhsilin (o cümlədən ali) tam (qismən) ödənilməsi, tələbələrə artırılmış təqaüdlərin verilməsi, xüsusən də ali və orta ixtisas müəssisələrinin, peşə məktəblərinin saxlanması və i.a.);

- Şirkətin işçilərinin ixtisaslarının artırılması və yenidən ixtisaslaşması üçün dövrə təhsilin ödənilməsi;

- Konkret iş sahəsində şirkətlərin fəhlə və qulluqçularının peşə ustalıqlarının artırılması, əmək məhsuldarlığı üzrə yeni vərdislərin mənimsənilməsi;

- Öz ölkəsinin və xarici ölkələrin qabaqcıl müəssisələrində təcrübə keçirilməsinin ödənilməsi;

- Kollektiv daxilində əməkdaşların bilik və təcrübələrinin mübadiləsi;

- Özlərinin yeni iddialarını generasiya etmək bacarığı olan, ətraflarında yaradıcı mütəxəssisləri birləşdirə bilən nadir biliyə və istedadla malik mütəxəssisləri cəlb etmək və onların maddi maraqlarını təmin etmək (o cümlədən seçim və seleksiya, uzunmüddətli yaradıcılıq məzuniyyətlərinin ödənilməsi, sınaqların, tədqiqatların, simpoziumların və seminarların keçirilməsi, elmi əsərlərin və monoqrafiyaların nəşri, informatik tədbirlər, nadir avadanlıqların və cihazların hazırlanması);

- Sair xərclər.

İnsan kapitalının təkmilləşdirilməsinə çəkilən xərclərin **ikinci istiqaməti** kollektivdə keyfiyyətli işin motivasiyasının yaradılmasına qoyuluşlar, nəzarət olunan nəticələrlə istinad, əməkdaşların psixoloji durumu əsasında psixoloji treninqləri həyata keçirmək və işçi qruplarını seçmək ilə xarakterizə olunur. Konkret surətdə ikinci istiqamətə aşağıdakılar aiddir:

- Keyfiyyət bölümlərinin, rasionallıq yarışlarının, nəticələrin və mükafatlandırma-
maların aşkarlığı;

- Şirkət daxilindəki informasiya sisteminin (xüsusi qəzetlər, radio, televiziya) yaradılması;

- Gənc əməkdaşlarla işin təşkili;

- Kollektiv idman, mədəni və eyni qəbildən olan tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Əmək kollektivlərində olan xoş münasibətlərin və yaradıcılıq fəallığının yarıldılması üzrə digər tədbirlər.

Üçüncü istiqamət - “sosial paket”ə çəkilən xərclərdən ibarətdir, o cümlədən:

- pulsuz keyfiyyətli tibbi yardım və sanatoriya xidməti;
- şirkətin verdiyi layiqli pensiya təminatı;
- pay maliyyə alətlərinin kompensasiya formasında ödənişləri;
- çox rahat yaşayış xidmətinin verilməsi (mənzil, uşaq baxçası, klub və s.);
- nəqliyyatdan güzəştli istifadə, pulsuz yemək və s.

Əslində insan kapitalının yuxarıda sadalanan xərclərini tamamlanmış saymaq olmaz. İnsan kapitalına qoyuluşlar kifayət qədər rəngarəngdir və onları təsərrüfat fəaliyyətinin cari xərcləri (əməliyyat xərcləri) ilə icmallaşdırmaq çox çətindir. Onların səlahiyyətli hissəsi perspektiv qoyuluşlar sayılır və bundan fayda uzun dövrdən sonra alınır (məsələn, bir sıra maddi və qeyri-maddi aktivlərdən fayda bir neçə il sonra gözlənilir). Qoyuluşların həmin hissəsi dəyişən kapitala çəkilən xərclərlə əlaqəsi olmayan əsas kapital qoyuluşlarına aid edilə bilər.

Bu gün insan kapitalı özlüyündə mühasibat uçotunda qeydə alınmır, uzunmüddətli qoyuluşlar isə balansda aktivlər qismində əks etdirilmir. Nəticədə balansın informativliyi yoxsulluğa doğru meyil edir. Qərb iqtisadçılarının hesablamalarına görə yeni texnologiyaları tətbiq edən şirkətlərdə elmtutumlu məhsulların istehsalı onların məcmu dəyərlərinin təxminən yarısını əhatə edir.

Şirkətlərin bazar dəyəri bir çox hallarda onun insan kapitalından asılıdır. Əgər belə qiymətləndirmə müəssisənin aktivlərində (balansda, yaxud maliyyə hesabatına əlavələrdə) öz əksini tapırsa, bu, xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Biznesin birləşdirilməsi zamanı işgüzar imicin (qudvil) xeyli hissəsi insan kapitalının qeydiyyata düşməyən dəyərini əmələ gətirir. Müasir iqtisadiyyatda vəziyyət belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir: bütün hallarda mühasibat uçotunun hazırda təşəkkül tapan praktikasını yeniləşdirmək üçün kifayət qədər əsas mövcuddur. Əslində insan kapitalını maliyyə hesabatında qeydə alınan aktivlərin tərkibinə aid etmək mümkündür. Yüksəkixtisaslı mütəxəssisin təliminə və işçi qüvvəsinin ödənilməsinə çəkilən dəyişən kapital xərcləri uzunmüddətli kapital qoyuluşlarına aiddir. İkinci xərc uzun əsrlər ərzində təsərrüfatçılıq subyekti xərclərinin tərkibinə daxil edilir. Təhsil və tərbiyə xərcləri, bütövlükdə dövlət və ailəyə həvalə olunur. Son illərdə bu vəziyyət dəyişikliyə uğramaqdadır. Belə ki, şirkətlər, əslində iqtisadi məhiyyətinə görə dəyişən kapitala çəkilən xərclər qismində tanınmayan və ilbəl artan insan kapitalı ilə bağlı xərcləri çəkməli olurlar. Obyektiv desək, həmin xərclər şirkətin aktivlərə qoyuluşu hesab edilir.

Uçot və hesabatda insan kapitalının identifikasiyası və tanınmasına dair MHBS üzrə Şuranın ciddi şəkildə tətbiq etdiyi ehtiyatlılıq prinsipinə görə şirkət heyətin loyallığına, onun işinin gələcəkdə davam etdirilməsinə tam şəkildə nəzarət edə bilməz. Bizim fikrimizcə, bu qaydanın şirkətin kollektivində yalnız bir əməkdaşa (çoxsaylı əməkdaşlardan birinə) şamil edilməsi ədalətli hesab oluna bilər.

İstənilən müəssisənin istehsalat-maliyyə sistemi maddi və qeyri-maddi aktivlərin, habelə insan kapitalının qarşılıqlı əlaqəsi kimi təqdim olunmalıdır. İnsan kapitalı müxtəlif fərdləri birləşdirən əməkdaşların kollektivi kimi çıxış edir. İnsan kapitalının fərdi daşıyıcılarının bəzi hissəsinin itirilməsi kollektivin yerdə qalan hissəsini iş qabiliyyətindən məhrum etmir. Şirkət nə qədər mövcuddursa, onun tərəfindən nəzarət edilən insan kapitalı əməkdaşların kollektivi kimi fəaliyyət göstərməkdə davam edir. İnsan kapitalı qismində çıxış edən heyətə münasibətdə nəzarətin itirilməsi sadəcə olaraq mümkünsüzdür. Şirkətin aktivlərində insan kapitalının identifikasiyası haqqında məsələnin həlli zamanı ehtiyatlılıq prinsipinin fəvqəladə surətdə tətbiqi bizim fikrimizcə özünü doğrultmur.

MHBS (İAS) 38 “Qeyri-maddi aktivlər” adlı standartın yeni redaksiyasında qeyd olunur ki, ixtisaslı heyətə malik olan komanda müvafiq hazırlıqlar nəticəsində əlavə və dəyişlərə yiyələnmə bilər. Son halda, bu dəyişlərdən gələcəkdə fayda götürmək mümkündür. Eyni zamanda həmin sənəddə təsdiq edilir ki, ixtisaslı heyətdən alınması iqtisadi faydanın həcminə kifayət qədər nəzarət etmək çətindir. Əgər belə bir nəzarət mümkün olsa idi, götürülən iqtisadi faydanı qeyri-maddi aktiv qismində tanımaq olardı.

Standartda bir tərəfdən qeyd olunur ki, insan kapitalını identifikasiya etmək imkanları şübhəsizdir və digər tərəfdən, onun qeyri-maddi aktivlər qismində tanınması inkar edilir. İnsan kapitalının tədqiqatçıları isə onu qeyri-maddi aktivlərə aid edirlər. Bu da özlüyündə **MHBS**-nin prinsiplərinə uyğundur.

İAS 38 “Qeyri-maddi aktivlər” və **İFRS 3 “Biznesin birləşdirilməsi”** adlı standartlar qeyri-maddi aktivlərin identifikasiyasının tələblərini müəyyənləşdirir. Belə aktivlər təşkilatdan ayrılıqda, başqa sözlə, ona yad olan digər üsullarla satıla bilər.

Müəyyən edilən meyarlar insan kapitalının bir qeyri-maddi aktiv kimi identifikasiyasına imkan vermir. Bu zaman hər hansı bir idman (məs. futbol və xokkey) klublarına malik olan şirkətlər istisnaqlı təşkil edirlər. Konkret surətdə idmançıların bir klubdan digərinə keçməsi hüququnun satın alınması əksər hallarda şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir. Belə bir situasiyaya icazə vermək üçün hər bir müəssisənin mühasibat uçotunda qeyri-maddi aktivlərin identifikasiyasının standart meyarlarını dəqiqləşdirmək məqsədəuyğundur.

Hazırda MHBS üzrə Şura maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdimatı konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi üzərində işlərini davam etdirir. Şurada Mühasibat uçotu üçün mühüm sayılan bəzi anlayışların, xüsusən də aktivlərin tərifinin dəqiqləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Hazırda tətbiq olunan bəzi təriflərin bir sıra çatışmayan

cəhətləri var və həmin çatışmazlıqlar praktikada istifadə edildikdə özünü doğrultmayan problemlərə gətirib çıxarır. Aktiv hər şeydən əvvəl standartın kontekstində iqtisadi fayda ehtimalı kimi başa düşülür. Konkret olaraq tərif belədir: “Aktiv keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi müəssisə tərəfindən idarə olunan və müəssisəyə gələcəkdə iqtisadi səmərə gətirə biləcəyi gözlənilən ehtiyatdır (resursdur)”. Layihədə yeni tərif təklif edilir: “Aktiv – mövcud iqtisadi resurs olmaqla, həmin şirkətin malik olduğu imtiyaz hüququ digər şirkətdə yoxdur”. Təklif müzakirə ərəfəsindədir. Əslində bu tərif həmin məzmununda insan kapitalının xüsusiyyətlərinə cavab verir və onun qeyri-maddi aktivlər qismində identifikasiyasına maneçilik törətmir.

İnsan kapitalının xüsusiyyəti onun müstəqil aktiv kimi təqdim olunması ilə ziddiyyət təşkil etmir. Məsələn, intellektual mülkiyyət dedikdə, material daşıyıcılarında informasiya formasında öz əksini tapan kodlaşdırılan bilik başa düşülür. Struktur kapitalına isə aiddir: məlumat bazası, mal nişanları, proqram təminatı, müştərilər və s.

İnsan kapitalı dedikdə, biliyə, bacarığa və vərdislərə malik fərdlər başa düşülür. Bilik, bacarıq və vərdislər digərlərinə yalnız şəxsi kontakt zamanı, məsələn təlim prosesində ötürülə bilər.

İnsan (fərd) bilikdən ayrı təsəvvür edilməyən bioloji daşıyıcıdır. Yalnız insan kodlaşdırılan biliklə, struktur kapitalını işlədə bilmək bacarığına malikdir. Eyni zamanda o, həmin bilik və bacarığını şirkətin istehsalat və digər fəaliyyətlərinə də tətbiq edə bilər.

İnsan sərbəst seçimə malikdir. O, özünün biliyinin tətbiqi üçün yer seçə bilər, bir şirkətdən digərinə keçə bilər, ixtisaslaşmasını, yaşamaq yerini dəyişə bilər və s. Fərdin müqavilə öhdəliyi vasitəsilə şirkətə təhkim olunması tədbiri mütləq deyil, onu asanlıqla aradan qaldırmaq mümkündür, eyni zamanda bu məsələni insan kapitalını əməkdaşların kollektivi kimi tətbiq etməklə, neytrallaşdırmaq çox asandır.

İnsan kapitalının özünəməxsus xüsusiyyətləri onu qeyri-maddi aktivlərin digər elementlərindən fərqləndirir. Həmin fərqlərə baxmayaraq, insan kapitalı qeyri-maddi aktivlərə kifayət qədər bağlıdır və onun çox mühüm elementlərindən biridir.

İnsan kapitalına çəkilən xərcləri işçi qüvvəsinin ödənilməsinə çəkilən xərclərdən ayırmaq o qədər də böyük əmək tələb etmir. Xərc maddələrinin siyahısını müvafiq qruplaşmalara uyğunlaşdırmaq kifayət qədər asandır. Təsərrüfat subyektində insan kapitalının formalaşmasına və inkişafına çəkilən xərcləri uçota almaq üçün hesab planında **103№li “Qeyri-maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması”** adlı hesab nəzərdə tutulmuşdur.

İnsan kapitalının formalaşması və təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin başa çatmasından sonra xərclər **101№li “Qeyri-maddi aktivlərin dəyəri”** adlı hesab vasitəsilə uçota qəbul edilir. İnsan kapitalına qoyuluşların analitik uçotunu onların sonrakı amortizasiyası və yenidən qiymətləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən təşkil edilməsi məqsəddəuyğundur.

İnsan kapitalına qoyuluşların ilkin qiymətləndirilməsi təsərrüfat subyektinin çəkdiyi faktik xərclərlə, başqa sözlə, maya dəyərlə həyata keçirilir. Aktivlərə kapital qoyuluşları kapitaldan və bölüşdürülməmiş mənfəətdən maliyyələşir. Bütün hallarda həmin xərclər, bərpa edilmək üçün tədricən cari xərclərin tərkibinə daxil olunmalıdır.

İnsan kapitalına qoyuluşlar üzrə amortizasiya (ayırımları) kifayət qədər mürtəkəbdir. Qeyd etdiyimiz kimi, insan kapitalı kollektivdə təşkil edilən fərdlərdən ibarətdir. Konkret olaraq ayrı-ayrı əməkdaşların iş müddətləri mahiyyətə məlum deyildir. Müxtəlif fərdlərin təsdiq edilən müqavilə əsasında şirkətdə müəyyən müddətdə işləmələri üzrə öhdəliklər amortizasiya ayırımlarının planlaşdırılması üçün informasiya bazası yaradır. Əslində, bunun vasitəsilə qoyuluşların yalnız çox cüzi hissəsini ödəmək mümkündür. Konkret şirkət insan kapitalının təkrar istehsalına çəkilən ictimai zəruri xərclərin yalnız bir hissəsini sərf edir.

Əsas xərcləri isə dövlət və ailə büdcəsi çəkməli olur. Buna görə də, bütün hallarda konkret şirkətin balansında insan kapitalı həmişə özünün tam qiymətini tapa bilməyəcək.

Qeyd etdiyimiz obyektiv faktdan iki nəticə çıxarmaq olar:

1. Şirkətlərin balansında insan kapitalını, bütün müəyyənədicə amilləri də nəzərə almaqla, ədalətli dəyərlə əks etdirmək məqsədəuyğundur.
2. İnsan kapitalının qiymətləndirilməsinin ən yaxşı üsulu amortizasiya deyil, onun qiymətdən düşməsinin müntəzəm surətdə testləşdirilməsi hesab oluna bilər.

İnsan kapitalının dəyəri əksər iqtisadçılar tərəfindən pul gəlirlərinin gələcək axınlarının diskontlaşdırılan kəmiyyətinin işçilərin təliminə çəkilən ümumi xərclərlə uzlaşdırılması vasitəsilə müəyyən edilir. Digər, daha geniş yayılan metod əsas fondlara qoyulan investisiyaların rentabelliyyəsinin insan kapitalının təliminə çəkilən xərclərlə müqayisəsinə əsaslanır. Bu zaman təlimin davamlılığı və keyfiyyət xarakteristikası əsas götürülür.

Qeyd olunan metodların qiymətləndirilməsinin dəqiqliyi bir çox hallarda insan kapitalının tətbiqinin effektivliyinin göstəricilər sistemini təklif edən müxtəlif ekspertlərdə şübhə yaradır. Bu metodlardan birini, beynəlxalq səviyyədə müqayisələr aparmaq üçün BMT tətbiq edir. Dəyərin müəyyənləşdirilməsi metodlarının qeyri-dəqiqliyini etiraf edərək, qeyd olunmalıdır ki, onların hamısına ümumi iqtisadi mövqedən yanaşanda görünür ki, həmin metodlar mühasibat uçotunda və maliyyə hesabatında qiymətləndirilmək üçün yaramır.

Nəticə

İnsan kapitalının mühasibat uçotunda qiymətləndirilməsi məsələləri tədqiqatçıların diqqətini çox az cəlb edir və əslində, konkret nəticələr görünür. Aydın məsələdir ki, bunun üçün insan kapitalına qoyuluşdan öz mahiyyəti ilə fərqlənən işçi qüvvəsinin dəyərini müəyyənləşdirmək daha məqsədəuyğundur.

Müasir şəraitdə uçot və hesabat üçün daha münasib sayılan insan kapitalının ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilməsi hesab olunur. Belə bir dəyər konkret fond birjasında alqı-satqı sövdələşmələrində bazar rəqabəti nəticəsində təşəkkül tapır.

İnsan kapitalının bazar dəyəri, ən yaxşı halda, şirkətlər satın alındıqda, ya da bizneslər birləşdirildikdə aşkara çıxır. Bu zaman işgüzar imicin yaranan dəyəri insan kapitalının yaradıcı fəaliyyətini təmin edən şirkətlərin qiymətlərini təcəssüm etdirir.

İnsan kapitalının bazar dəyəri şirkətlərin istehsalat-maliyyə sistemində onun fəaliyyətinin effektivliyindən asılıdır. Bununla da şirkətlərin alış dəyəri müəyyənləşdirilir. Əslində, işgüzar imicin etibarlı və dəqiq dəyəri şirkət tərəfindən satın alınan insan kapitalının dəyərini xarakterizə edir. Bu zaman şirkətin yerdə qalan aktivləri zəruri dəqiqliklə identifikasiya olunmalı və qiymətləndirilməlidir.

Biznesin satın alınması və birləşdirilməsi ilə bağlı əməliyyatlar tez-tez baş vermir, əslində onlardan maliyyə hesabatlarının dövrü surətdə tərtib edilməsi zamanı istifadə etmək olmaz. Bu məqsədlə şirkətlərin kapitalaşması haqqında operativ birja informasiyalarından istifadə edilməlidir.

İllik maliyyə hesabatlarında insan kapitalının ədalətli dəyərini müəyyənləşdirmək və dəqiqləşdirmək üçün hər il ən azı bir dəfə bu məsələ araşdırılmalıdır. Şirkətin səhmlərinin bazar dəyəri bütün material, qeyri-maddi və maliyyə aktivlərinin ədalətli dəyərləri ilə müqayisə edilir. Aşkara çıxarılan artım insan kapitalının dəyərinin artması qismində **101№li “Qeyri-maddi aktivlərin dəyəri” (“İnsan kapitalı”)** hesabının debetinə və **341№li “Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)”** hesabının **(“İnsan kapitalının dəyərinin artması”)** kreditinə yazılır. Müqayisə zamanı aşkarlanan mənfə fərq əks köçürmə ilə rəsmiyyətə salınır.

Belə hesab edirik ki, müqayisəni bütün illik dövr üzrə hesablanan orta göstərici əsasında həyata keçirmək lazımdır. Bütün hallarda, bu məsələ əlavə tədqiqatlar və əsaslandırma tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Пятков, М. Л., Соколова Н. А. Анализ финансовой отчетности., М., 2011.
2. Преображенская, В. В. Учет нематериальных активов. М., 2009.
3. Соколова, Н. А., Каверина О. Д. Управленческий анализ., Изд «Бухучет», М, 2008.
4. Палий, В.Ф. Современный бухгалтерский учет, Изд. «Бухучет», М., 2003.
5. Учет по международным стандартам, под ред. Л. В. Горбатовой. М., 2012.

NEW APPROACH FOR COMPUTING RISKS OF FRAUD AND GAP IN SALES IN RETAIL INDUSTRY

A.A. Asadov

PhD, director of Business Center, UNEC

Email: asafasadov@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 4 sentyabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 20 sentyabr 2018; online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 4 September 2018; accepted 20 September; published online 25 September 2018

Abstract

In this article we propose novel analytical approach allowing to compute fraud risks and sales gap in the large retail chain on basis of internal data of retail objects that could be collected and measured with sufficient accuracy. The algorithm of comparison of internal data-based risk scores' intervals with intervals of scores of external evaluation (rating) by experts and customers of the same retail objects is proposed. This algorithm allows to reveal both relevant (resistant to fraud) and suspicious (sensitive to fraud) retail objects. The equations for risk assessment (metrics) and estimation of gap in sales revenue of retail objects are proposed.

Key words: Fraud in Retail, Method of Sales Gap Estimation, Metrics of risks assessment.

Jel classification: C81

TİCARƏT SEKTORUNDA SATIŞ İLƏ BAĞLI BOŞLUQLARIN VƏ FIRILDAQÇIL RİSKLƏRİN ÖLÇÜLMƏSİ ÜÇÜN YENİ YANAŞMA

A.Ə. Əsədov

b.e.n, Biznes Mərkəzinin direktoru, UNEC

Xülasə

Məqələdə iri pərakəndə ticarət şəbəkələrində satışla bağlı fırıldaqçılıq risklərini və satışla bağlı boşluqları hesablamağa imkan verən yeni analitik yanaşma təklif edilir. Daxili məlumatlara əsaslanan risk qiymətlərin intervalları eyni pərakəndə obyektlərinin kənar ekspertlər və müştərilər tərəfindən qiymətləndirmələri (reyting) intervalları ilə müqayisəsi algoritmi təklif olunur. Bu alqoritm etibarlı (fırıldaqçılığa davamlı) və şübhəli (fırıldaqçılıq üçün həssas) pərakəndə ticarət obyektlərinin aşkarlanmasına imkan verir. Fərdi ticarət obyektlərinin satış gəlirlərində boşluqların hesablanması və risklərin qiymətləndirilməsi metrikası üçün tənliklər təklif olunur.

Açar sözlər: pərakəndə ticarətdə fırıldaqçılıq, satış dövriyyələri boşluqlarının qiymətləndirilməsi metodologiyası, risklərin qiymətləndirilməsi metrikası.

НОВЫЙ ПОДХОД ДЛЯ РАСЧЕТА РИСКОВ МОШЕННИЧЕСТВА И РАЗРЫВОВ В ПРОДАЖАХ В СЕТИ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ

А.А. Асадов

К.б.н., Директор Бизнес Центра, UNEC

Резюме

В этой статье мы предлагаем новый аналитический подход, позволяющий вычислять риски мошенничества и разрывы в продажах на основе внутренних данных крупной сети розничной торговли, которые можно собирать и измерять с достаточной точностью. Предложен алгоритм сопоставления интервалов оценки рисков мошенничества, на основе внутренних данных, с интервалами внешней оценки (рейтинга) экспертами и клиентами одних и тех же торговых объектов. Этот алгоритм позволяет выявить как релевантные (устойчивые к мошенничеству), так и подозрительные (чувствительные к мошенничеству) розничные объекты. Предложены уравнения для оценки рисков (метрика) и методика расчета разрывов в доходах от продаж объектов розничной сети.

Ключевые слова: мошенничество в розничной торговле, метрика оценки рисков, метод расчета разрывов в продажах.

1. Introduction

One of the complicated tasks of analytics in the retail industry is the measurement of the difference (gap) between potential sales revenue and real revenue reported by management.

The big gap in the sales revenue could be explained by bad management and service leading to losing customers and revenue and/or fraudulent actions of customers, employees, and management leading to loss of real revenue and stealing of money. The retail fraud is growing year by year and losses are amounted as hundred billions US dollars over the world. The early detection of the retail fraud and gap in sales is important both for the retail industry to prevent huge financial losses and for tax administration responsible to fight against tax fraud and evasion.

There are a sufficient number of researches about data mining applications to study the problem of fraud in financial reporting, credit card fraud, insurance, telecommunication, and healthcare-related fraud. The survey of such researches is given in articles /(Bhardwaj, A, Gupta R., 2016: 20-28), (Phua, C, Lee, V, Smith, K, Gayler, R, 2005), (Agrawal, S, Agrawal, J, 2015: 708-713)/. The data mining techniques for automation of retail fraud by detection of anomalous transactions and fraudulent behavior at POS is reported by the different vendors (Oracle, IBM, SAS), for example, Oracle XBRi Loss Prevention and IBM Watson software tools.

Usually, the large retail chain includes hundreds of objects in different locations which carry out a huge volume of cash registers and POS transactions. It is important for saving time and resources to detect early as possible suspicious objects with high fraud risks and serious gap in sales revenue and then move to following investigations of these objects with store managers and checking daily transactions on cashiers and categories.

In such a way, there is a need to develop analytic approach allowing to measure fraud risks of the retailers and the gap in sales revenue.

In this article, we describe the novel analytical approach allowing to measure fraud risks and sales gap on basis of internal data of the real-life activity of retail objects that could be collected and measured with sufficient accuracy.

2. Statement of the problem

The head office of a large retail company is interested to detect fraud on own objects as early as possible. The top 6 retail fraud types could be the following:

1. Employee Fraud
2. Refund Fraud
3. Discount Abuse
4. False price adjustments
5. Cash Register Tampering
6. Vendor Theft

The all above cases of retail fraud lead to a potential turnover loss. Quick detection of fraudulent features (behavior) of any retail object is an important task for both shareholders and tax administration to make the right decision on action measures. It is costly to audit all objects. That is why development of the methodology of remote computerized control of risks, especially measurement of the sales revenue gap and the right selection of high risky objects for auditing on a place is important to decrease fraud and abuse, detect and prevent financial losses. The successful methodology could be very useful in the building of software tools for proactive fraud prevention.

The calculation of potential revenue and the gap in revenue for each retail object is a very complicated task because sales are dependent on different factors that are hardly to collect and measure with sufficient accuracy and to analyze. There is a need to develop a computerized methodology of measurement of risks of fraud and gap in sales revenue what will include **verifiable numerical data sets and qualitative features of the suspicious behavior** of employees and management. The real-life data sets that are necessary to collect and use in computerized risk measurement could be both quantitative and qualitative.

3. The development of the methodology of fraud risk assessment in the retail industry

In order to develop such methodology it is necessary to check compatibility of quantitatively measured scores of risks based on internal data of retail objects with

experts' qualitative evaluation and rating of the same objects by customers. In order to avoid errors related to imperfect data and information it is proposed to use intervals of both data and evaluation scores. A prerequisite of right decision making about fraud is a comparison of the retail objects of the same size and type of business. It means that it is non-correct to compare luxury and regular retail objects or the food shop with the electronics shop and so on.

The first step.

As the first step in our methodological approach, it is necessary to construct the risks assessment metrics by using special ratios G_i , including parameters p_i , that could correlate with the turnover downing of object j, T_{obj} due to above fraud cases.

We offer to use the following ratios G_i such as

T/p1 – turnover per 1 m² of the area of sales (S) in the shop;

T/p2 – turnover per 1 customer (dividing of averaged daily sales totals to the averaged total number of receipts issued by the cash register and POS terminals per day);

T/p3 – turnover/cost of discounts;

T/p4 – turnover/cost of refund goods;

The second step.

The computing of risks of fraudulent actions in the retailer starts with the calculation of the corresponding ratios T_{obj}/p_i for each i-type of the parameter. For each i-type parameter it is necessary to calculate the level of risk of j-object R_{obj}^i according to the uniform equation:

$$R_{obj}^i = \frac{\left(\frac{T}{p_i}\right)_{\max\ of\ 5\ j\text{-objects}}^{ave} - \left(\frac{T}{p_i}\right)_{obj}}{\left(\frac{T}{p_i}\right)_{\max\ of\ 5\ j\text{-objects}}^{ave}}, \quad (1)$$

$$R_{obj}^{ave} = \frac{\sum_{i=1}^n \alpha_i R_{obj}^i}{L}, \quad L = \sum_{i=1}^n \alpha_i \quad (2)$$

Where R_{obj}^{ave} - weighted average of the risk of j-object, α_i - the weight of risk of i-type, R_{obj}^i , p_i - i-type of the parameter,

$\left(\frac{T}{P_i}\right)_{\max\ of\ 5\ j\text{-objects}}^{ave}$ - the ratio of turnover to the value of the parameter of i-type

averaged for 5 maximal values of these ratios for j-objects, $\left(\frac{T}{P_i}\right)_{obj}$ - ratio of turnover

to value of i-type parameter for j-object.

The third step.

R_{obj}^{ave} is calculated as a weighted average risk of each object. We offer to specify the 8 intervals of the risk values and give the certain scores to them. The rules for matching scores to risk intervals are determined as shown in Table 1.

Table 1. Matching of risk intervals with scores and groups of risks

Intervals of risk	Score of risk	Group of risk
$-5\% \leq R_{obj}^{ave} \leq 0\%$	$Q_{obj}^{risk_ave} = 0,$	no_⟨risk⟩
$1\% \leq R_{obj}^{ave} \leq 10\%,$	$Q_{obj}^{risk_ave} = 1,$	very_low⟨risk⟩
$11\% \leq R_{obj}^{ave} \leq 20\%,$	$Q_{obj}^{risk_ave} = 2,$	low_⟨risk⟩
$21\% \leq R_{obj}^{ave} \leq 30\%,$	$Q_{obj}^{risk_ave} = 3,$	low_medium⟨risk⟩
$31\% \leq R_{obj}^{ave} \leq 50\%,$	$Q_{obj}^{risk_ave} = 4,$	medium⟨risk⟩
$51\% \leq R_{obj}^{ave} \leq 70\%,$	$Q_{obj}^{risk_ave} = 5,$	medium_high⟨risk⟩
$71\% \leq R_{obj}^{ave} \leq 90\%,$	$Q_{obj}^{risk_ave} = 6,$	high⟨risk⟩
$91\% \leq R_{obj}^{ave}$	$Q_{obj}^{risk_ave} = 7,$	super_high⟨risk⟩

In such way, we offer to compute risk values for j-objects according to Equation (1) and evaluate the risks by 7 point scoring scale according to intervals of risk values indicated in Table 1.

The fourth step

Alongside with computing risks of retail objects basing on their numerical internal data (data taken from recording and accounting systems of retail objects) it is proposed to use some characteristics for evaluation based on linguistic variables. The evaluation (rating) could be carried by both experts and customers. It is proposed to use for evaluation of the following characteristics:

1. Location of objects

Linguistic variables such as **“Good”, “Satisfactory” and “Bad”** could be used for evaluation of location from point of visibility, accessibility, parking for customers and perspective of sales from point of high traffic, population density and existence of competitors.

2. Quality of service

Linguistic variables such as **“Good”, “Satisfactory” and “Bad”** could be used for evaluation of the quality of service from point of customers

3. Assortment of goods

Linguistic variables such as **“Good”, “Satisfactory” and “Bad”** could be used for evaluation of the assortment of goods from point of customers

4. Prices

Linguistic variables such as **“Good”, “Satisfactory” and “Bad (High)”** could be used for evaluation of prices and loyalty schemes suitable from point of expectations of customers and perspective of sales.

It is proposed to offer to experts and customers to evaluate each object by questionnaire placed in the corresponding website. The following equation for scoring of external evaluation could be used:

$$Q_{ex} = \frac{n_g q_g + n_s q_s + n_b q_b}{N_{ex}} \quad (3)$$

where n_g , n_s and n_b - the number of experts' evaluation (rating) with scores of q_g , q_s and q_b . N - the total number of experts giving scores.

$$Q_{cust} = \frac{n_g q_g + n_s q_s + n_b q_b}{N_{cust}} \quad (4)$$

where n_g , n_s and n_b - the number of customers' evaluation (rating) with scores of q_g , q_s and q_b . N - total number of customers giving scores.

In Equations (3) and (4) we will use score $q_g=4$ for evaluation of the term “Good”, score $q_s=3$ for the evaluation of the term “Satisfactory” and score $q_b=2$ for the evaluation of the term “Bad” with the same weights.

The external evaluation (rating) of retail objects by experts and customers could be presented as Q_{ext}

$$Q_{ext} = \alpha_1 Q_{exp} + \alpha_2 Q_{cust} \quad (5)$$

where α_1 and α_2 are weights of evaluation (rating) by experts (Q_{exp}) and customers (Q_{cust}).

It is possible to match all averaged scores of experts and customers with the rating intervals as “Good rating”, “Satisfactory rating” and “Bad rating” according to the following rules:

If $3,7 \leq Q_{ext} \leq 4$...objects \in "Good _rating "

If $3,2 \leq Q_{ext} < 3,7$...objects \in "Satisfactory_rating"

If $2 \leq Q_{ext} < 3,2$...objects \in "Bad_rating"

The algorithm for comparison of the scoring of risks of the objects based on internal numerical data, Q_{int} with the external rating of the same retail objects by experts and customers, Q_{ext} could be proposed as the following (see Fig.1):

- 1) If the objects with high scores of risks in the interval $Q_{int}^{Risk} \in 6 \div 7$ (averaged score calculated on the internal data) on the “Y” axis will be located in the interval $3,7 \leq Q_{ext} \leq 4$...objects \in "Good _rating " (averaged score evaluated by the experts and customers) on the “X” axis , then these objects should be considered as “**Suspicious (sensitive to fraud)**” and should be selected for auditing and investigation of possible fraud cases.
- 2) If the objects with low scores of risks in the interval $Q_{int}^{Risk} \in 0 \div 2$ (averaged score calculated on the internal data) on the “Y” axis will be located in the interval $3,7 \leq Q_{ext} \leq 4$...objects "Good _rating " (averaged score evaluated by the experts and customers) on the “X” axis , then these objects should be considered as “**Relevant (resistant to fraud)**” and these objects could be taken as standard for measuring of the gap in the sales revenue of other objects, mainly suspicious objects.

The sales revenue gap (amount) of j-object for suspicious (sensitive to fraud) objects is measured by the following equation:

$$TG_{obj}^{susp} = \left(\frac{T}{P_i} \right)_{3 \text{ j-objects "Relevant" }}^{ave_of \ 3 \ max} * P_{susp_obj}^i - T_{obj}^{susp} \quad (6)$$

If $T_{obj} / P_{obj}^i = T_{3obj \text{ "Relevant" }}^{ave} / P_{obj}^i$, then $TG_{obj} = 0$ (there is no gap in the sales revenue).

As follows from the equation (6) for computing of revenue gap of j-object TG_{obj} it is necessary to have data about maximal ratios of turnover to the value of i-parameter for 3 objects which are classified as “Relevant” (resistant to fraud).

The ratio T/p_2 – average payment amount per one customer could be selected as the ratio $\left(\frac{T}{P_i} \right)$ for calculation of the revenue gap of suspicious j-object.

This ratio is calculated by dividing of averaged daily net sales totals to the averaged total number of customers paying for purchased goods. These data are

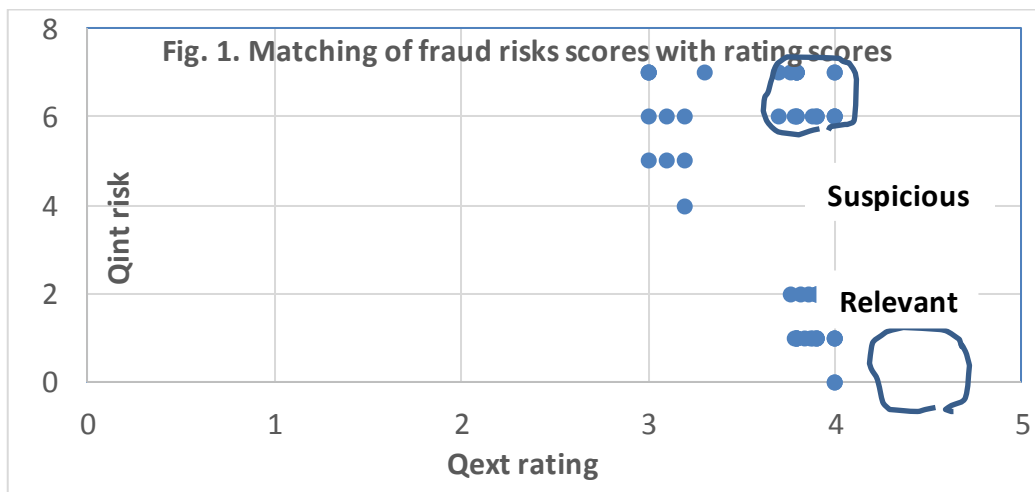
taken from the accounting system of the object under study, where there are accumulated data about daily sales totals and the total number of receipts issued by cash registers and credit card processing machines.

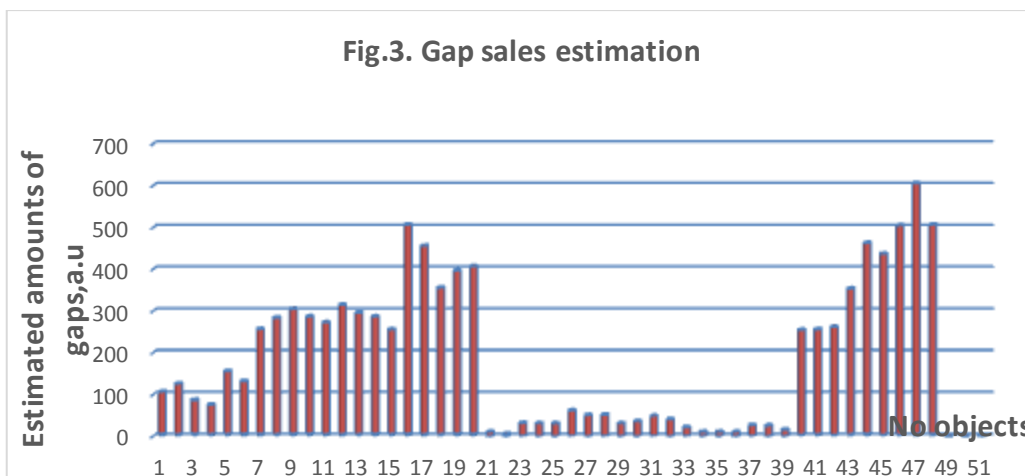
Selection of parameter p2 is due to that, the data about the number of customers' purchases could be computed automatically on basis of cash register and POS data because there is no opportunities and sense to distort these data by cashier or management.

Basing on analytical expressions (1) – (6) and algorithms described in this article, it is possible to demonstrate the simulation case of matching in graphs (shown on Fig.1-3) the scores of internal data-based fraud risks with scores' intervals of external rating of the retail objects (Fig.1), and matching of these scores with estimated amounts of gaps in sales (Fig.2). The estimated amounts (in arbitrary units) of gaps in sales of retail objects are shown on Fig.3.

Basing of internal and external evaluation of the retail objects it is possible to select "Relevant" (resistant to fraud) objects and "Suspicious" (sensitive to fraud) objects as it is shown on Fig.1. The next step is selection from "Suspicious" objects those, that have high estimated amounts of gaps in the sales revenue. These objects should be investigated on a place with the detailed analysis of transactions on cashiers, departments and categories of goods to reveal schemes of fraud and employees responsible for them. Data mining tools for detection of such schemes are offered by different vendors (Oracle, IBM, SAS).

It is possible to use the analytic approach developed in this article for development of novel soft computing tool allowing to visualize on Google map locations of both resistant and sensitive to fraud retails objects and estimated amounts of gaps in sales for fraudulent objects.

References

1. Bhardwaj, A, Gupta R. (2016). "Financial Frauds: Data Mining based Detection-Comprehensive Survey". The Journal of Computer Applications, v.156, No. 10, 20-28.
2. Phua, C, Lee, V, Smith, K, Gayler, R (2005). "A comprehensive survey of Data Mining-based Fraud Detection Research" in: Artificial Intelligence Review.
3. Agrawal, S, Agrawal, J (2015). "Survey on Anomaly Detection using Data Mining Techniques" in: Procedia Computer Science, v.60, 708-713

УЧЕТ ВЕРОЯТНОСТНЫХ ФАКТОРОВ ПРИ МОДЕЛИРОВАНИИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ «ЕДИНОГО ОКНА» НА ТАМОЖЕННОЙ ГРАНИЦЕ

А.Д. Алиев

кандидат технических наук, генерал-майор таможенной службы в отставке
sona4141@inbox.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 3 sentyabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 21 sentyabr 2018;
online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 3 September 2018; accepted 21 September; published online 25 September 2018

Резюме

В статье, с целью достижения адекватного описания работы «единого окна» на таможенной границе, сделана попытка учета вероятностных факторов. С учетом выявленных этих факторов даны их возможные плотности распределения. Определена вся совокупность исходной информации, необходимой для имитационного моделирования функционирования «единого окна», и дан имитационный алгоритм, позволяющий «просмотреть» различные варианты работы «единого окна» и в этом заключается практическая ценность работы. Для применения предлагаемого имитационного алгоритма требуется использование большого статистического материала по отдельным этапам контроля грузов на таможенной границе, и участие таможенных работников для оценки эффективности данного подхода. В области таможенного дела данную работу можно рассматривать как новое исследование.

Ключевые слова: таможенные органы, имитационное моделирование, профиль риска, алгоритм, таможенный контроль.

Jel Classification: F1, C02

GMRÜK SƏRHƏDİNDƏ “VAHİD PƏNCƏRƏ”NİN FƏALİYYƏTİNİN MODELLƏŞDİRİLMƏSİ ZAMANI EHTİMAL FAKTORLARININ NƏZƏRƏ ALINMASI

A.D. Əliyev

t.ü.f.d., təqaüddə olan gömrük xidməti general-mayoru

Xülasə

Məqalədə gömrük sərhədində “vahid pəncərə”nin işinin adekvat təsvir olunması məqsədilə ehtimal faktorlarının nəzərə alınmasına cəhd göstərilmişdir. Müəllif tərəfindən bu faktorların aşkarlanmasının nəzərə alınması ilə onların mümkün paylaşma sıxlığı

verilmişdir. “Vahid pəncərə”nin fəaliyyətinin imitasiyalı modelləşdirilməsi məqsədilə zəruri olan ilkin informasiyanın bütün məcmusu təyin edilmiş və “vahid pəncərə”nin işinin müxtəlif variantlarını ”təhlil etməyə” imkan verən imitasiya alqoritmi təqdim edilmişdir. Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Təqdim edilən imitasiya alqoritminin tətbiqi üçün gömrük sərhədində yüklərə nəzarətin ayrı-ayrı mərhələləri üzrə böyük statistik materialdan istifadə edilməsi və həmçinin bu yanaşmanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün gömrük işçilərinin iştirakı tələb olunur. Bu tədqiqatı gömrük işi sahəsində yeni bir araşdırma kimi qəbul etmək olar.

Açar sözlər: gömrük orqanları, imitasiya modelləşdirilməsi, risk profili, alqoritm, gömrük nəzarəti.

TAKING INTO ACCOUNT PROBABILISTIC FACTORS IN MODELLING THE FUNCTIONING OF THE ‘SINGLE WINDOW’ AT THE CUSTOMS BORDER

A.D. Aliyev

Ph.d, retired major general of Customs service

Abstract

An attempt has been made in the article to take into account probabilistic factors in order to achieve an adequate description of the operation of the ‘single window’ at the customs border. Taking into account the identified factors, their possible distribution densities have been given. The whole set of initial information necessary for the simulation modelling of the functioning of the ‘single window’ has been determined and a simulation algorithm has been given that allows you to ‘see’ the various options for the operation of the ‘single window’ and this is the practical value of the paper. The application of the proposed simulation algorithm requires the use of large statistical material on certain stages of cargo control at the customs border and the participation of customs officers to assess the effectiveness of this approach. This paper can be considered as new one in the field of customs.

Keywords. Customs authorities, simulation modeling, risk profile, algorithm, customs control.

Практически во всех руководящих документах Всемирной Таможенной Организации (Киотская Конвенция, Правила интегрированного управления на таможенной границе, Рамочные стандарты) формируются требования о минимальном времени пересечения товаров и транспортных средств таможенной границы, что устраняет, в какой-то степени, «пробки» на границе и увеличива-

ет объемы товаров и транспортных средств, пересекающих границу. Следует заметить, что выполнение этого требования позволит значительно улучшить экономические показатели предпринимателей.

Постановка задачи и ее формализация. Как известно, эффективность управления во многом достигается путем устранения неопределенностей или незнания ряда факторов, присутствующих в управляемом процессе или воздействующих на управляемый объект из внешней среды.

Как было описано в [1], управляемым процессом является таможенный контроль сопроводительных документов, товаров и транспортных средств, пересекающих таможенную границу. Другими словами существует некий технологический процесс таможенного контроля, соответствующий стандартам контроля, установленным Центральным таможенным органом (ЦТО) страны. Одним из требований этих стандартов заключается в том, чтобы суммарное время таможенного контроля не было больше 20 минут.

В [1] было показано, что управляемым показателем таможенного контроля является суммарное время контроля T_c , которое зависит от случайно изменяющихся во времени факторов: числа сопроводительных документов, представленных для регистрации и таможенного контроля – $d(t)$; количества обнаруженных в процессе контроля ошибок в представленных документах – $q(t)$; уровня риска, присваемого ЦТО по предварительной информации о грузе, пересекающего границу – $r(t)$. Основываясь на «агрегатном подходе» [2] управляемый объект, структурно, можно представить в следующем виде:

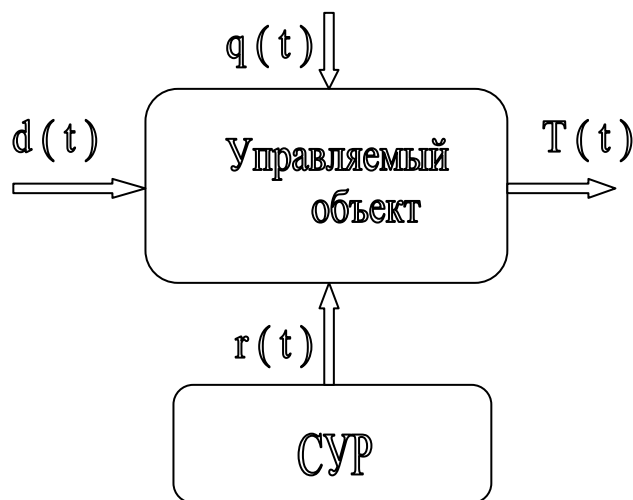

Рисунок 1 – Структурная схема управляемого объекта

С учетом вышеизложенного, можно записать

$$T_c = T_c(d(t), q(t), r(t)), \quad (1)$$

Все факторы, влияющие и определяющие суммарное время регистрации и контроля сопроводительных документов и самого груза, являются независимыми случайными величинами и соотношение (1), с учетом [1], можно представить следующим образом:

$$T_c = \sum_i \Delta t_i (k_j U_j) + \sum_i k_i q(t_i) + \sum_q k_q d(t_q), \quad (2)$$

где i, q – принимают значения 1-8 (согласно технологической цепочке);

j – принимает значение 1-4 (согласно числу принятых форм контроля);

k_i и k_q – коэффициенты перевода влияния ошибок в представленных документах и их количества на увеличение длительности контроля и проверки грузов; k_j – коэффициент перевода влияния формы контроля груза на длительность обслуживания на границе.

Влияние случайного фактора $r(t)$ в соотношении (2) учитывается через выбор стратегии таможенного контроля U_j ($j = 1, 2, 3, 4$). Как отмечено в [1], уровень риска $r(t)$, на основе предварительной информации, определяется в ЦТО страны с использованием «базы профилей риска» или оперативной информации. В итоге, ЦТО страны устанавливает для каждого груза и транспортного средства, пересекающих таможенную границу, стратегию контроля U_j , которая доводится до всех таможенных органов страны. В связи с этим случайный статус рисков, элементы которых возможны в каждом грузе или в каждом из представленных документов, определяемый на уровне ЦТО, исключает его рассмотрения на уровне таможенного органа.

В рассматриваемом объекте неопределенность функционирования «единого окна» создают функции $d(t)$ и $q(t)$, которые принимают, в какие то моменты времени, дискретные значения, в связи с чем мы принимаем их как случайные величины. Предположение, что d_i ($i = 1, \dots, r$) и q_k ($k=1, \dots, m$) случайные величины, то T_c тоже случайная величина.

Пусть известны плотности вероятности $P(d)$ и $P(q)$. Найдем плотность вероятности $P(T_c)$. Очевидно, что если $d_i \in \Omega_d$, $q_k \in \Omega_q$, то $T_c \in \Omega_c$, тогда

$$P(T_c \in \Omega_c) = \int_{\Omega_d} P(d) d\Omega_d + \int_{\Omega_q} P(q) d\Omega_q$$

Допустим, $P(d)$ и $P(q)$ представляют собой нормальный закон распределения со средним значением m_d и m_q , равными нулю. Тогда имеем:

$$P(d) = P_0(d) = \frac{1}{\sigma_d \sqrt{2\pi}} \exp \left\{ -\frac{d^2}{2\sigma_d^2} \right\}, \quad (3)$$

$$P(q) = P_0(q) = \frac{1}{\sigma_q \sqrt{2\pi}} \exp \left\{ -\frac{q^2}{2\sigma_q^2} \right\}$$

Тогда, для бесконечно малого интервала изменения имеет место

$$P(T_c^i) = P(d_i) + P(q_k), \quad (4)$$

Соотношение (4) записано для i – момента времени.

Из соотношения (2) для i - го момента времени можно записать

$$d_i = \frac{T_c^i - \Delta t_j (k_j U_j) - k_i q(t_k)}{k_i}, \quad (5)$$

Принимая во внимание, что соотношение (5) будет записываться для каждой формы контроля U_j [см. [1], таблица 2], которая будет некоторой константой \bar{U}_j , и учитывая, что случайные величины d_i и q_k не коррелированы между собой, то слагаемое $k_i q(t_k)$ можно не принимать во внимание. Тогда, (5) можно записать в следующем виде:

$$d_i = \frac{T_c^i - \bar{U}_j}{k_i}, \quad (6)$$

Из (6) вытекает следующие бесконечно малые изменения: $d(d_i) = dT_c^i / k_i$

Аналогично получается:

$$q_i = \frac{T_c^i - \bar{U}_j}{k_i}; d(q_i) = dT_c^i / k_i, \quad (7)$$

В итоге, для момента времени i вероятностную оценку суммарного времени таможенного контроля можно вычислить выражение

$$P(T_c^i) = 2P_0 \left\{ \frac{T_c^i - \bar{U}_j}{k_i} \right\} dT_c^i / k_i, \quad (8)$$

С учетом (3), (4) и (8) для всей технологической цепочки контроля вероятностная оценка суммарного времени регистрации и контроля товаров и транспортных средств можно оценить по следующему выражению:

$$P(T_c) = \left\{ \left\{ \frac{2}{\sum_i k_i} \exp \left\{ -\frac{1}{\sigma_d \sqrt{2\pi}} \right\} \right\} + \left\{ \frac{(T_c - \bar{U}_j)^2}{2(k_i \sigma)^2} \exp \left\{ -\frac{1}{\sigma_q \sqrt{2\pi}} \right\} \right\} \frac{(T_c - \bar{U}_j)^2}{2(k_i \sigma_q)^2} \right\}, \quad (9)$$

Сравнение плотностей вероятностей (3) и (9) показывает, что если случайные величины $d(t)$ и $q(t)$ заданы как нормальные законы распределения с нулевыми математическими ожиданиями, то $P(T_c)$ имеет математическое ожидание отличное от нуля.

Алгоритм решения задачи

Как показано в [1], алгоритм решения задачи состоит из двух блоков – в первом блоке алгоритма (этапы 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8) осуществляет поиск «базовой модели», соответствующей «зеленому коридору», т.е. $U_1 = 0$, $\tau_1^q = 0$. «Базовая модель» или детерминированная модель, определяющая минимальное суммарное время регистрации товара и транспортного средства, поскольку

груз, пересекающий таможенную границу, не создает в таможенном понимании «риска», т.е. на этом этапе вычисляется

$$T_c^1 = \sum_i \Delta t_{i1}, \quad (10)$$

при критерии идентификации $\sum_i (\Delta t_{i1} - \overline{\Delta t_{i1}})^2 \rightarrow \min$

Следует заметить, что поскольку существует соотношение $T_c^1 < T_c^2 < T_c^3 < T_c^4$, то аппроксимацию статистических рядов временных интервалов этапов технологической цепочки целесообразно выполнить в виде прямой линии, т. е.

$$T_c^1 = a \sum_i \Delta t_{i1} + b$$

Тогда критерий идентификации запишется в следующем виде

$$\sum_i ((a\Delta t_{i1} + b) - \Delta t_{i1})^2 \rightarrow \min$$

На основе шести гипотез, сформулированных в [3, С. 89 – 93] можно утверждать, что «метод наименьших квадратов» даст приемлемый результат. Используя стандартные программы метода наименьших квадратов, определяются коэффициенты a и b и вычисляется T_c^1 .

На данном этапе в качестве исходных данных используются статистическое наблюдение за Δt_{ij} , т.е. гистограммы Δt_{ij} . В(10) будут использованы Δt_{i1} и будет вычислен T_c^1 , который служит нижней границей суммарного времени регистрации и контроля, т. е. $T_c^1 = T_c^{\min}$, который должен быть равен 20 минутам.

Затем вычисляются коэффициенты k_j по формуле (6) из [1], выбираются τ_j^d из таблицы 3 (см. [1]) и τ_j^d – времена обработки пакета декларации при различных формах контроля U_j определяются экспертным способом по таблице, аналогичной таблице 3 [1], которую обозначим через «таблицу 3*». Приведем таблицу 3*.

Таблица 3*. Таблица экспертной оценки интервала времени, которое затрачивается на регистрацию и контроль документов, при различных формах контроля

Эксперты	τ_1^d	τ_2^d	τ_3^d	τ_4^d
1	P_{11}	P_{12}	P_{13}	P_{14}
2	P_{21}	P_{22}	P_{23}	P_{24}
3	P_{31}	P_{32}	P_{33}	P_{34}
...
N	P_{n1}	P_{n2}	P_{n3}	P_{n4}

Периоды времени изменения количества документов, рассматриваемых в таможенном органе, $\tau_1^d, \tau_2^d, \tau_3^d, \tau_4^d$ выбираются также экспертным путем в ин-

тервале ($T_c^{\min} - T_c^{\max}$). Максимальное суммарное время регистрации и контроля документов и проверки грузов предопределяются временем проверки грузов и транспортных средств, а также временем проведения «аудита» декларанта.

После выборки τ_j^q и τ_j^d из таблиц 3 (см. [1]) и 3^* формируется нижеприведенная модель

$$T_c^j = \sum \Delta t_{ij} \times k_j + \tau_j^q + \tau_j^d \quad (i = 1, 2, \dots, 8), \quad (11)$$

$$j = 2, 3, 4, \overline{\Delta t_{i1}}, \overline{\Delta t_{i2}}, \overline{\Delta t_{i3}}, \overline{\Delta t_{i4}} \quad (i = 1, 2, \dots, 8); T_c^1;$$

Исходные данные $\overline{\Delta t_{i1}}, \overline{\Delta t_{i2}}, \overline{\Delta t_{i3}}, \overline{\Delta t_{i4}} \quad (i = 1, 2, \dots, 8); T_c^1$; таблица 3 из [1]; и таблица 3^* .

$\Delta t_{ij} \quad (j = 2, 3, 4)$ задаются с учетом $\overline{\Delta t_{ij}}$ и Δ_{i1} и вычисляются T_c^2, T_c^3 и T_c^4 , затем оцениваются их отклонение от T_c^1 . Эти оценки указывают на «узкие места».

Полученные модели технологического процесса регистрации и контроля (10) и (11) служат формализацией базы имитационной модели. Этим завершаются этапы идентификации и построения усредненных детерминированных моделей.

Второй блок алгоритма включает: этапы планирования имитационных экспериментов; генерацию случайных функций, отображающие входной поток документов и ошибки, обнаруженные в них; сбор информации о результатах проведенных экспериментов и выполнение их анализа; подготовку рекомендаций.

На этапе планирования имитационных экспериментов (см. рис. 3 [1]) принимаются следующие сценарии:

1. $U_1 = 0, T_c^1 = \tau_1^d = 20$ минут – «зеленый коридор» контроля;
2. $U_2 \neq 0, T_{ci}^2, \tau_2^q, \tau_1^d$ – «желтый коридор» контроля;
3. $U_3 \neq 0, T_{ci}^3, \tau_3^q, \tau_1^d$ – «красный коридор» контроля;
4. $U_4 \neq 0, T_{ci}^4, \tau_4^q, \tau_1^d$ – «синий коридор» контроля.

где T_{ci}^j – суммарное время регистрации и контроля документов и товаров для $j = 2, 3$ и 4 на этапе имитационного моделирования.

Во всех отмеченных выше имитационных ситуациях варьируемыми параметрами являются случайные функции, отображающие изменения количества сопроводительных документов грузов, пересекающих таможенную границу, и количества обнаруженных в них ошибок. Выше был показан вариант, когда случайные функции подчиняются нормальному закону распределения, однако целесообразно посмотреть и другие законы распределения – марковский, пуассоновский, байесовский и другие случайные распределения. Таким образом, эксперимент сводится к тому, что для каждого случайного закона распределения в соответствии с (10) и (11) должны быть определены k_j, τ_j^q и τ_1^d . Зная Δt_{ij} , вычисляются T_{ci}^2, T_{ci}^3 и T_{ci}^4 , их оценки запоминаются и используются для анализа. Как известно, в условиях «неопределенности» управляемого процесса мощным средством получения эффективного решения является имитационное моделирование [4, 5]. В связи с этим, после получения усредненных

базовых соотношений (10) и (11) начинается этап их детализации, с учетом случайных факторов на основе имитационного моделирования.

Анализ имитационных экспериментов сводится к определению соотношений между вычисленными значениями суммарного времени регистрации и контроля, т. е. $T_c^1 < T_{ci}^2 < T_{ci}^3 < T_{ci}^4$. Надо заметить, что поскольку разбирательство и передача в судебные органы материалов правонарушения могут занять большее время, чем проведение «аудита» деятельности декларанта, то отношение между T_{ci}^3 и T_{ci}^4 может быть обратным. В связи с этим анализ целесообразно проводить совместно с таможенными работниками. Надо помнить, что T_c^1 должно соответствовать стандарту 20 минутам, а T_{ci} , T_{ci}^3 и T_{ci}^4 должны отображать реальные процессы, происходящие в таможенном органе и в связи с этим вычисленные, в результате имитации, суммарные времена T_{ci}^j проверяются на адекватность. Необходимо найти тот закон случайного распределения, который наиболее близок к отображению реальных процессов, происходящих на таможенной границе.

Назначение этапов генерации случайных функций и генерации поступления документов (входной поток документов) сводится к тому, что задаются различные законы распределения количества входных документов, обрабатываемых в таможенном органе, и количества различных ошибок, выявленных в представленных документах (см. рис. 3 [1]). При имитационном моделировании влияние входного потока документов и обнаружение и устранение в них ошибок на суммарное время регистрации и контроля сопроводительных документов, т. е. параметров τ_j^d и τ_j^q , будут определяться с помощью плотностей распределения $P(d)$ и $P(q)$. Тогда можно записать

$$T_{ci}^j = \sum \Delta t_{ij} \times k_j + \tau_j^q \int_{\Omega_q} P(q) + \tau_j^d \int_{\Omega_d} P(d) \quad (i = 1, 2, \dots, 8) \quad (j = 2, 3, 4), \quad (12)$$

где Ω_q и Ω_d задаются извне в виде интервалов изменения количества документов и ошибок в них при различных формах контроля.

В результате выполненных вычислений будут получены две группы итогов:

- усредненные детерминированные результаты: $T_c^1, T_c^2, T_c^3, T_c^4$;
- результаты, полученные с помощью имитационных экспериментов: $T_{ci}^2, T_{ci}^3, T_{ci}^4$.

Этапы 9, 10, 11, 12, 13, 14 и 15 составляют «блок имитационного моделирования», предназначенный для исследования влияния случайных факторов на суммарное время регистрации и проверки документов и контроля товаров и транспортных средств. Реализация этапов 2, 3, 4, 5, 6, 7 и 8 позволяет вычислить усредненные значения суммарного времени регистрации и контроля документов и товаров – T_c^1 , T_c^2 , T_c^3 и T_c^4 , соответствующих коридорам контроля: «зеленый», «желтый», «красный» и «синий».

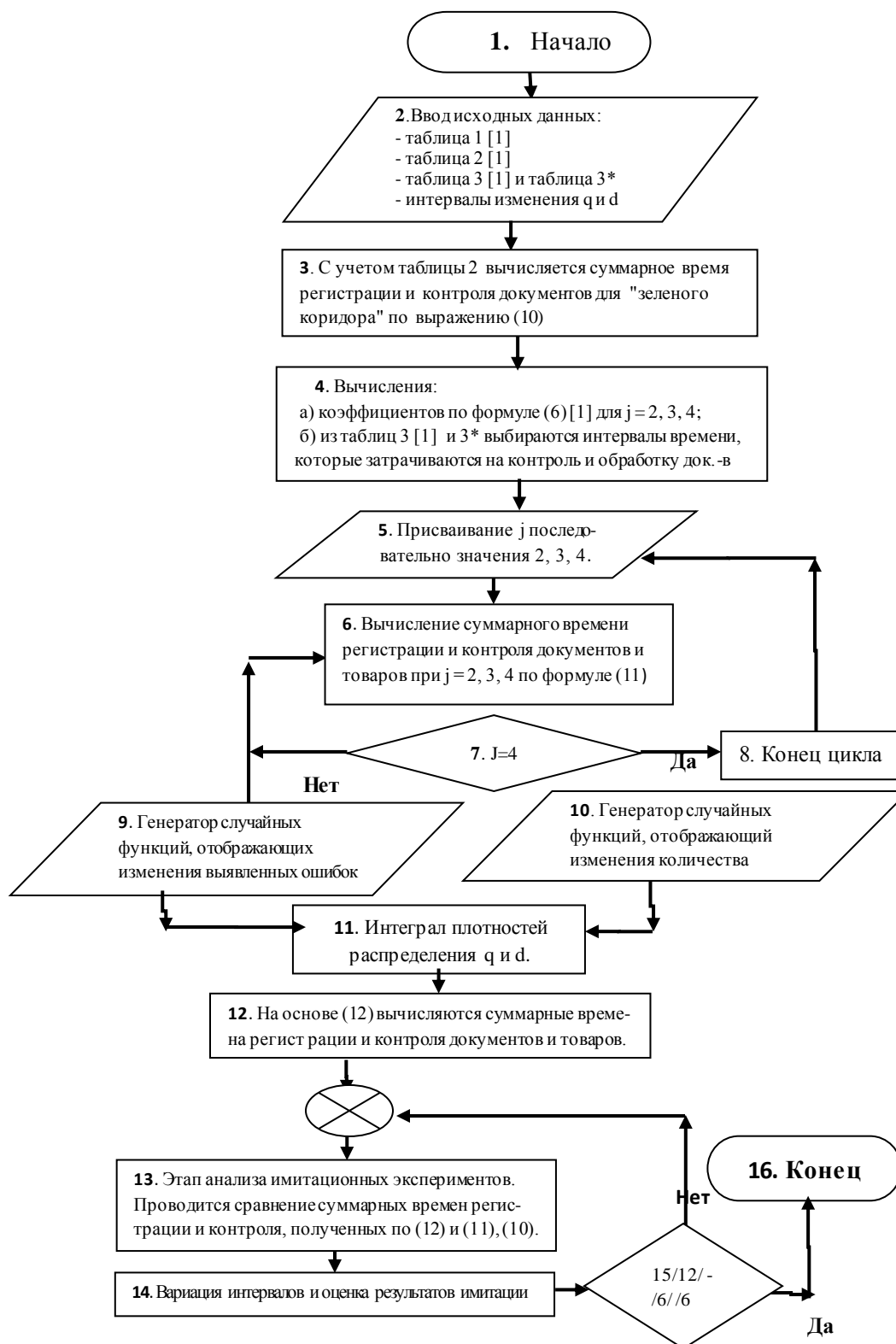

Рисунок 2. Блок-схема алгоритма имитационных экспериментов

На этапах 3, 6 и 7 с использованием соотношений (10) и (11) вычисляются усредненные значения T_c^j ($j=1, 2, 3, 4$) с учетом реальных гистограмм изменения интервалов Δ_j технологической цепочки контроля. Приближение обеспечивается на основе принципа слежения за реальными интервалами Δ_j , соответствующими гистограммам. Минимизация квадратичного отклонения вычисленных значений Δ_j от реальных значений Δ_j достигается путем вариации вычисляемых значений Δ_j (см. (10)). В «блоке имитационного моделирования» вычисляются T_{ci}^2, T_{ci}^3 и T_{ci}^4 , которые должны быть близки к T_c^2, T_c^3 и T_c^4 , что реализуется на этапах 13, 14 и 15. Принцип соответствия обеспечивается, как было отмечено, путем вариации Δ_{ij} , которые для каждой формы контроля являются сдерживающими этапами для приближения T_{ci}^j ($j=2, 3, 4$) к T_c^j ($j=2, 3, 4$).

На этапе оценки приближения к реальному процессу и анализа полученных результатов имитационных экспериментов осуществляется на основе двух групп результатов: $(T_c^1, T_c^2, T_c^3, T_c^4)$ и $(T_{ci}^2, T_{ci}^3, T_{ci}^4)$. Предполагается, что T_c^1 наиболее близко к реальному процессу регистрации и контроля документов и товаров, когда форма контроля «зеленый коридор» и документы и товары не проверяются. T_c^1 – это минимальное время пересечения таможенной границы.

Далее, суммарные времена рассматриваются попарно $(T_c^2$ и $T_{ci}^2)$, $(T_c^3$ и $T_{ci}^3)$ и $(T_c^4$ и $T_{ci}^4)$. Приближение результатов имитационных экспериментов T_{ci}^j ($j=2, 3, 4$) к T_c^j ($j=2, 3, 4$) необходимо построить на понимании различий между формами контроля. Если сравнивать «зеленый коридор» контроля с «желтым коридором» контроля (см. таб. 1 [1]), то различие между этими формами контроля заключается в том, что при «желтом коридоре», дополнительно к «зеленому коридору», проверяются документы, и поэтому целесообразно приближение T_{ci}^2 к T_c^2 обеспечивать только лишь за счет «этапа проверки документов» - Δ_{42} (см. таб 2 [1]).

При рассмотрении приближения T_{ci}^3 к T_c^3 основным варьируемым параметром является «этап досмотра груза» - Δ_{53} (см. таб. 2 [1]).

Из таблицы 1 [1] видно, что число этапов регистрации и контроля документов и груза на таможенной границе при «синем коридоре» контроля совпадает с числом этапов регистрации и контроля при «зеленом коридоре» контроля. В связи с этим нижней границей T_{ci}^4 является T_c^1 , так как товар и транспортное средство пересекает таможенную границу также как при «зеленом коридоре».

Итак, $T_{ci}^4 = T_c^1 + T_{ауд}$, так как нас интересует время пересечения таможенной границы, то $T_{ci}^4 = T_c^1$, хотя время выпуска товара в свободное обращение возможно только после завершения аудита декларанта ($T_{ауд}$ – период времени завершения аудита).

Попарное сравнение суммарных времен регистрации и контроля документов, товаров и транспортных средств выполняется на этапе 15 с привлечением экс-

пертов – таможенных работников для выявления наиболее приемлемых оценок суммарного времени регистрации и контроля. Из всех возможных оценок выбираются те оценки, которые достаточно близки к «зеленому коридору» контроля. После достижения адекватного описания технологической цепочки регистрации и контроля документов и товаров наступает период качественного исследования технологической цепочки. На этапе имитационного моделирования для каждой формы контроля устанавливаются те интервалы технологической цепочки регистрации и контроля, за счет которых возможно уменьшение суммарного времени, а также определяются случайные функции, которые наиболее адекватно описывают изменение входного потока (количество документов) и изменения количества ошибок в сопроводительных документах.

Предлагаемый расчетно-имитационный алгоритм, выполняемый n – итераций, возможно, позволит найти сдерживающие этапы уменьшения суммарного времени пересечения таможенной границы и выполнить анализ реализации четырех форм контроля на границе. Вместе с тем, предлагаемый подход может служить основой для создания «тренажеров» для обучения вновь принятых на работу таможенных работников и студентов старших курсов учебных заведений при физическом моделировании «единого окна» на таможенной границе.

Использованная литература

1. Алиев, А.Д. Моделирование процессов функционирования «единого окна» на таможенной границе // Вестник Российской таможенной академии, 2016, №3, С. 90 – 101.
2. Липатова, Н.Г. Инструменты формализации процессов таможенного контроля и механизмов их имитации при моделировании // Вестник таможенной академии, 2014, № 2, С. 58 – 65.
3. Маленво, Э. Статистические методы эконометрики, Москва, «Статистика», 1975, С. 89 – 93.
4. Липатова, Н.Г. Имитационное моделирование процессов таможенного контроля: монография, М. Изд-во Российской таможенной академии, 2015, 164 с.
5. Багриновский, К.А., Егорова, Н.Е. Имитационные системы в планировании экономических объектов, М. Наука, 1980, С. 138-164

СЕКТОРАЛЬНЫЙ ФАКТОР В ФОРМИРОВАНИИ ПЛАТЕЖНОГО БАЛАНСА АЗЕРБАЙДЖАНА

Г.Ш. Микаилзаде

к.э.н., дос., UNEC

Р.М. Микаилзаде

к.э.н., НИИЭИ, UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 24 avqust 2018; Çapa qəbul edilmişdir 6 sentyabr 2018;
online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 24 August 2018; accepted 6 September; published online 25 September 2018

Резюме

Основная цель исследования – определение роли ведущих секторов в формировании внешнеэкономических связей Азербайджана. В результате исследования было выявлено следующее: нефтегазовый сектор сыграл доминантную роль в формировании внешнеэкономических связей Азербайджана; экономические связи не нефтяного сектора сформировались, главным образом, за счет международных услуг и не нефтяного экспорта в приграничные страны. Практическая значимость: результаты исследования могут быть применены в оценке возможностей расширения внешней торговли не нефтяного сектора и для увеличения эффективности внешнеэкономических связей.

Ключевые слова: платежный баланс, внешнеэкономические связи, секторальный фактор, текущие операции, финансовые операции.

Jel Classification: G0, F1

AZƏRBAYCANIN TƏDİYƏ BALANSININ FORMALAŞMASINDA SEKTORIAL AMİL

Q.Ş. Mikayızadə

i.e.n., dos., UNEC

R.M.Mikayızadə

i.e.n., İAETİ, UNEC

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi - Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşmasında aparıcı sektorların rolunun müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın nəticələri: ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin mövcud vəziyyətinin formalaşmasında neft-qaz sektoru dominant rol oynamışdır; qeyri-neft sektorunun iqtisadi əlaqələri əsas etibarilə beynəlxalq xidmətlər və sərhad dövlətlərinə ixrac olunmuş qeyri-neft malları hesabına

formalaşmışdır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: aparılan təhlillər və əldə olunan nəticələr xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində və qeyri-neft sektoru üzrə xarici ticarətin genişləndirilməsinin qiymətləndirilməsində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: tədiyə balansı, xarici iqtisadi əlaqələr, sektoral amil, cari əməliyyatlar, maliyyə əməliyyatları.

SECTORIAL FACTOR IN FORMALIZATION OF BALANCE OF PAYMENTS OF AZERBAIJAN

G.SH. Mikayızada

PHD., associate professor., UNEC

R.M.Mikayızada

PHD., SRIES, UNEC

Abstract

The main objective of the research is to determine the role of main sectors in the formalization of foreign economic connections of Azerbaijan. Findings: Oil-gas sector have played a dominant role in shaping the current state of foreign economic relations in the country; economic relations of the non-oil sector have mainly formed with international services and non-oil goods that have been exported to border states. The practical significance of the research: The analysis and the findings can be used to determine the directions to increase the effectiveness of foreign trade relations and for estimation of expanding foreign economic relations in the non-oil sector.

Açar sözlər: balance of payment, foreign economic relations, sectorial factor, current transactions, finance transactions.

Актуальность темы. В результате радикальных изменений, произошедших с 2003 года в экономике страны, была создана мощная экономическая база для постепенного снижения зависимости от нефтегазового сектора и перехода не-нефтяного сектора к более интенсивному развитию. За эти годы Азербайджан стал лидером в регионе, и его внешнеэкономическая позиция в мировой экономической системе (МЭС) стала сильнее. В таких условиях возникает насущная потребность в исследовании текущего состояния «Экономики Азербайджана без нефти» и основных факторов будущего развития ненефтяного сектора.

В теоретических взглядах ряда ученых-экономистов среди факторов, влияющих на устойчивое развитие и экономическую безопасность, внешний сектор экономики наряду с внутренней капитализацией, рассматривается в качестве основного, особенно в малых экономиках. Систематический комплексный анализ

показателей внешнего сектора страны, в частности платежного баланса, может сыграть важную роль в определении факторов, влияющих на устойчивое развитие и снижение зависимости от нефтегазового сектора в Азербайджане. С этой точки зрения обращает на себя внимание актуальность темы предлагаемой статьи.

Платежный баланс – это статистический отчет, отражающий в суммарном виде экономических операций между резидентами и нерезидентами за определенный период времени [3, 10]. В этом отчете отражены внешнеэкономические связи, охватывающие товары и услуги, потоки доходов, финансовых потребностей и обязательств между резидентами и нерезидентами.

Усиление интеграции между странами приводит к тому, что повышается роль внешнеэкономических связей в формировании текущего состояния и перспектив экономики Азербайджана без нефти. Оценка этой роли требует использования новых подходов. По нашему мнению, крайне важно, наряду с общими показателями платежного баланса в целом, проанализировать роль отдельных секторов экономики в их формировании. Так, в последние годы значительно возросло использование секторального разделения платежного баланса в таких областях, как макроэкономический анализ и разработка экономической политики. Такой же подход позволит более точно оценить текущее состояние отдельных секторов национальной экономики, и на этой основе интенсивнее развивать не нефтяной сектор, уменьшив зависимость страны от нефти.

Принимая во внимание вышесказанное, в контексте экономики Азербайджана без нефти, основные показатели платежного баланса учетом секторального фактора проанализированы по следующим направлениям:

- Анализ показателей счета текущих операций платежного баланса (внешняя торговля, международные услуги и доходы), и определение роли нефтяного и не нефтяного секторов в их формировании.
- Анализ показателей счета финансовых операций платежного баланса (прямые иностранные инвестиции, валютные резервы, кредиты и другие финансовые потоки), и определение роли нефтяного и не нефтяного секторов в их формировании.

Современное состояние. За последние 15 лет наша страна, завершив переходный период, вступила в качественно новый период своего развития. В результате роста экспортного потенциала экономики, объем экспорта товаров вырос до 300 млрд долл. США, а объем экспорта международных услуг достиг 38 млрд долл. США. В тоже время, приток иностранного капитала за эти годы, в виде прямых инвестиций, кредитов и других финансовых операций составила около 130 млрд долл. США.

Текущие операции. В приведенной ниже таблице представлены ключевые показатели текущих операций по итогам 2003-2017 годов в секторальном разрезе.

Таблица 1. Секторальный разрез текущих операций по итогам 2003-2017 годов, млрд долл. США *

Показатели	Оборот	В том числе		
		Поступления	Выплаты	Разница
Текущие операции - Всего	615,4	361,1	254,3	106,8
Нефтегазовый сектор	372,7	279,0	93,7	185,3
Другие сектора	242,7	82,1	160,6	-78,5
Внешняя торговля	409,4	297,7	111,7	186,0
Нефтегазовый сектор	297,4	276,2	21,2	255,0
Другие сектора	112,0	21,5	90,5	-69,0
Международные услуги	118,7	38,1	80,6	-42,5
Нефтегазовый сектор	29,9	1,3	28,6	-27,3
Другие сектора	88,8	36,8	52,0	-15,2
Доходы	62,4	9,7	52,7	-43,0
Нефтегазовый сектор	45,4	1,5	43,9	-42,4
Другие сектора	17,0	8,2	8,8	-0,6
Прочие операции	24,9	15,6	9,3	6,3
Нефтегазовый сектор	-	-	-	-
Другие сектора	24,9	15,6	9,3	6,3

*) Таблица составлена авторами на основе материалов платежных балансов соответствующих лет [www.cbar.az].

Как видно из таблицы, по итогам последних 15 лет общий оборот по текущим операциям составил 615,4 млрд. долл. Большая часть из них, т.е. 58,7%, приходится на долю средств, поступивших в страну. В результате положительное сальдо текущего составило 106,8 млрд долл. Если мы рассмотрим секторальную структуру данного показателя, то обнаружим, что, если в нефтегазовом секторе имело место положительное сальдо в размере 185,3 млрд долл., то в ненефтяном секторе сложилось отрицательное сальдо в 78,5 млрд долл.

Внешняя торговля. На долю внешней торговли приходится 65,5 % (409,4 млрд долл.) общего оборота счета текущих операций. Из них 3/4 составляют операции в нефтегазовом секторе.

Экспорт товаров. В течение последних 15 лет продолжалась концентрация азербайджанского экспорта на нефтегазовом секторе, удельный вес которого в экспорте товаров составил 93%.

В то же время следует отметить, что некоторая часть общего экспорта приходится на долю товаров не нефте газового сектора. Примечательно, что за последние 15 лет в этот сектор экономики были привлечены значительные

иностранные инвестиции, а некоторые крупные экспортно-ориентированные предприятия были переданы в управление иностранным компаниям. В результате общая стоимость экспорта товаров не нефтегазового сектора за 2003-2017 гг. составила 21,5 млрд долл. Только в 2017 году в зарубежные страны было экспортировано товаров не нефтегазовых отраслей (металлургия, машиностроение, сельское хозяйство, химия и другие) на 1,5 млрд долл.

Импорт товаров. Благоприятная мировая конъюнктура для экспортного потенциала страны обеспечила приток значительных валютных ресурсов, что позволило финансировать импорт товаров как потребительского, так и производственного назначения. В результате в 2003-2017 годах в страну было импортировано товаров на сумму 111,7 млрд долл., из которых на долю отраслей не нефтегазового сектора пришлось 90,5 млрд долл.

Международные услуги. Анализ текущей ситуации на рынке международных услуг Азербайджана имеет также неопределимое значение при определении среднесрочных перспектив развития ненефтяного сектора национальной экономики. Исследование показателей раздела международных услуг платежного баланса в целом и по отдельным его отраслям показывает, что динамика интеграции Азербайджана в этот рынок, прежде всего, связана с ускоренным ростом товарооборота, туризма и транспорта.

Оборот международных услуг за эти годы приблизился к 119 млрд долл., из которых более 38 млрд долл. составили услуги, оказанные Азербайджаном резидентам других стран.

В отличие от внешней торговли товарами, ненефтяной сектор играет доминирующую роль в формировании международных услуг страны. Данные таблицы 1 наглядно иллюстрируют этот факт. Так, по итогам 15 лет, 75% оборота международных услуг Азербайджана пришлось на долю ненефтегазового сектора. Это, в свою очередь, оказало значительное влияние на развитие ненефтяного сектора национальной экономики страны.

Доходы. Анализ показателей по доходам текущего счета платежного баланса также может сыграть важную роль в определении перспектив развития ненефтяного сектора.

За исследуемый период динамично росли привлеченные из-за рубежа финансовые ресурсы, соответственно росли доходы по инвестициям и проценты на них, выплаченные нерезидентам. Выплаты нерезидентам за эти годы составили 52,7 млрд долл., большая часть из которых (83,3%) была связана с прямыми иностранными инвестициями в нефтегазовый сектор. Одновременно, надо сказать, что поступления в республику от наших инвестиций за рубеж хотя и не значительно, но росли (9,7 млрд долл.). В результате отрицательное

сальдо по инвестиционным доходам в текущем счете за этот период сложилось в размере 43 млрд долл.

Финансовые операции. Одним из важнейших факторов укрепления позиции Азербайджана в мировой экономической системе за годы независимости, особенно после заключения «Контракта века», стало создание благоприятных условий для привлечения иностранных инвестиций. В то же время в последние годы, наряду с репатриацией основного капитала и инвестиционных доходов зарубежных инвесторов, были созданы необходимые условия для азербайджанских инвестиций в экономику зарубежных государств.

Считаем, что секторальное разделение показателей платежного баланса по финансовым операциям также может сыграть ключевую роль в оценке современного состояния «Экономики Азербайджана без нефти» и определении его перспектив развития.

Таблица 2. Секторальный разрез финансовых операций по итогам 2003-2017 годов, млрд долл. США *

Показатели	Оборот	В том числе		
		Поступления	Выплаты	Разница
Финансовые операции - всего	278,0	126,7	151,3	-24,6
Нефтегазовый сектор	150,4	73,5	76,9	-3,4
Другие сектора	127,6	53,2	74,4	-21,2
Прямые инвестиции	146,1	76,5	69,6	6,9
Нефтегазовый сектор	132,0	65,3	66,7	-1,4
Другие сектора	14,1	11,2	2,9	8,3
Кредиты и другие финансовые потоки	131,9	50,2	81,7	-31,5
Нефтегазовый сектор	18,4	8,2	10,2	-2,0
Другие сектора	113,5	42,0	71,5	-29,5

*) Таблица составлена авторами на основе материалов платежных балансов соответствующих лет [www.cbar.az].

Рассматривая вышеприведенную таблицу 2, мы видим, что за последние 15 лет общая сумма «Финансовых операций», в виде прямых инвестиций, кредитов и других финансовых операций составила 278 млрд долл., из которых на долю нефтегазового сектора приходится 150,4 млрд долл. Доля других секторов экономики составляет 127,6 млрд долл. США.

Расчеты показывают, что, хотя динамика роста операций нефтегазового сектора оставалась на том же уровне, значительный рост наблюдался в нефтяном секторе, особенно по выплатам из Азербайджана. Так, если за последние 15

лет поступления и выплаты в нефтегазовом секторе были примерно на одном уровне (73,5 млрд долл. и 76,9 млрд долл.), то выплаты ненефтяного сектора из Азербайджана в 1,4 раза превысили поступления, и составили соответственно 74,4 и 53,2 млрд долл.

В результате произошли качественные изменения в отраслевой структуре финансовых операций и Азербайджан начал выступать на международном финансовом рынке в качестве конкурентоспособного инвестора.

Прямые инвестиции. Из анализа секторальной структуры показателей платежного баланса по разделу «Финансовые операции» за анализируемый период видно что, из общего оборота этих операций (278 млрд долл.), 52,6% (146,1 млрд долл.) приходится на долю прямых иностранных инвестиций. В тоже время, надо отметить, что 90,3 процента этих операций (132 миллиарда долларов) были связаны с деятельностью нефтегазового сектора. За период с 2003 по 2017 год приток капитала в этот сектор составил 65,3 млрд долл., а отток капитала за рубеж - 66,7 млрд долларов, из которых 55,3 млрд долларов представляют собой репатриации иностранного капитала (в виде сырой нефти), вложенного в нефтяной сектор в предыдущие годы.

Кредиты и другие финансовые потоки. Анализ этого раздела платежного баланса показывает, что важную часть внешнеэкономических связей Азербайджана составляют операции по кредитам и другим финансовым потокам. За последние 15 лет 47,4% финансовых операций страны на международном капитальном рынке (МКР) были связаны с кредитными и другими финансовыми потоками. За эти годы поступления в страну составили 50,2 млрд долларов, а выплаты из страны - 81,7 млрд долларов. В отличие от прямых инвестиций, эти операции в основном были связаны с деятельностью ненефтяного сектора. Как видно из таблицы 2, по итогам 2003-2017 гг., на долю операций по кредитам и другим финансовым потокам приходится 86,1% (113,5 млрд долл.). Следует отметить, что 63,0% этой суммы было направлено из Азербайджана в зарубежные страны. Это еще раз показывает, что в результате успешной экономической политики, проводимой в стране за последние 15 лет, ненефтяной сектор активно развивается и роль этого сектора в формировании платежного баланса страны с каждым годом возрастает.

Следует отметить, что за прошедшие годы банками, совместными предприятиями и другими частными предприятиями из-за рубежа было привлечено средств более чем 40 миллиардов долларов. Это иллюстрирует факт роста интереса иностранных партнеров к ненефтяному сектору страны, который может сыграть важную роль в обеспечении устойчивого развития национальной экономики.

Результат этих позитивных изменений привел к тому, что за последние 15 лет зарубежные обязательства Азербайджана значительно снизились, а объем активов страны за рубежом увеличился в несколько раз. Достаточно отметить, что на 01.07.2018 года стратегические валютные резервы страны составили около 45 млрд долларов США. Эта сумма равна ВВП Азербайджана и почти в 5 раз превышает внешний государственный долг республики.

Заключение. Вышесказанное позволяет сделать следующие выводы:

- Секторальный анализ показателей платежного баланса за последние 15 лет показывает, что в успешном развитии ненефтяного сектора внешнеэкономические связи страны имели решающее значение. В результате значительно повысилась конкурентоспособность и экспортный потенциал этого сектора. За прошедшие годы предприятия ненефтяного сектора экспортировали в зарубежные страны товары, стоимостью 21,5 млрд долл., и оказали услуги нерезидентам на сумму 36,6 млрд долл. США;

- Быстрая и многогранная интеграция Азербайджана в МЭС, особенно в МРК за последние 15 лет, сыграла важную роль в укреплении внешнеэкономического положения нашей страны и создала необходимые условия для перспектив развития экономики Азербайджана без нефти;

- Устойчивое развитие внешнеэкономических связей за последние 15 лет, последовательное расширение экономических возможностей страны являются очевидным доказательством растущего влияния и имиджа Азербайджана в мире. И не случайно в «Отчете Глобальной Конкурентоспособности» Всемирного экономического форума на 2017 год наша страна расположилась в мире на 35, а в пространстве СНГ - на 1 месте [2].

Литература

1. Центральный банк Азербайджанской Республики, Платежный баланс Азербайджанской Республики на 2003-2017 годы, www.cbar.az
2. «Отчет о Глобальной Конкурентоспособности» Всемирного экономического форума на 2017 год. <https://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index/info>
3. Руководство по платежному балансу и международной инвестиционной позиции. Шестое издание. МВФ, 2012. <https://www.imf.org>.

BMT-nin DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİNİN SOSIAL SİYASƏTİN FORMALAŞDIRILMASINDA ROLU

H.Ə. Hüseynov

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, UNEC

e-mail: huseynovhe@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 4 sentyabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 17 sentyabr 2018;
online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 4 September 2018; accepted 17 September; published online 25 September 2018

Xülasə

Bu tədqiqatın başlıca məqsədi BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) təşəbbüsünün sosial siyasətin formalaşdırılmasına təsirinin araşdırılmasıdır. Tədqiqatın əsas metodologiyasını DİM-lər üzrə qəbul edilmiş sosial hədəflərin araşdırılması və onların mövcud sosial siyasətlə müqayisə edilməsi üçün nəzəri və praktiki üsullar təşkil edir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti sosial siyasətin formalaşdırılması zamanı DİM hədəflərinin nəzərə alınması təşkil edir və bu istiqamətdə elmi araşdırma aparən mütəxəssislərin elmi və praktiki biliklərinin zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Tədqiqatda Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) məlumat bazası əsasında müxtəlif sosial istiqamətlər üzrə bəzi göstəricilər müqayisə edilmiş və nəticə olaraq, sosial siyasətin formalaşdırılması zamanı nəzərə alınması üçün təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf məqsədləri, sosial siyasət, sosial hədəf, dayanıqlı inkişaf modeli, davamlı iqtisadi artım.

JEL Classification: B55, D60, F53, J08

THE ROLE OF THE UNITED NATIONS SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN FORMATION OF SOCIAL POLICY

H.A.Huseynov

Ph.D in Economics, UNEC

Abstract

The main purpose of this research is to investigate the impact of the United Nations Sustainable Development Goals (SDG) initiative on the formation of social policy. The main methodology of the research is theoretical and practical methods for investigating the social targets adopted by SDG and comparing them with current social policies. The practical significance of the research is to take into account the SDG objectives when formulating social policies and to enrich the scientific and practical knowledge of scientific researchers in this area. In the paper, some indicators on various social aspects were

compared on the basis of the State Statistical Committee (SSC) database, and as a result, proposals were made for formulating social policy.

Keywords: Sustainable Development Goals, Social policy, social goals, sustainable development model, sustainable economic growth.

РОЛЬ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ООН В ФОРМИРОВАНИИ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Г.А.Гусейнов

Доктор философии по экономике, UNEC

Резюме

Основная цель этого исследования - изучить влияние Организации Объединенных Наций в области развития (ЦУР) на формирование социальной политики. Основной методологией исследования являются теоретические и практические методы исследования социальных целей, принятых ЦУР и их сопоставление с текущей социальной политикой. Практическая значимость исследования заключается в учете ЦУР при разработке социальной политики и повышение научных и практических знаний научных исследователей в этой области. В ходе исследования некоторые показатели по различным социальным аспектам были сопоставлены на основе базы данных Государственного комитета статистики Азербайджанской Республики, и в результате были предложены рекомендации для разработки социальной политики.

Ключевые слова: цели устойчивого развития, социальная политика, социальные цели, модель устойчивого развития, устойчивый экономический рост.

Azərbaycan Respublikası BMT-nin əksər üzv-ölkələri ilə birlikdə 2000-ci il sentyabr ayının 6-dan 8-dək ABŞ-ın Nyu-York şəhərində keçirilən "Minilliyin Sammiti"ndə 2015-ci ilədək olan dövrdə dünyada insanların yaşayışında əhəmiyyətli müsbət dəyişikliklər yaratmaq üçün ümumi çərçivəni müəyyən edən səkkiz qlobal Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin (MİM) təsbit olunduğu Minilliyin Bəyannaməsini qəbul etmişdir. Minilliyin Bəyannaməsini imzalamış digər dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da MİM-lər üzrə fəaliyyətə onların yerli şəraitə uyğunlaşdırılması ilə ölkə üçün səciyyəvi MİM-lər, o cümlədən baza illəri, hədəflər və monitorinq göstəricilərinin formalaşdırılmasından və bu məqsədlərə nail olmaq üçün zəruri siyasət tədbirlərinin və digər fəaliyyətlərin müəyyənləşdirilməsindən başlanılmışdır. Bu işlərin məqsədyönlü və sistemli aparılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 2 mart 2001-ci il tarixli Sərəncamı ilə xüsusi Dövlət Komissiyası yaradılmış və Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin sədrlik etdiyi bu Komissiyaya yoxsulluğun azaldılması sahəsində Dövlət Proqramının hazırlanması həvalə olunmuşdur. Qısa müddətdə aralıq sənəd hazırlanmış, 2001-ci ilin iyul ayında yerli və beynəlxalq tərəfdaşlarla müzakirə olunaraq bəyənilmişdir.

Milliyyətin İnkişaf Məqsədlərindən irəli gələn öhdəliklərin və beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən normalar əsasında sosial siyasətin həyata keçirilməsini hədəfləyən ölkə olaraq, “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” (YAİİDP) hazırlanmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 20 fevral 2003-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilərək icrasına başlanılmış və müvəffəqiyyətlə icra olunmuşdur. Bunun davamı olaraq, MİM-lər üzrə işlərin davamlılığını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” (YADİDP) təsdiq edilərək icraya verilmiş və müvəffəqiyyətlə icra olunmuşdur [2]. Aşağıda verilmiş şəkildən hər iki proqramın strateji məqsədlərini müqayisə etmək mümkündür. Şəkildən də göründüyü kimi, birinci icra edilən Dövlət Proqramında daha çox sosial cəhətdən həssas əhali qrupunun sosial müdafiəsi məsələləri, o cümlədən gəlir mənbələrinə, səhiyyə və təhsil xidmətlərinə çıxışın artırılması kimi hədəflər əsas götürülmüşdür. Bunun nəticəsi olaraq, aztəminatlı əhali kateqoriyası üçün Respublikamızda 2006-cı ildən başlayaraq Ünvanlı Dövlət Sosial Yardım Sistemi tətbiq olunmağa başlamışdır. Lakin 2008-2015-ci illəri əhatə edən ikinci proqramda artıq sosial siyasətin daha geniş aspektləri hədəflənmiş və təhsil, səhiyyə və gəlir mənbələrinə çıxışla bərabər, davamlı iqtisadi artım, qeyri-neft sektorunun inkişafı, sosial infrastrukturun yaxşılaşdırılması, gender bərabərliyi kimi hədəflər prioritet olaraq seçilmişdir [3].

Təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda dayanıqlı inkişaf modelinə MİM-lərin icrası prosesində başlanılmışdır. Belə ki, MİM-lərin icrası məqsədilə qəbul olunmuş YAİİDP və YADİDP davamlı inkişaf konsepsiyasına əsaslanır və bu proqramlar çərçivəsində nəzərdə tutulmuş məqsədlərin icrasını təmin etmək üçün ölkədə mühüm islahatlar aparılmış, müvafiq qanunvericilik bazası formalaşdırılmış, müxtəlif sahələr üzrə bir sıra strategiyalar, dövlət proqramları qəbul edilmiş və icra edilmişdir.

YAIİDP-in strateji məqsədləri:

- *gəlir əldə etmək imkanlarının artırılması üçün əlverişli mühitin yaradılması;*
- *makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması;*
- *əsas səhiyyə və təhsil xidmətləri üzrə keyfiyyətin və həmin xidmətlərdən istifadə üçün bərabər imkanların yaxşılaşdırılması;*
- *infrastrukturun yaxşılaşdırılması (o cümlədən, yollar, kommunal xidmətlər, rabitə, meliorasiya və s.);*
- *həssas qrupların daha səmərəli müdafiəsi üçün mövcud sosial müdafiə sistemində müvafiq islahatların həyata keçirilməsi;*
- *qaçqın və məcburi köçkün əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması.*

YADİDP-in strateji məqsədləri:

- *makroiqtisadi sabitliyi saxlamaq və qeyri-neft sektorunu tarazlı inkişaf etdirməklə davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi;*
- *əhalinin gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi, yoxsul əhalinin sayının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına nail olunması;*
- *səmərəli sosial müdafiə sistemini inkişaf etdirməklə yaşlı əhalinin, aztəminatlı ailələrin və sosial cəhətdən xüsusilə həssas qrupların sosial riskinin azaldılması;*
- *qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinin sistemli şəkildə davam etdirilməsi;*
- *təhsil və səhiyyə sahəsində əsas xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və onları əldə etmək üçün bərabər imkanların yaradılması;*
- *sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, kommunal xidmətlər sisteminin təkmilləşdirilməsi;*
- *ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin davamlı idarə olunmasının təmin edilməsi;*
- *gender bərabərliyinin dəstəklənməsi;*
- *institusional islahatların davam etdirilməsi və dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi.*

Şəkil 1. YAIİDP və YADİDP strateji məqsədləri

Mənbə: www.economy.gov.az [8]

Aşağıda qeyd edilən cədvəldə MİM-lərin icrası prosesində əldə edilən uğurlara rəqəmlərlə müqayisəli formada nəzər salmaq mümkündür. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, MİM-lərin icrasında qazanılan ən böyük uğur məhz 2001-ci ildə 49,0%-də qərarlaşan yoxsulluğun 2015-ci ildə 4,9%-ə qədər azaldılması olmuşdur. Bu barədə FAO-nun baş direktoru Jose Qratsiano Da Silvan Azərbaycanın MİM-lər çərçivəsində yoxsulluğun yarıya qədər azaldılması öhdəliyini götürən 128 ölkə arasında bu öhdəliyi yerinə yetirən 18 ölkədən biri olmaqla yanaşı, dünyada yoxsulluğun 5%-dən aşağı endirilməsinə nail olan 29 ölkə sırasında yer almasının böyük uğur olduğunu vurğulamışdır [12].

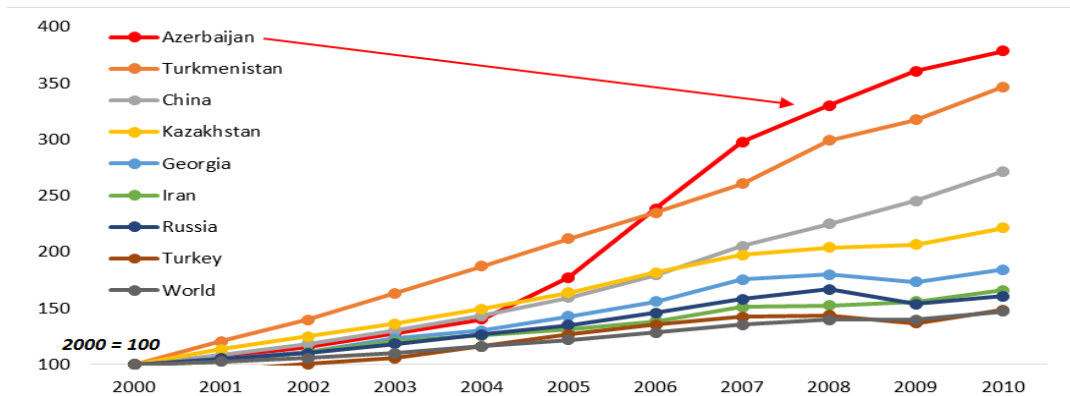
Cədvəl 1. MİM-lər üzrə nailiyyətlərin qısa xülasəsi

Məqsədlər	Əldə edilən əsas nəticələr
Məqsəd 1: İfrat yoxsulluğu və aclığı aradan qaldırmaq	Aclıq və ifrat yoxsulluq artıq Azərbaycan üçün aktual deyildir. Bu səbəbdən də, siyasət ölkədə mütləq yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına yönəldilmişdir. DSK Ev Təsərrüfatları Büdcələrinin Seçmə Tədqiqatına əsasən 2001-2015-ci illər ərzində ölkə üzrə mütləq yoxsulluq səviyyəsi 49,0%-dən 4,9%-ə qədər azalmış, ifrat yoxsulluq səviyyəsi isə nəzərə alınmayacaq bir səviyyəyə (<0,1) enmişdir.
	Ən yoxsul kvintilin istehlakda payı 2003-2015-ci illər ərzində 12,2%-dən 15,4%-ə yüksəlmişdir.
	5 yaşadək azçəkili uşaqların xüsusi çəkisi 2001-2015-ci illər ərzində 6,8%-dən 0,6%-ə düşmüşdür.
Məqsəd 2: Ümumi ibtidai təhsilə nail olmaq	Azərbaycan bu məqsədə artıq nail olmuşdur. Ölkə bu sahədə yüksək göstəricilərə malik olsa da, son illərdə müvafiq göstəricilər bir qədər də yaxşılaşmışdır.
	2000-2015-ci illər ərzində 15-24 yaşlı şəxslər arasında savadlılıq səviyyəsi 100%-ə yüksəlmiş və sözügedən göstərici kişilər və qadınlar üçün eyni olmuşdur.
	2000-2015-ci illər ərzində ibtidai təhsildə xalis qeydiyyat əmsali 99,8%-ə yüksəlmişdir. Kişilər arasında sözügedən göstərici 99,9%-ə, qadınlar arasında isə 99,7%-ə yüksəlmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində ibtidai təhsil pilləsini bitirmək əmsali 92,8%-dən 100 %-ə yüksəlmişdir. Kişilər arasında bu göstərici 100%-ə, qadınlar arasında isə 99,9%-ə yüksəlmişdir.
Məqsəd 3: Gender bərabərliyini təmin etmək və qadınlara səlahiyyət vermək	Nəzərdə tutulan hədəflər üzrə gender bərabərliyi sahəsində müəyyən tərəqqi əldə edilmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində qadınlar arasında işsizlik səviyyəsi 2 dəfədən də çox azalaraq 12,7%-dən 5,9%-ə düşmüşdür.
	2015-ci ildə ibtidai təhsildə qeydiyyat əmsali üzrə Gender Pariteti Əmsali 0,99, orta təhsildə 0,99 və ali təhsildə 1,07 təşkil etmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində Milli Məclisdə qadınların tutduğu yerlərin sayı 10,7%-dən 16,8%-ə yüksəlmişdir.
Məqsəd 4: Uşaq ölümü hallarını azaltmaq	2000-2015-ci illər ərzində hər 1000 diri doğuş üzrə 5 yaşına qədər uşaq ölümü səviyyəsi 30,5-dən 13,3-ə düşmüşdür.
	2000-2015-ci illərdə körpə ölümü səviyyəsi (hər 1000 diri doğuş üzrə ölüm) 16,4-dən 11,0-ə düşmüşdür.
	2000-2015-ci illər ərzində 1 yaşlı uşaqların qızılıcaya qarşı peyvəndləmə səviyyəsi 98,1% səviyyəsində olmuşdur.

Məqsəd 5: Ana sağlamlığı yaxşılaşdırmaq	2000-2015-ci illər ərzində ana ölümü səviyyəsi (hər 100,000 diri doğuş üzrə ölüm səviyyəsi) 37,6-dan 14,4-ə enmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində ixtisaslı tibb işçisinin iştirakı ilə qəbul edilən doğuşların nisbəti 92,1% -dən 99,8% -ə yüksəlmişdir.
Məqsəd 6: İİV/QİÇS. Malyariya və digər xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmaq	Azərbaycanda 2015-ci ilin sonuna ümumilikdə 5629 nəfər, ölkə vətəndaşlarından isə 5439 nəfər İİV/QİÇS infeksiyasına yoluxmuş insan qeydiyyatda olmuş, İİV-lə yaşayan əhəlinin xüsusi çəkisi 0,06% təşkil edir.
	2000-2015-ci illər ərzində malyariyaya yoluxma halları (hər 100,000 əhali üzrə) 19,4-dən 0-a enmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində vərəmə yoluxma halları (hər 100,000 əhali üzrə) 178,6-dan 101,1-ə, qeydə alınma əmsalı 64,3-dən 41,9-a, ölüm əmsalı isə 14,9-dan 5,1-ə enmişdir.
Məqsəd 7: Ətraf mühitin davamlılığını təmin etmək	2000-2015-cü illər ərzində davamlı olaraq aparılmış meşəsalma və meşəbərpə tədbirləri nəticəsində meşə ərazisi ölkənin ümumi ərazisinin 12,0%-i səviyyəsində qərarlaşmışdır. Eyni zamanda, bu dövrdə bioloji müxtəlifliyi qorumaq məqsədini daşıyan xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sahəsinin ümumi torpaq sahəsinə olan nisbəti isə 2 dəfədən çox artaraq 5%-dən 10,3% -ə (4298,6 km ² -dən 8925,5 km ² -ə) yüksəlmişdir.
	Təkmilləşdirilmiş içməli su mənbələrinə çıxış imkanı olan əhəlinin xüsusi çəkisi 2015-ci ildə 89,2% -ə çatmışdır.
	Təkmilləşdirilmiş kanalizasiya xidmətlərinə çıxış imkanı olan əhəlinin xüsusi çəkisi 2015-ci ildə 94,3% -ə yüksəlmişdir.
	Ölkədə yaşayış üçün yararlı (normal mənzil-məişət, o cümlədən kanalizasiya və digər sanitariya xidmətlərdən istifadə imkanlarının məhdud olduğu) yerlərdə yaşayan insanların, xüsusən də qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış üçün normal şəraitli evlərə köçürülməsi, bu cür yerlərin abadlaşdırılması və yaşayış üçün yararlı hala salınması və zibilliklərin təmizlənməsi istiqamətlərində də əhəmiyyətli işlər görülür. Bunların nəticəsidir ki, yaşayış üçün “yararlı” yerlərdə məskunlaşmış qaçqınların və məcburi köçkünlərin say nisbəti artaraq 2015-ci ildə 60,0% -i keçmişdir.
Məqsəd 8: Tərəqqi naminə qlobal tərəfdaşlığı inkışaf etdirmək	2005-2015-ci illər ərzində hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin nisbəti 8-dən 77-yə yüksəlmişdir.
	2005-2015-ci illər ərzində hər 100 nəfərə düşən fərdi kompüterlərin nisbəti 15,0-dən 69,9-a yüksəlmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində hər 100 nəfərə düşən simli telefon xətlərinin nisbəti 10-dan 16-ya yüksəlmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində hər 100 nəfərə düşən mobil telefon nömrələrinin nisbəti 5,3-dən 112-yə yüksəlmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində gənclər arasında (15-24 yaş) işsizlik səviyyəsi 22,0%-dən 13,4%-dək azalmışdır. Bu göstərici qadınlar arasında 25,4%-dən 15,8% -ə düşmüşdür.

Mənbə: DSK [11]

1991-ci ildə müstəqilliyini qazandıqdan sonra, Azərbaycan inkişaf sahəsində əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyişə nail olmuşdur. Dövlət qurumlarının yaradılmasından və planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçidin edilməsindən əlavə, Azərbaycan həm də yuxarı-orta gəlirli ölkəyə çevrilmişdir. Bu tərəqqinin böyük hissəsi ölkədə baş verən enerji sıçrayışı ilə bağlı olmuş, bu enerji sıçrayışı Azərbaycana yeni minilliyin ilk onilliyi ərzində dünyada ən sürətli məcmu ÜDM artımının qeydə alınmasına imkan vermişdir (Şəkil 1). Neft və qaz ehtiyatlarının sürətləndirilmiş hasilatı və ixracı dövlət xərclərinin, eləcə də ev təsərrüfatında istehlakın, biznes investisiyalarının və iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun sürətli artımına imkan vermişdir. Özəl sektorun istehsal etdiyi ÜDM-in payı 1995-ci ildəki 30%-dən 2016-cı ildə təqribən 84%-ə qalxmışdır [1].

Şəkil 2. Azərbaycanda məcmu ÜDM artımı, digər ölkələr (2000-2010)

Mənbə: BMTİP-nin hesablamaları (BVF-nin “Dünya İqtisadiyyatının İnkişaf Perspektivləri” məlumatları əsasında) [1].

Son onilliklər ərzində, Azərbaycanda doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu və gözlənilən təhsilə müddəti müvafiq olaraq altı və iki il artmışdır. BMTİP-nin 2015-ci il İnsan İnkişafı İndeksinin hesablandığı 188 ölkə arasında Azərbaycan 78-ci yerdə olmuşdur; onun İnsan İnkişafı İndeksi 0,759 olmaqla, həm Avropa və Mərkəzi Asiyanın orta gəlirli ölkələri, həm də yüksək insan inkişafı kateqoriyasına daxil olan ölkələr üzrə orta göstəricidən yüksək olmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan, həmçinin 2015-ci ildə Milli İnkişaf Məqsədləri sona çatmadan qabaq (Cədvəl 1) onlara nail olmaqda mükəmməl irəliləyiş əldə etmişdir [6].

MİM-lər üzrə əldə olunan irəliləyişdən sonra, BMT-ə üzv olan 193 ölkə, o cümlədən Azərbaycan, 2015-ci ilin sentyabr ayında BMT-nin zirvə toplantısında 2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf üzrə Gündəliyini qəbul etmişlər. Yeni Gündəlik, onu müşayiət edən 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi (DİM) və 169 hədəflə birgə 2016-

cı ilin yanvar ayında rəsmi olaraq qüvvəyə minmişdir. 2030-cu ilədək Gündəliyi DİM-lər üzrə nəticələr çərçivəsində təsbit olunmuş 3 əsas prinsipi bəyan edir [4]:

- **İnteqrasiya**: Siyasət və proqram sənədlərində dayanıqlı inkişafın iqtisadi, ekoloji və sosial ölçülər inteqrasiyalı və ardıcıl şəkildə əhatə edilməlidir.

- **Universallıq**: Minilliyin İnkişaf Məqsədlərindən fərqli olaraq (onlar 2015-ci ildə sona çatmışlar və bir çox aspektlərdən DİM-lərin sələfi hesab edirlər), DİM-lər və 2030-cu il Gündəliyi bütün ölkələrə şamil edilir (müxtəlif yollarla olsa da).

- **“Heç kəsi arxada buraxmamaq”**: MİM dövründə kəskin yoxsulluq səviyyəsində qeydə alınan azalmaya söykənərək, DİM və 2030-cu il Gündəliyi hökumətləri insan inkişafı ilə bağlı faydaların zəif, təcrid olunmuş və kənarda qalan qruplara da çatdırılmasını təmin etməyə və bu məqsədlə bərabərsizlikləri aradan qaldırmağa, layiqli məşğulluğu təşviq etməyə və sosial müdafiə sistemlərini genişləndirməyə və ya gücləndirməyə çağırır.

BMT-yə üzv olan 193 ölkə tərəfindən qəbul edilən bu Gündəlik insanlar, planet və tərəqqi üçün bir plandır. O, həmçinin, daha geniş azadlıqda ümumi sülhü möhkəmləndirməyə yönəlmişdir. Gündəliklə birgə, bütün dövlətlər qəbul edir ki, bütün formalarda və ölçülərdə yoxsulluğun, o cümlədən kəskin yoxsulluğun aradan qaldırılması ən böyük global problemdir və dayanıqlı inkişaf üçün zəruri bir tələbdir [5]. Bütün ölkələr və bütün maraqlı tərəflər, ümumi tərəfdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərərək, bu planı yerinə yetirməyə maraqlıdır. Məhz bu məqsədlə dövlətlərin qəbul etdiyi bəyanatda “Biz bəşəriyyəti yoxsulluğun və ehtiyacın zülmündən azad etməkdə və planetimizi sağlam və təhlükəsiz məkana çevirməkdə qətiyyətliyə” [7] sitatı xüsusilə vurğulanmışdır. Qəbul edilən 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi və 169 hədəf yeni ümumi Gündəliyin miqyasını və məqsədyönlülüyünü göstərir. Təşəbbüs Minilliyin İnkişaf Məqsədləri üzərində qurulur və keçmiş təşəbbüslərin nail olmadıqlarını tamamlamağa səy göstərəcəkdir. Hədəflər insan hüquqlarının tanınmasına və gender bərabərliyinə və bütün qadınların və qızların səlahiyyətlərinin genişləndirilməsinə nail olmağa yönəlir. Bütün məqsəd və hədəflər vəhdət təşkil edir, bölünməzdir və dayanıqlı inkişafın üç ölçüsünü tarazlaşdırır: iqtisadi, sosial və ətraf mühitlə. Buradan da göründüyü kimi məqsədlərin iqtisadi, ətraf mühitlə bağlı hədəfləri ilə yanaşı, sosial istiqamət xüsusi ilə fərləndirilir. Aşağıdakı cədvəldən bütün məqsəd və hədəfləri görmək mümkündür.

Cədvəldən göründüyü kimi, qəbul edilmiş 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən təxminən 10-u sosial rifah məsələlərinə hədəflənmişdir. Burada açlığa, yoxsulluğun bütün formalarına son qoymaq, ərzaq təhlükəsizliyinə və daha yaxşı qidalanmaya nail olmaq, hamı üçün sağlam yaşayışı təmin etmək, hamı üçün ayrı-seçkiliyə yol verilməyən və bərabər keyfiyyətli təhsili təmin etmək, gender bərabərliyinə nail olmaq və bütün qadınların və qızların səlahiyyətlərini genişləndirmək, davamlı, inklüziv və daya-

nıqlı iqtisadi artımı, tam və səmərəli məşğulluğu və hamı üçün layiqli iş imkanlarını təşviq etmək, ölkələrin daxilində və arasında bərabərsizlikləri azaltmaq, şəhərləri və yaşayış məskənlərini inklüziv, təhlükəsiz, möhkəm və dayanıqlı etmək kimi sosial sahə üzrə prioritetlər seçilmişdir.

Cədvəl 2. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri

1.	Hər yerdə yoxsulluğun bütün formalarına son qoymaq.
2.	Aclığa son qoymaq, erzaq təhlükəsizliyinə və daha yaxşı qidalanmaya nail olmaq və dayanıqlı kənd təsərrüfatını təşviq etmək.
3.	Bütün yaşlarda hamı üçün sağlam yaşayışı təmin etmək və sağlamlığı təşviq etmək.
4.	Hamı üçün ayrı-seçkiliyə yol verilməyən və bərabər keyfiyyətli təhsil təmin etmək və həyat boyu öyrənmək imkanlarını təşviq etmək.
5.	Gender bərabərliyinə nail olmaq və bütün qadınların və qızların səlahiyyətlərini genişləndirmək.
6.	Hamı üçün suyun və sanitariya xidmətlərin mövcudluğunu və dayanıqlı şəkildə idarə olunmasını təmin etmək.
7.	Hamı üçün əlçatan, etibarlı, dayanıqlı və müasir enerjiyə çıxış imkanını təmin etmək.
8.	Davamlı, inklüziv və dayanıqlı iqtisadi artımı, tam və səmərəli məşğulluğu və hamı üçün layiqli iş imkanlarını təşviq etmək.
9.	Möhkəm infrastruktur qurmaq, inklüziv və dayanıqlı sənayeləşdirməni təşviq etmək və innovasiyaları həvəsləndirmək.
10.	Ölkələrin daxilində və arasında bərabərsizlikləri azaltmaq.
11.	Şəhərləri və yaşayış məskənlərini inklüziv, təhlükəsiz, möhkəm və dayanıqlı etmək.
12.	Dayanıqlı istehlak və istehsal modellərini təmin etmək.
13.	İqlim dəyişikliyi və onun təsirləri ilə mübarizə aparmaq üçün təxiresalınmaz tədbirlər görmək.
14.	Dayanıqlı inkişaf üçün okeanları, dənizləri və dəniz resurslarını qorumaq və onlardan dayanıqlı şəkildə istifadə etmək.
15.	Yer ekosistemlərini qorumaq, bərpa etmək və onlardan dayanıqlı istifadəni təşviq etmək, meşələri dayanıqlı şəkildə idarə etmək.
16.	Dayanıqlı inkişaf üçün sülhsevər və inklüziv cəmiyyətləri təşviq etmək, hamı üçün ədalət məhkəməsinə çıxış imkanını təmin etmək və bütün səviyyələrdə effektiv, məsuliyyətli və inklüziv təşkilatlar qurmaq.
17.	İcra vasitələrini gücləndirmək və dayanıqlı inkişaf naminə qlobal tərəfdaşlığı yenidən canlandırmaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, burada məqsədlər arasında inteqrasiyalı yanaşmanın mövcud olması iqtisadi hədəf kimi müəyyən edilən prioritetdə sosial yaxud ekoloji məsələnin də müəyyən formada hədəflənməsinə şərait yaratmışdır. Buna misal olaraq 6-cı məqsədin 1-ci hədəfi ilə müəyyən edilən “2030-cu ilədək, hamı üçün təhlükəsiz və əlçatan olmaqla, hər yerdə və bərabər şəkildə içməli suya çıxış imkanına nail olmaq” prioriteti özlüyündə nəinki ekoloji məsələ olaraq təmiz suyun təmin edilməsi, eyni zamanda, əhalinin bütün təbəqələrinin, yəni həssas sosial qruplar daxil olmaqla suya çıxışın təmin edilməsini hədəfləmişdir. Bu isə, öz növbəsində, ölkələrdə çoxfaktorlu yoxsulluğun azaldılmasına yönələn əsas siyasət tədbirlərində hesab edilə bilər. Başqa bir nümunə olaraq 8-ci DİM ilə müəyyən edilən “şaxələndirmə, texnologiyanın yenilənməsi və innovasiyalar vasitəsilə, o cümlədən yüksək dəyər əlavə olunan və çox əmək sərf olunan sahələrə diqqət yetirməklə iqtisadi məhsuldarlığın daha yüksək səviyyələrə qalxmasına nail olmaq” prioritet hədəfi

həm iqtisadi diversifikasiya, həm artımın stimullaşdırılması, həm də iqtisadi və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini stimullaşdırır. Burada iqtisadi şaxələndirmənin təmin olunması üçün makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi ilə yanaşı, məhsuldarlığın yüksəldilməsi üçün insan kapitalına investisiya qoyuluşlarının artırılması kimi prioritet istiqamətlər əsas hədəf kimi müəyyən edilmişdir.

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin icrasının institusional və siyasi baxımdan kompleks yanaşma tələb etdiyini nəzərə alaraq, Azərbaycanda da dayanıqlı, əhatəli və şaxələndirilmiş iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, sosial sahələrin tarazlı inkişafının təmin edilməsi və ekoloji tarazlığın daha etibarlı qorunması üçün səmərəli milli icra mexanizminin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq, “2030 Gündəliyi”ndən irəli gələn öhdəliklərlə bağlı, dövlət orqanlarının üzərinə düşən vəzifələrin icrasının əlaqələndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 oktyabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası (DİMƏŞ) yaradılmışdır [9]. Şuranın əsas vəzifələri Azərbaycan üçün əhəmiyyət kəsb edən, qlobal məqsəd və hədəflərə uyğun milli prioritetlərin və onlara dair göstəricilərin müəyyən edilməsi, ölkədə sosial-iqtisadi sahələri əhatə edən dövlət proqramları və strategiyalarının DİM-lərlə uzlaşdırılmasının təmin edilməsi, eyni zamanda, ölkə rəhbərliyi və Yüksək Səviyyəli Siyasi Forum üçün DİM-ə nail olunması ilə əlaqədar ölkə hesabatlarının hazırlanaraq təqdim olunmasıdır. Qeyd edək ki, DİM-in ölkə səviyyəsində icrasının yüksək səviyyədə təmin edilməsi onların əlaqələndirilməsinin mümkün üst səviyyədə təmin edilməsini zəruri edir. Bu baxımdan, BMT-nin təlimatlarında bu prosesin yüksək liderlik və üst əlaqələndirmə ilə mümkünlüyü qeyd edilir. Məhz buna görə ölkəmiz 2016-cı ildə BMT sistemində daxil olan çox azsaylı ölkələr sırasında idi ki, inkişaf məsələləri ölkə siyasətinin əsas prioritetlərindən hesab edilərək DİM-lərin əlaqələndirilməsi üçün yüksək səviyyəli hökumət rəsmilərindən ibarət Şura yaradılmış və Baş nazirin müavini səviyyəsində rəhbərlik təmin edilmişdir.

Qeyd edək ki, DİM-lərin birincisi və ən önəmlilərindən biri məhz dünyanın hər yerində hamı üçün yoxsulluğun bütün formalarına son qoymaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün Azərbaycanda həyata keçirilən siyasətin əsas hədəfi, bütün səviyyələrdə yoxsulluqla mübarizə tədbirlərini gücləndirməklə, ölkədə mütləq yoxsulluq səviyyəsini mümkün olan minimum səviyyəyə endirmək və əhəlinin bütün təbəqələrinin rifah halını yüksəltməkdir. 2001-ci ildən başlayaraq, ölkədə milli yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayan əhəlinin xüsusi çəkisi (49,0%) 8,6 dəfə azalaraq, 2015-ci ildə 4,9% səviyyəsinə düşmüş, 2007-ci ildən etibarən isə ölkədə ifrat yoxsulluğa son qoyulmuşdur (2001-2003-cü illərdə ölkədə ifrat yoxsulluq 10,0% ətrafında olduğu halda, 2006-cı ildə 0,5%, 2007-ci ildən isə nəzərə alınmayacaq dərəcədə kiçik, 0,1%-dən də az səviyyəyə düşmüşdür). Bu dövrdə ölkədə yoxsulluq

səviyyəsinin azalması milli yoxsulluq həddinin dəyərinin mütəmadi olaraq artırılması (2001-24 AZN, 2015-135,6 AZN) fonunda baş vermişdir ki, bu da əldə olunmuş nəticənin daha əhəmiyyətli olduğuna dəlalat edir. 2016-cı ildə yoxsulluq həddi 148,5 AZN (əvvəlki ilə nisbətən 9,4% artmış), yoxsulluq səviyyəsi isə 5,9% (əvvəlki ilə nisbətən 1 faiz bəndi artmış) olmuşdur. Yoxsulluq səviyyəsində son ildəki artım dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşmasının neqativ təsiri ilə izah olunur və keçici xarakterə malik olması proqnozlaşdırılır. Belə ki, növbəti illərdə azalma meylinin güclənməsi gözlənilir. Bu gün Azərbaycan kifayət qədər geniş əhali kateqoriyalarını əhatə edən sosial təminat sisteminə malik və həssas əhali qruplarına münasibətdə humanist yanaşmalara əsaslanan bir ölkədir. Ölkədə sosial müdafiəyə xas olan bütün elementləri özündə cəmləşdirən əhatəli və ünvanlı sosial müdafiə sistemi formalaşmışdır. Ötən dövr ərzində bu sahədə ciddi islahat tədbirləri həyata keçirilmiş və sosial müdafiə sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması istiqamətində bir sıra addımlar atılmışdır.

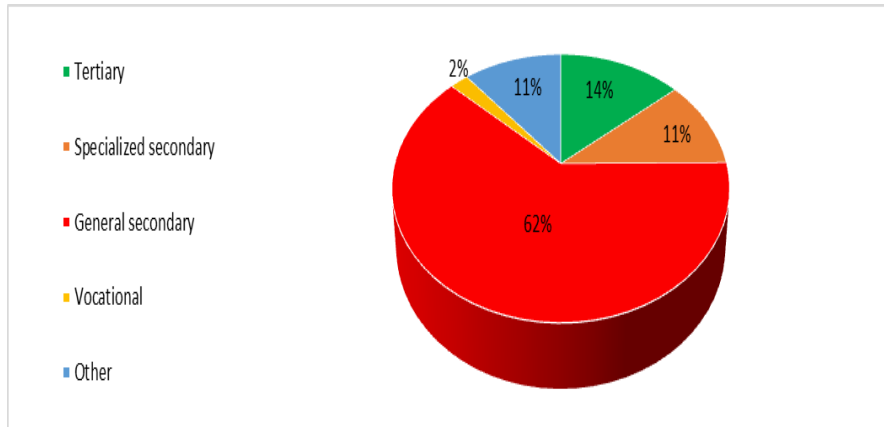
Bundan başqa, uzunmüddətli inkişaf üçün vacib amil olan iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, neft strategiyası dividendlərinin qeyri-neft sektorunun və regional inkişafın təmin olunmasına yönəldilməsi yoxsulluğun azaldılması üçün vacib olan yeni iş yerlərinin açılmasında və məşğulluq imkanlarının artırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna misal olaraq, son 13 ildə qeyri-neft sektorunun canlanması hesabına ölkədə əksəriyyəti daimi və regionlarda olmaqla 1 milyon 600 mindən çox yeni iş yeri yaradılmışdır ki, bunun da 71,4%-i regionların, 84,9%-i iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunun payına düşür. Yeni iş yerlərinin yaradılması əhalinin məşğulluğunun artmasına təsir göstərmiş və 2016-cı ildə məşğulluq səviyyəsi 62,7% təşkil etmişdir.

Bununla yanaşı, DİM-lərin sosial məqsədləri sırasına daxil olan gender məsələsi, o cümlədən gender bərabərliyinin təmin olunması, dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da aktual problemlər sırasında durur. Gender bərabərliyinin əldə olunması və qadınların, qızların səlahiyyətləri və imkanlarının genişləndirilməsi dayanıqlı inkişaf üçün əsas amillərdir. Gender bərabərliyi həmçinin yoxsulluğun azaldılması, davamlı inkişafın təmin olunması və səmərəli idarəçiliyin qurulması üçün zəruri olan şərtlərdən biridir. Bu istiqamətdə Azərbaycanda həyata keçirilən siyasətin əsas hədəfi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaqla, kişi və qadınlara cəmiyyət həyatının siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlar yaratmaqla gender bərabərliyinin təmin edilməsinə nail olmaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin tövsiyələrinə uyğun olaraq, üzv dövlətlər tərəfindən qəbul edilmiş DİM hədəfləri milli səviyyədə icra olunan siyasət sənədlərinə inteqrasiya edilməlidir. Mümkün uyğunlaşdırmadan kənar qalan hədəflərin reallaşdırılması üçün yeni inkişaf strategiyalarının hazırlanması tövsiyə edilən əsas istiqamətlərdəndir. Burada əsas məqsəd hədəf olaraq müəyyən edilmiş məqsədlərin 15 il

lik dövr ərzində reallaşdırılması və bunun nəticəsində dünyada yaşayan bütün insanların rifahının yaxşılaşdırılmasıdır.

Uğurlu və səmərəli sosial siyasətin həyata keçirilməsində Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin əhəmiyyətini qeyd etmək üçün respublikamızda diqqət edilən digər məqamlardan biri də gənclərin əmək bazarı göstəriciləridir. DSK-nın məlumatlarına əsasən, 2016-cı ildə Azərbaycan əhalisinin təxminən yarısının (48%) yaşı 30-dan az olmuşdur. Bu isə ölkədə demoqrafik strukturun daha gənc və cavan olmasını göstərən müsbət haldır. Təkcə yaşı 15-29 olan şəxslər əhalinin dördü bir hissəsindən çoxunu (26%) təşkil etmişdir. Gənclərin 2015-ci il üzrə bildirilən 9,6%-lik işsizlik həddi (yaşı 15-29 olanlar üzrə) ölkə üzrə orta göstəricidən (5,0%) təxminən 2 dəfə artıq olmuşdur. Qadınlarla bağlı müvafiq olaraq milli səviyyədə 5,9% və gənc qadınlar üzrə 11,6% olan bu göstəricilər də eynilə ölkə üzrə orta göstəricilərdən yuxarı olmuşdur. Azərbaycanda əhalinin yaş tərkibində gənclərin üstünlük təşkil etməsi ölkənin bir çox yerlərində işsizlərin sayında obyektiv olaraq gənclərin faiz nisbətini yuxarı olması ilə nəticələnir. Başqa bir məqam isə, işsiz gənclərin əksəriyyətinin, əslində, orta təhsili bitirməsidir. Bu isə ona işarə edir ki, təhsilin keyfiyyəti heç də həmişə qazanclı məşğulluğu təmin etmək üçün kifayət etmir. Bu məlumatlar həm də onu göstərir ki, 2015-ci ildə işsizlərin yalnız 2%-i peşə təhsili və ya təlimini bitirmişdir [10]. Bu isə Azərbaycanın peşə təhsili sisteminin əhatə dairəsinin genişləndirilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Şəkil 3. İşsiz gənclərin bölgüsü (15-29 yaş), təhsil səviyyəsinə görə (2015)

Mənbə: DSK. BMTİP-nin hesablamaları, DSK-nın "Azərbaycanda Gənclər (2016)" adlı nəşrinin 138-ci səhifəsindəki məlumatlara əsaslanır.

DİM-lər gənclərlə bağlı məsələlərin dayanıqlı inkişafın bir çox aspektlərində nə cür təzahür etdiyini və onlara necə təsir göstərdiyini ön plana çəkməklə, bu baxımdan, xüsusilə faydalı ola bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz misala nümunə olaraq, dünyanın 193 ölkəsi tərəfindən qəbul edilən "Dünyamızın transformasiyası-2030

Gündəliyi”ndə gənclərlə bağlı DİM hədəflərinə nəzər salsaq, onların sosial siyasətə necə təsir edəcəyini aydın formada görmək mümkündür.

DİM 4: İnküziv, ədalətli və keyfiyyətli təhsili təmin etmək və hər kəs üçün ömür boyu öyrənmə imkanlarını təşviq etmək.

- Hədəf 4.4: 2030-cu ilədək, məşğulluq, layiqli iş yerləri və sahibkarlıq üçün texniki və peşə bacarıqları da daxil olmaqla, müvafiq bacarıqları olan gənclərin və böyüklərin saylarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq.
- Hədəf 4.6: 2030-cu ilədək, bütün gənclərin, habelə həm kişilər, həm də qadınlar daxil olmaqla böyüklərin əhəmiyyətli bir qisminin oxuyub-yazma qabiliyyətinə və ədəbi savadlılığa nail olmasını təmin etmək.

DİM 8: Sabit, inküziv və dayanıqlı iqtisadi artım, eləcə də hər kəs üçün tam və məhsuldar məşğulluğu və layiqli əməyi təşviq etmək.

- Hədəf 8.6: 2020-ci ilədək, məşğulluq, təhsil və ya təlim sahəsində olmayan gənclərin nisbətini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq.
- Hədəf 8.b: 2020-ci ilədək, gənclərin məşğulluğuna dair qlobal strategiya hazırlamaq və həyata keçirmək və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “İş Yerləri haqqında Qlobal Paketi”ni tətbiq etmək.

DİM 13: İqlim dəyişikliyi və onun təsirlərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün təcili addımlar atmaq.

- Hədəf 13.b: Ən az inkişaf etmiş ölkələrdə və kiçik adalarda yerləşən inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə, o cümlədən əsas diqqəti qadınlara, gənclərə və yerli və marjinal icmalara yönəltməklə iqlim dəyişikliyi ilə bağlı effektiv planlaşdırma və idarəetmə potensialının artırılması mexanizmlərini təşviq etmək.

Şəkil 4. Gənclərlə bağlı DİM məqsədləri və hədəfləri

Qeyd edək ki, respublikamızda da sosial siyasətin mərkəzində Azərbaycan əhalisinin dayandığı daim ölkə rəhbəri tərəfindən vurğulanır. Qarşıdakı illərdə sosial siyasətin əsas hədəflərinin sosial müdafiə sistemində çevikliyin artırılması, sosial müdafiə sistemində aktiv sosial müdafiə tədbirlərinin, xüsusilə də məşğulluğun rolunun artırılması, sosial müdafiə sistemində əhatəliliyin genişləndirilməsi, ünvanlılığın artırılması, eləcə də ədalətliliyin tam təmin olunması, sosial xidmətlərə əlçatanlığın artırılması, o cümlədən elektron xidmətlər formasında əhaliyə çatdırılması, pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi, pensiya təminatı sisteminin cari, ortamüddətli və uzunmüddətli dövr üzrə maliyyə dayanıqlılığına nail olunması, pensiya təminatının pensiyaçı vətəndaşların sosial müdafiəsini və layiqli həyat səviyyəsini təmin etməsi, inküziv məşğulluğu təmin etmək məqsədi ilə aktiv əmək bazarı tədbirlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, səmərəliliyinin artırılması, sosial cəhətdən həssas olan

və dəstəyə ehtiyacı olan əhali qruplarının əmək bazarına inteqrasiyasının gücləndirilməsi, işsiz, işaxtaran və məşğul əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədi ilə sosial dialoqun inkişaf etdirilməsi, əmək standartlarının gücləndirilməsi və qeyri-formal əmək münasibətlərinin azaldılması, işsizlikdən sığorta sisteminin formalaşdırılması olmasını nəzərə alaraq, Azərbaycanın qoşulduğu bu təşəbbüs reallaşdırılması planlaşdırılan və siyasətin formalaşdırılması zamanı kənar qalan bütün sosial təşəbbüslərin həyata keçirilməsinə dəstək verəcəkdir. Heç kimin geridə qalmaması prinsipinə əsaslanan Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri təşəbbüsü 2030-cu ilədək gücləndirilmiş qlobal həmrəylik ruhunda, ən yoxsul və ən zəiflərin ehtiyaclarına ayrıca diqqət yetirərək və bütün ölkələrin, bütün maraqlı tərəflərin və bütün insanların iştirakı ilə dünyada yaşayan bütün insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəkdir. Bu təşəbbüs bütün insanların firavan və xoşbəxt həyat yaşamasını, o cümlədən iqtisadi, sosial və texniki tərəqqinin təbii ahəngdar şəkildə baş verməsini təmin etməklə inkişafa nail olmağa hədəflənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2015: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: Səda nəşriyyatı, 2015, 840 s.
2. 2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı, Bakı – 2003.
3. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı, Bakı – 2008.
4. Report of the Expert Group Meeting on Voluntary National Reviews for the HLPF 15-16 December 2016, United Nations Headquarters, New York, https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/12604Summary%20of%20VNR%20meeting%2015-16%20Dec_FINAL.pdf
5. Synthesis of Voluntary National Reviews - 2016. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/126002016_VNR_Synthesis_Report.pdf .
6. Human Development Report 2016. United Nations Development Programme. Nye York-2016.
7. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E
8. www.economy.gov.az
9. www.president.az
10. www.ses.gov.az
11. www.stat.gov.az
12. www.un.org/sustainabledevelopment/

MƏCBURİ DÖVLƏT SOSIAL SIĞORTA HAQLARI ÜZRƏ BORCLARIN TƏNZİMLƏNMƏSİ: AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT SIĞORTA-PENSIYA SISTEMİNDƏ NÖVBƏTİ İSLAHAT TƏDBİRİ KİMİ

E.Ə. Əlirzayev

i.ü.f.d, Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi
yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondu
e-mail: alirzayev@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 17 iyul 2018; Çapa qəbul edilmişdir 21 avqust 2018;
online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018
Received 17 July 2018; accepted 21 August; published online 25 September 2018

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi davamlı inkişaf kontekstində Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin inkişafı çərçivəsində dövlət sığorta-pensiya sisteminin (pensiya təminatı sistemi) ümumi inkişaf göstəricilərinin ümumi təsvirini vermək, sığorta-pensiya sisteminin müasir fəaliyyətinin iqtisadi-hüquqi əsaslarını təhlil etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə, məqalədə məcburi dövlət sosial sığortası, pensiya təminatı və fərdi uçot sistemlərinin fəaliyyəti qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, Azərbaycanın sığorta-pensiya sisteminin inkişafında, onun idarə edilməsində islahat tədbirlərinin, qərarlarının mahiyyəti, o cümlədən məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə yaranmış borcların tənzimlənməsinin (silinməsinin) dövlət sığorta-pensiya sisteminin idarə olunmasında bir islahat tədbiri kimi yeri, rolu və mümkün təsirləri açıqlanır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş statistik informasiyalar tələb edir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: sosial sahədə tədqiqatlar aparılan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və praktiki biliklərinin genişləndirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: Azərbaycanda ilk dəfə olaraq, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcların tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi və iqtisadi-hüquqi əsaslarının verilməsilə yanaşı, eyni zamanda məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcların yaranmasının təcrübədən keçmiş və aktual problemləri ilə bağlı real vəziyyət təhlil edilməklə sistemdə proseslərin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri ilə bağlı mülahizə və təkliflər verilir.

Açar sözlər: məcburi dövlət sosial sığorta haqqı, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcların tənzimlənməsi, sığorta-pensiya sistemi, pensiya təminatı sistemi, fərdi uçot sistemi.

Jel Classification: H55, D73, E61

THE SETTLEMENT OF DEBTS ON MANDATORY STATE SOCIAL CONTRIBUTIONS: AS A NEXT REFORM MEASURE IN STATE INSURANCE-PENSION SYSTEM IN AZERBAIJAN

E.A. Alirzayev

Ph.D, State Social Protection Fund by the Ministry of Labour and Social Protection of Population of the Republic of Azerbaijan

Abstract

The main purpose of the research is to provide a general description of general development indicators of the state-owned insurance-pension system (pension system) within the framework of sustainable development in Azerbaijan in the context of sustainable development and to analyze the economic-legal basis of the modern insurance-pension system. For this purpose, the article deals with the relationship between mandatory state social insurance, pensions and personal accounting systems. The research was carried out on the basis of research methods such as scientific abstraction and systematic analysis, logical summarization, and statistical analysis. There are revealed the essence of reform measures and decisions in the development and management of insurance-pension system, including the role and the possible effects of the settlement (annulation) of created debts on mandatory state social contributions. Research restrictions: requires extensive statistical information. The practical significance of the research can play a positive role in expanding the scientific and practical knowledge of researchers in the field of social sciences. Scientific novelty and originality of research: In Azerbaijan, for the first time, the socio-economic and economic-legal basis of the regulation of debts on mandatory state social insurance are given. Besides, there are made conclusions in regard to improve the processes within the system, simultaneously analyzing the situation related to the encountered and actual problems of the formation of debts on mandatory state social contributions.

Keywords: mandatory state social contribution, settlement of debts on mandatory state social contributions, insurance-pension system, pension system, personal accounting system.

УРЕГУЛИРОВАНИЕ ДОЛГОВ ПО ОБЯЗАТЕЛЬНЫМ ГОСУДАРСТВЕННЫМ СОЦИАЛЬНЫМ ВЗНОСАМ: В КАЧЕСТВЕ СЛЕДУЮЩЕЙ МЕРЫ РЕФОРМЫ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ СТРАХОВОЙ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Э. А. Алирзаев

Доктор философии по экономике, Государственный Фонд Социальной Защиты при Министерстве Труда и Социальной Защиты Населения Азербайджанской Республики

Резюме

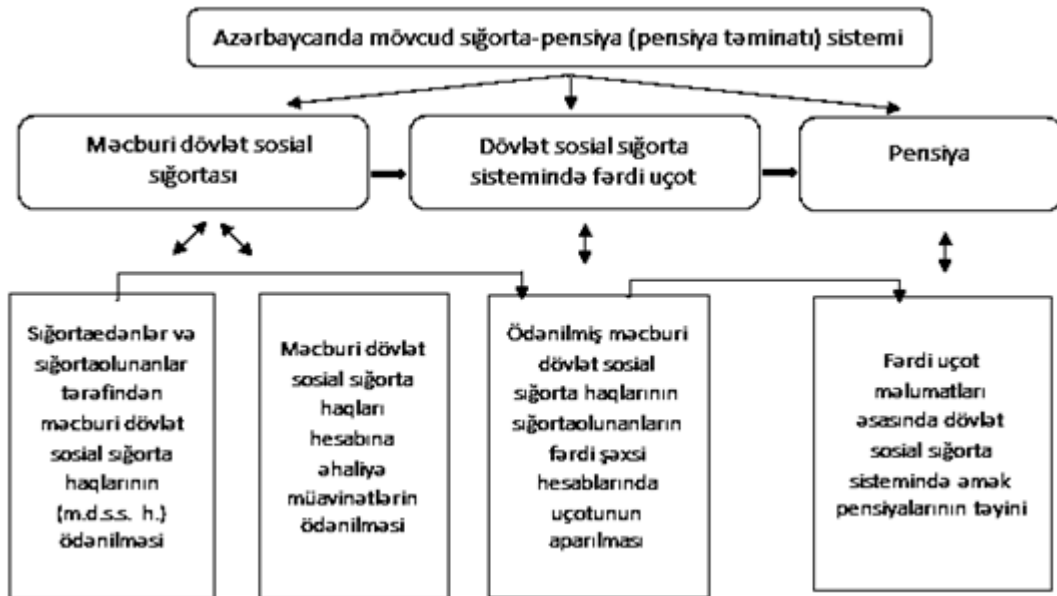
Основная цель исследования - дать общее описание показателей общего развития государственной страховой пенсионной системы (пенсионной системы), в контексте устойчивого развития, и проанализировать экономико-правовые основы современной страховой пенсионной системы. С этой целью в статье рассматривается взаимосвязь между обязательным государственным социальным страхованием, пенсиями и системами личного учета. Исследование проводилось на основе методов исследования, таких как научная абстракция и систематический анализ, логическое обобщение и статистический анализ. Раскрыта сущность мер реформы и решений в области развития и управления страховой пенсионной системой, в том числе о роли и возможных последствиях урегулирования (аннулирования) созданных долгов по обязательным государственным социальным взносам. Ограничения исследования: требуется обширная статистическая информация. Практическое значение исследования: может сыграть положительную роль в расширении научных и практических знаний исследователей в области социальных наук. Научная новизна и оригинальность исследования): впервые в Азербайджане представлены социально-экономические и экономико-правовые основы регулирования задолженности по обязательному государственному социальному страхованию. Кроме того, сделаны выводы в отношении совершенствования процессов внутри системы, одновременно анализируя ситуацию, связанную с выявленными и актуальными проблемами формирования долгов по обязательным государственным социальным вкладам.

Ключевые слова: обязательный государственный социальный взнос, урегулирование долгов по обязательным государственным социальным взносам, страховая пенсионная система, система пенсионного обеспечения, система персонифицированного учета.

Sosial müdafiə sistemlərinin inkişaf səviyyəsi hər bir milli iqtisadiyyatda əhəlinin minimum, eləcə də layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunmasında müəyyənləşdirici rola malikdir.

Əhəlinin sosial müdafiəsi və onun gücləndirilməsi dövlətin qarşısında qoyulan başlıca prioritet vəzifələrdən biri olmaqla, dövlət idarəetməsində sosial yönümlü dövlət siyasətinə üstünlük verilməsi sosial müdafiə sisteminin, o cümlədən onun əsas aparıcı halqası olan dövlət sosial sığorta sisteminin sistemli şəkildə təkmilləşdirilərək inkişaf etdirilməsini şərtləndirir. Bu siyasətin tərkib hissəsi kimi, Azərbaycanda müasir əsaslarla yeni dövlət quruculuğuna başlanıldığı ilk vaxtlardan etibarən qabaqcıl sosial müdafiə institutunun, o cümlədən dövlət sosial müdafiə sistemində ilkin əsas və qarant rolunu oynayan dövlət sosial sığorta sistemində məcburi dövlət sosial sığortası münasibətlərinin formalaşdırılaraq inkişaf etdirilməsi hədəfi bütün dövrlərdə dövlətin sosial müdafiə siyasətinin başlıca və ləbüd istiqamətləri kimi qəbul edilmiş, eyni zamanda fundamental şəkildə növbəti perspektiv üçün sosial-iqtisadi sahənin inkişafı və müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasının əsas konturları müəyyən edilmişdir.

1992-ci ildə ölkədə sosial sığorta münasibətlərinin təşəkkül tapmasından keçən ötən dövr ərzində mərhələli şəkildə yerinə yetirilmiş kompleks sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi kimi sosial-müdafiə sisteminin, o cümlədən dövlət sosial sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi və müasir tələblərə uyğun olaraq tənzimlənməsi istiqamətində mühüm islahat tədbirləri həyata keçirilmiş, nəticədə beynəlxalq standartlara uyğun sığorta-pensiya sisteminin yaradılmasına nail olunmuşdur [1; 2; 3; 4] (Sxem1).

Sxem 1. Azərbaycanda sığorta-pensiya sisteminin (pensiya təminatı sistemi) funksional təsviri (Qeyd: sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Ölkədə sosial sığorta münasibətlərinin qurulmasından keçən və islahatlar baxımından qısa müddət hesab edilən vaxt müddəti ərzində həyata keçirilmiş köklü sosial müdafiə islahatları Azərbaycanın sığorta-pensiya sisteminin, o cümlədən onun əsas məqsədi və həlqəsi olan əhalinin pensiya təminatı sisteminin dinamik artım göstəricilərlə müşahidə edilməklə müasir beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmasına imkan vermişdir.

Sığorta-pensiya sistemində sığorta prinsiplərinin təcridən gücləndirilməsi, əmək pensiyalarının maliyyə bazasının ödənilmiş sosial sığorta haqları fondu ilə uzlaşdırılması problemi pensiya sistemlərinin nəzəriyyəsinin ən vacib elementi kimi mənimlənməklə sistemin fəaliyyətə başlamasının ilk vaxtlarından tətbiq edilən islahat tədbirlərinin başlıca istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Nəticədə məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə daxilolmaların həcmindəki dinamik artım sığorta-pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlılığının artmasında, o cümlədən əmək pensiyası xərclərində dövlət büdcəsindən transferlərin payının azalmasında özünü göstərmiş, təyin olunan pensiyaların məbləğinin isə dəfələrlə artırılmasına nail olunmuşdur (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Təyin edilmiş pensiyaların orta aylıq məbləği (Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, ilin əvvəlinə, manat)

	1995	2000	2003	2010	2013	2017
Təyin olunmuş pensiyaların orta məbləği – cəmi	1,7	3	17,7	100,4	152,0	192,2
yaşa görə	1,7	14,6	18,6	100,4	168,5	213,8
əlilliyə görə	1,9	13,5	20,2	98,5	129,8	163,2
ailə başçısının itirilməsinə görə	1,6 ^{x)}	7,7	14,7	80,1	109,2	153,4

x) Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği ailələr üzrə hesablanıb

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Hazırda Azərbaycanda dövlət sosial sığorta sisteminin bütövlükdə fəaliyyət həlqəsini təşkil etməklə məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının toplanılması, buna nəzarət tədbirlərinin tətbiqi, toplanılan sosial sığorta haqlarının eyni zamanda sığorta olunanlar üzrə fərdi qaydada uçotunun aparılması proseslərinin qarşılıqlı surətdə müəyyən ardıcılıq və asılıqla idarə edilməsi prinsipi üzrərində fəaliyyət göstərən və müasir standartlara cavab verən sığorta-pensiya sistemi qurulmuşdur [5; 6].

2006-2017-ci illərdə pensiya sisteminin büdcəsi 5,8, əmək pensiyaları üzrə xərclər 5,9, əmək pensiyasının baza hissəsi 4,4, pensiyaların orta aylıq məbləği 6,4 dəfə artmış, yaşa görə pensiyanın ölkə üzrə orta aylıq əməkhaqqına nisbəti, yəni əvəzetmə əmsali 28 faizdən 43 faizə yüksəlmişdir [7].

Azərbaycanın hazırkı pensiya təminatı sistemi qeyd etdiyimiz elementləri ehtiva etməklə beynəlxalq standartlara uyğun olaraq tam avtomatlaşdırılmış əsaslara malikdir [8]. Sığorta-pensiya sisteminin inkişafında hələ pensiya təminatı ilə bağlı məlum qanunvericilik bazasının əsasının qoyulduğu ilk mərhələdə Azərbaycanda baza, sığorta və yığım hissələrindən ibarət pilləli pensiya sisteminin yaradılmasının konseptual əsasları nəzərə alınmış, burada təsvirini verdiyimiz qısa müddətdə baza və sığorta hissələrinin işlək tətbiqi təcrübəsi formalaşmışdır. Müvafiq qanunvericiliyin əsasının qoyulması zamanı sonrakı perspektivdə dünya pensiya sistemlərinin strukturuna uyğun olaraq onun üç əsas pilləsindən biri kimi qəbul edilən əmək pensiyasının yığım hissəsinin aktivləşdiriləcəyi nəzərdə tutularaq qanunvericiliyə daxil edilmişdir [9]. 2016-cı ildə Almaniya, Latviya kimi təkmil pensiya sistemlərinə malik Avropa İttifaqı ölkələri ilə birgə əməkdaşlıq proqramının nəticəsi olaraq (Tvinning proqramı) Azərbaycanda əmək pensiyasının yığım hissəsi ilə yanaşı, özəl pensiya institutunun formalaşdırılması üçün fundamental normativ sənədlərin hazırlanması tamamlanmışdır [10] (Dünya miqyasında pensiya sistemlərinin quruluşu üzrə spesifik fərqliliklər müşahidə olunsada, ümumilikdə inkişaf etmiş pensiya sistemlərinin səciyyəvi strukturunu belə vermək olar: əsasən məcburi əsaslarla sığorta haqlarının ödənilməsinə söykənən əmək pensiyası sistemi, əmək pensiyasının yığım hissəsi (hər ikisi dövlət pensiya sisteminin tərkib hissəsi hesab olunur) və özəl pensiya təminatı).

Pensiyaların təyinatı prosesinin eyni zamanda avtomatlaşdırılmış qaydada aparılması imkanı yaradılmışdır [8]. Pensiya sistemində maliyyə səmərəliliyinin artırılması istiqamətində ötən yaxın dövrdə eyni zamanda dünya pensiya sistemlərinin qarşılaşdığı qlobal demoqrafik dəyişmələr (qadın və kişilərin faktiki orta ömür müddətinin uzanması, yeni tipli əmək münasibətlərinin formalaşması, maliyyə dayanıqlılığı probleminin prioritet qazanması və s.) nəzərə alınaraq, sığorta-maliyyə əsası olmayan sosial ödənişlər həcmində uyğun olaraq tənzimlənməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsi, o cümlədən ilkin tədbirlərdən biri kimi pensiyaya çıxma yaşının tədrici əsasda artırılması və sığorta əsası olmayan digər güzəştli halların aradan qaldırılmasına və ya yenidən baxılmasına xidmət edən qanunvericiliklə bağlı dəyişikliklər (xüsusilə, 2017-ci ilin 01 iyul tarixindən əmək pensiyası qanunvericiliyinə edilən müvafiq dəyişikliklər, o cümlədən “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 37.3.1-ci maddəsinə edilmiş dəyişikliklərə əsasən, yaşa görə pensiya təyin olunmuş şəxs işləməkdə davam etdikdə, hər 6 ildən bir onun fərdi şəxsi hesabında toplanmış məcburi dövlət sosial sığorta haqqı məbləğinin 72-yə bölünməklə ona pensiyasının məbləğini artırmaq hüququnun verilməsi, eyni zamanda pensiyanın baza hissəsinin tətbiqinin aradan qaldırılması ilə “minimum pensiya” anlayışının tətbiqi və yenilənmiş qaydalar əsasında ödənilən sosial sığorta haqlarının 90 faizinin fərdi uçot sistemində fərdi şəxsi hesablarda əmək pensiyalarının təyin olunmasının

əsas məlumat mənbəyi rolunu oynayan pensiya kapitalı kimi nəzərə alınaraq, aylıq pensiya məbləğlərinin müəyyənləşdirilməsinə keçilməsi kimi sistemin cəlbediciliyinin artmasına bilavasitə gətirib çıxaran islahatlar) pensiya sisteminin sığorta prinsiplərinin gücləndirilməsinə və maliyyə səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmişdir.

Kağız daşıyıcıların tətbiqinin azaldılmasına şərait yaratmaqla məcburi dövlət sosial sığortası üzrə sığorta edənlər və sığorta olunanlarla əlaqəli, demək olar ki, bütün xidmətlərin, o cümlədən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsi və fərdi şəxsi hesablara işlənilməsi üçün təqdim edilən hesabatların elektronlaşdırılması, onların qəbulu prosesinin əksər hissəsinin elektron qaydada həyata keçirilməsinin təmin edilməsi ilə yanaşı, rüblük və illik əsasda təqdim edilən ödənilmiş sosial sığorta haqlarının fərdi uçotunun aparılması məqsədilə ödənilmiş həmin məbləğlərin sığorta olunanlar üzrə bölgüsünü əks etdirən, əvvəllər illik əsasda təqdim edilən iki ayrıca hesabat formasının vahid rüblük hesabatla əvəz edilməsi, eyni zamanda pensiyaların ödənilməsinin ötən uzunmüddətli dövrü üzrə tendensiya halını almaqla pensiyaçılara ödənilən aylıq pensiya məbləğlərinin nəzərdə tutulmuş vaxt qrafikindən əvvəl, tam məbləğdə maliyyələşdirilməsi və ödənilməsi praktikasının formalaşması, bütün ölkə üzrə pensiyaçılar tərəfindən pensiyaların alınmasının plastik bank kartları vasitəsilə həyata keçirilməsi Azərbaycanda müasir sığorta-pensiya sisteminin inkişafı səviyyəsini və sistem daxili idarəetmənin səmərəlilik səviyyəsini başlıca göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

Əlbəttə, hər bir sistemdə olduğu kimi sığorta-pensiya sisteminin də fəaliyyətinin davamlılığının təmin olunması, əldə edilmiş inkişaf və səmərəli idarəetmə səviyyəsinin saxlanılması üçün ortaya çıxan və sistemin ümumi fəaliyyəti üçün riskli məhiyyətli problemlərin, onların sistem üçün riskliliyi dərəcəsinin müəyyən edilməsi, həmin problemlərin aradan qaldırılması ilə bağlı xərc-fayda analizi, bu problemlər aradan qaldırıldıqda gözlənilən nəticələr qabaqcadan öyrənilməlidir.

Azərbaycanda bazar münasibətləri əsasında dövlət quruculuğunun ilk illərindən başlayaraq, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi dövlət siyasətinin başlıca prioritetlərindən biri kimi qəbul olunmuşdur. Yeni iqtisadi münasibətlərə keçdikdən sonra çox da uzun olmayan müddət çərçivəsində sahibkarlığın inkişafına nail olunması iqtisadiyyatın, o cümlədən dövlətin dinamik maliyyə-resurs potensialının formalaşması bir çox sahələrdə olduğu kimi, nəticədə sığorta-pensiya sistemi üçün maliyyələşmə mənbəyi rolunu oynamaqla onun maliyyə ehtiyaclarının təmin edilməsinə təsirini göstərmişdir. Xüsusilə dünyada baş verən global maliyyə böhranları və sair global dəyişmələrlə bağlı çağırışlar Azərbaycanda da sığorta-pensiya sistemində vəsaitlərdən səmərəli istifadə olunmasını, yeni maliyyə mənbələrinin axtarılmasını, o cümlədən bu prinsipin tərkib hissəsi kimi məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə yığım potensialının düzgün müəyyənləşdirilməsini, məcburi dövlət sosial sı-

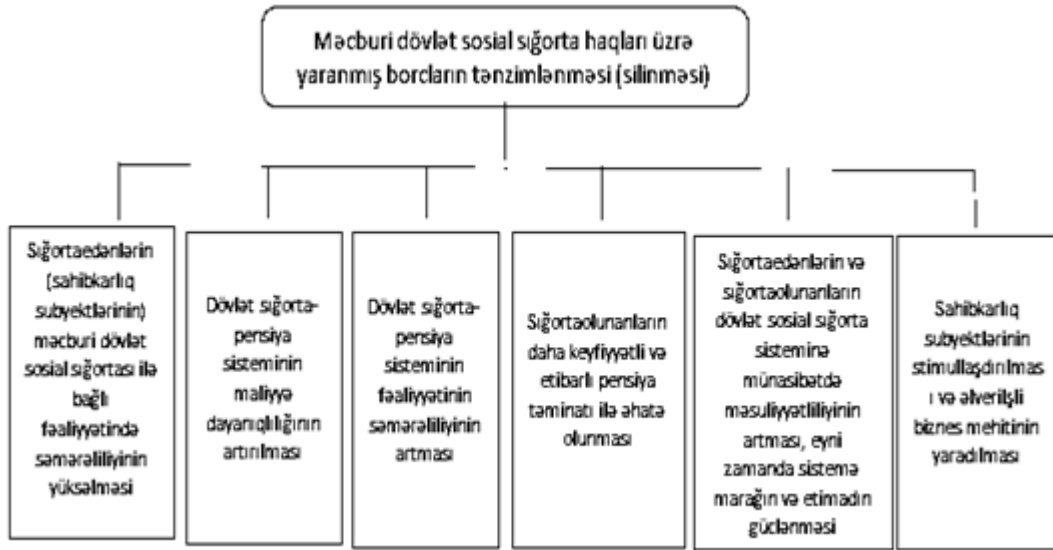
ğorta haqları üzrə daxilolmaların proqnozunun qoyuluşunun daha dəqiqliklə aparılmasını, eyni zamanda, hesablanmış məcburi dövlət sığorta haqqı fondunun toplanılması, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə öhdəliklərin tam həcmdə və vaxtında ödənilməsi, həmçinin uçotdan kənar qalmış məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borc vəsaitlərinin, eləcə də məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının hesablanmış əsas məbləği ilə əlaqədar olmayan qanunvericiliyin pozulmasına görə tətbiq edilmiş sanksiya xarakterli vəsaitlərin ödənilməsinin təmin edilməsi kimi məsələlərin diqqətdə saxlanılmasını tələb edir.

Sığorta-pensiya sistemində davamlılığın təmin olunması əhalinin sosial müdafiə hüquqlarının təmin olunması prinsipinə söykənməklə formalaşdırılan qanunvericiliyin tələblərindən irəli gələn prosedurların yerinə yetirilməsini tələb edir. Azərbaycanda da sığorta-pensiya sisteminin fəaliyyətinin təmin edilməsi, onun saxlanması ilk növbədə sosial sığorta haqqında qanunvericiliyə uyğun olaraq həyata keçirilir. Həmin qanunvericiliyin pozulması ilə əlaqədar müvafiq inzibati tədbirlərin görülməsi bu mənada sistemin ümumi fəaliyyətinin təmin olunması üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir [11]. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatın ümumi inkişafı və cəmiyyət həyatının özündə zamanla baş verən təbii dəyişmə prosesləri sosial müdafiə sisteminin uzunmüddətli və köklü islahatlarından fərqli olaraq məhdud müddət üçün nəzərdə tutulan, lakin sistemin işində yaranmış və onun fəaliyyətinə təsirləri olan zərərli mahiyyətli elementlərinin aradan qaldırılması mexanizmi kimi qiymətləndirilən qərarların verilməsini optimal qərar kimi önə çıxarıır.

Bu mənada Azərbaycanın sığorta-pensiya sistemində sistemin fəaliyyətə başlamasından keçən və hazırkı dövrdə artmaqda davam edən məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə yaranmış borcların ilk dəfə olmaqla tənzimlənməsinə qərar verilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir [12].

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin (sığorta edənlərin) bilavasitə təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olmaqla, onların eyni zamanda dövlət sosial sığorta sistemi ilə əlaqədar məcburi dövlət sosial sığorta sahəsi ilə bağlı fəaliyyətində məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə yaranmış borclarının tənzimlənməsinə (silinməsinə) baxılmasına qərar verilməsi və bu qərarın reallaşdırılması üçün zəruri olan müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması – 2018-ci ilin 6 mart tarixində “Məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcların tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul olunması, habelə Qanunun 2018-ci ilin 1 aprel tarixindən qüvvəyə minməsi nəzərə alınaraq, çox qısa zaman kəsiyində Qanunun icrasının təmin edilməsi üçün müvafiq qayda, forma və təlimatların hazırlanaraq ortaya qoyulması, artıq, həmçinin onun icrasına başlanılması Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən açıqlanılan məlumatlara görə, ümumilikdə 373,7 min sığorta edəni, o cümlədən 156 min hüquqi şəxsi, 217 min sahibkarlıq fəa-

liyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsi əhatə etməklə mühüm sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malikdir [13] (Sxem 2):

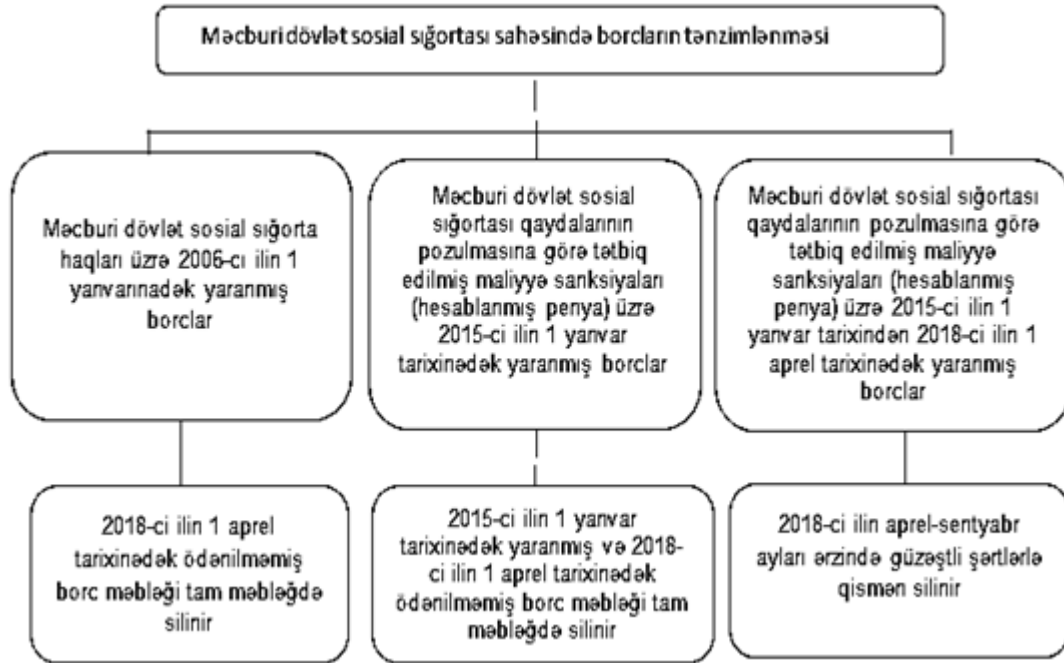
Sxem 2. Məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcların tənzimlənməsinin dövlət sığorta-pensiya sistemində gözlənilən təsirləri
(Qeyd: sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Qeyd olunan qanun əlverişli sığorta mühitinin yaradılmasına, fərdi uçot sisteminin məlumat bazasında nəzərə alınmayan, məhkəmə qərarlarının olmasına baxmayaraq, indiyədək obyektiv səbəblərlə əlaqədar ödənilməmiş olaraq qalmış məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcların tənzimlənməsinə xidmət edir.

Borcların ümumi statistikasına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, həmin borcların ilkin təhlili son 12 il ərzində borcu olan sığorta edənlərin heç də hamısının borclarını ödəməyə cəhd göstərmədikləri və ya belə bir imkana malik olmadıqları aydın olur. Bu sahədə görülmüş inzibati tədbirlər nəticəsində məhkəmə qərarları vasitəsilə də gözlənilən məqsədə kifayət qədər nail olunmamışdır. Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi üzrə hesabat məlumatlarına görə, sığorta edənlərin məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə 1 yanvar 2006-cı il tarixinə olan 199,6 milyon manat borcundan yalnız 50 faizi və ya 99,3 milyon manatı 1 yanvar 2018-ci il tarixinədək ödənilmişdir. Beləliklə, sığorta edənlər üzrə 12 il ərzində ödənilməmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcun məbləği 100,2 milyon manat təşkil etmişdir. Həmçinin hesabat məlumatlarına görə, sığorta edənlərin 01.01.2018-ci il tarixinə 81,8 milyon manat ödənilməmiş məcburi dövlət sosial sığortası qaydalarının pozulmasına görə tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları (hesablanmış penya) üzrə borcları mövcud olmuşdur ki, bunun da 67,4 faizi və ya 55,1 milyon manat 01.01.2015-ci il

tarixinə yaranmış, 2015-ci ilin 1 yanvar tarixindən 2018-ci ilin 1 aprel tarixinədək yaranmış borclarının məbləği isə 26,7 milyon manat təşkil etmişdir [13].

Sözügədən Qanunun əsasında sığorta edənlərin (və ya sahibkarlıq subyektlərinin) məcburi dövlət sosial sığortası üzrə yaranmış borclarının tənzimlənməsi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir [12] (Sxem 3):

Sxem 3. Məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcların tənzimlənməsinin (silinməsinin) əhatə dairəsi (Qeyd: sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcların tənzimlənməsi (silinməsi) üçün üç ardıcıl dövrün ayrılıqda nəzərə alınması hüquqi və funksional əsaslara söykənir. Belə ki, 2006-cı ilə qədərki dövr üzrə yaranmış borcların həm məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının əsas məbləği, həm də buna görə tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarından (hesablanmış penya) ibarət olmaqla, bütövlükdə birgə götürülməsini qeyd olunan vaxtadək dövlət sosial sığorta sistemində ödənilmiş sosial sığorta haqlarının hər bir sığorta olunan üzrə ayrılıqda (fərdi) uçotuna əsaslanan fərdi uçot sisteminin tətbiqinin mövcud olmaması ilə əqləndirmək olar (pensiya sistemi həmin vaxtadək sığorta prinsiplərinə əsaslanmamışdır). Bu dövr üçün məcburi dövlət sosial sığortası ilə əlaqədar növbəti dövrlə müqayisədə ciddi hesabatlılığın mövcud olmaması və uçotun təkmil əsaslarla təşkilinin aparılmaması səciyyəvi əlamətlər kimi qəbul edilə bilər. Görünür, qeyd olunan dövr üzrə yaranan borc məbləğləri hazırkı dövrdə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun (DSMF) fərdi uçot sistemində (sonradan mərkəzi elektron bazasında) təsirsiz və ya sistemin fəaliyyətində heç bir rol

malik olmayan, lakin istər-istəməz DSMF-nin sığorta edənlərlə iş prosesində, eləcə də DSMF-nin mərkəzi elektron bazasında daha çox yük xarakteri yaradan informasiyalar kimi rübdən-rübə keçirilmişdir. Qeyd olunan dövr üzrə həmin borcları formalaşdırmış müəssisələrin hələ çox illər əvvəl fəaliyyətlərini dayandıraraq reyestrdən çıxarılması halı və ya sığorta edənlərin heç də hamısının borclarını ödəməyə cəhd göstərmədikləri və ya belə bir imkana malik olmaması eyni zamanda həmin dövr üzrə formalaşmış borc məbləğlərinin bərpasını praktiki olaraq (ölkə qanunvericiliyinə əsaslanaraq, həmçinin iddia müddətləri keçdiyi nəzərə alınaraq işlək mexanizmlər mövcud olmadığı üçün) qeyri-mümkün edir [13].

Hesab edirik ki, digər iki dövr (istiqlalət) üzrə isə (2015-ci ilə qədərki və sonrakı) tənzimlənmə obyektini kimi məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edilərək hesablanmış məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının əsas məbləğinin deyil, yalnız buna görə tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının götürülməsi iqtisadi cəhətdən doğru mahiyyətə malikdir. Belə ki, fərdi uçot sisteminin tətbiqinə qədərki dövrdən fərqli olaraq bu dövr üzrə ödənilməmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqqının əsas məbləği (yəni tətbiq edilmiş sanksiya və s. istisna olmaqla) sığorta olunanların pensiya hüquqları ilə bilavasitə əlaqədardır (Ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqları fərdi şəxsi hesablarda pensiya kapitalını formalaşdırır) [5]. Həmçinin bu istiqamət üzrə borc vəsaitlərinin bərpası mülki qanunvericiliklə təsbit olunmuş iddia müddətləri ilə bağlı tələblərlə (3 ildən çox olmamaq şərti ilə) bilavasitə uzlaşdığından və bununla bağlı kifayət qədər problemli hallar yarandığından, bu iki istiqamət üzrə borc vəsaitlərinin bərpası mahiyyətində güzəşt ehtiva edən şərtlərin qanun çərçivəsində ortaya qoyulmasının sığorta-pensiya sisteminin fəaliyyəti üçün stimullaşdırıcı təsirlərə malik olacağını gözləmək olar [14].

Xüsusilə Qanunda 2015-ci ilin 1 yanvar tarixindən 2018-ci ilin 1 aprel tarixinədək yaranmış və 2018-ci ilin 1 aprel tarixinədək ödənilməmiş borcların tənzimlənməsi istiqaməti üzrə borcların tənzimlənməsinin aşağıdakı kimi güzəştli əsaslarla verilməsi, bir qayda olaraq, mühüm müsbət multiplikativ təsirlərə malik müddəalar kimi qiymətləndirilə bilər [12]:

- sığorta edənlər tərəfindən 2018-ci ilin aprel-may ayları ərzində həmin maliyyə sanksiyalarının (hesablanmış penyanın) 10 faizi ödənildikdə – maliyyə sanksiyalarının (hesablanmış penyanın) ödənilməmiş 90 faizinin silinməsi;
- sığorta edənlər tərəfindən 2018-ci ilin aprel-iyul ayları ərzində həmin maliyyə sanksiyalarının (hesablanmış penyanın) 30 faizi ödənildikdə – maliyyə sanksiyalarının (hesablanmış penyanın) ödənilməmiş 70 faizinin silinməsi;
- sığorta edənlər tərəfindən 2018-ci ilin aprel-sentyabr ayları ərzində həmin maliyyə sanksiyalarının (hesablanmış penyanın) 50 faizi ödənildikdə – maliyyə sanksiyalarının (hesablanmış penyanın) ödənilməmiş 50 faizinin silinməsi;

- yuxarıda sadalanan müddələrin ödənilməsi barəsində məhkəmə qərarı qəbul edilmiş, lakin 2018-ci ilin 1 aprel tarixinə ödənilməmiş borcların qalığına da şamil edilməsi.

Hesab etmək olar ki, borcların yuxarıda təsvir edilən mexanizm əsasında tənzimlənməsi sığorta edənlərin (sahibkarlıq subyektlərinin) fəaliyyətinin asanlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, dövlət sosial sığorta sisteminin fəaliyyəti ilə bağlı işin daha səmərəli və şəffaf təşkili üçün əlavə spektrlər formalaşmasına şərait yaratmaqla, həmçinin bu sahədə idarəetmənin özünün təkmilləşməsinə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (ƏƏSMN) tərəfindən KİV-də açıqlanılan məlumatlara əsasən, 01.01.2018 tarixinə məcburi dövlət sosial sığortası üzrə yaranmış ümumilikdə 364 milyon manat borcun 282 milyon manatdan çox hissəsini məcburi dövlət sosial sığorta haqqı üzrə borc məbləği (əsas məbləğ), 81 milyon manatdan çox hissəsini isə məcburi dövlət sosial sığorta qaydalarının pozulmasına görə qanunvericiyə əsasən tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları (o cümlədən hesablanmış penya) təşkil etmişdir [15]. ƏƏSMN yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun hesabat məlumatlarına görə, sığorta edənlərin məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə 1 yanvar 2006-cı il tarixə olan 199,6 milyon manat borcundan yalnız 50 faizi və ya 99,3 milyon manatı 1 yanvar 2018-ci il tarixinədək ödənilmişdir. Beləliklə, sığorta edənlər üzrə 12 il ərzində ödənilməmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcun məbləği 100,2 milyon manat təşkil edir [13]. Deməli, məcburi dövlət sosial sığorta haqqı üzrə ödənilməmiş cəmi borc məbləğinin 99 milyon manatdan çox hissəsini 01.01.2006 tarixinə (dövlət sosial sığorta sistemində təyin edilən əmək pensiyalarının aylıq məbləğinin ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının həcmindən asılı olaraq hesablanması mexanizmini ehtiva edən fərdi uçot sisteminin tətbiqinə başlanılması) yaranmış borclar təşkil edir ki, bu məbləğin silinməsi sistemin işinə yalnız müsbət təsir edə bilər.

Azərbaycanda dövlət sosial sığorta sisteminin bütövlükdə fəaliyyəti, eyni zamanda ölkənin əsas sosial-iqtisadi inkişaf indikatorları, sahibkarlığın inkişafı və strukturu ilə əlaqəli makroiqtisadi göstəricilər, o cümlədən ümumi daxili məhsulun strukturu təhlil edildikdə ilk növbədə aydın olur ki, 01.01.2006-cı il tarixinə məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə yaranmış və silinməsi nəzərdə tutulan borcların cüzi hissəsini büdcədən maliyyələşən təşkilatların borcu təşkil etməlidir. Həmin borclar əsasən 2003-cü ildə yaranmış borc qalıqları olmaqla hazırda qaytarılması mexanizmi olmadığından və formalaşmasından on ildən artıq vaxt keçdiyindən, tələb edilərək bərpa edilməsi ümidverici olmamışdır, lakin 2003-cü illə müqayisədə məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə daxil olmuş vəsaitlərin həcmi 9,4 dəfədən çox artmışdır [16].

Ümumi daxili məhsulun tərkibində qeyri-dövlət sektorunun payı nəzərə alındıqda müəyyən etmək olar ki, həmin borc məbləğinin əsas hissəsi qeyri-büdcə təşki-

latlarının payına düşəcəkdir. Təbii ki, qanunvericiliyin tələbindən irəli gələrək ötən bu müddət ərzində borcların qaytarılması üçün Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yerli orqanları tərəfindən qanunvericiliyin tələblərinə uyğun müəyyən prosedurlar yerinə yetirilmişdir (sərəncamlar qoyulmuş, iddialar qaldırılaraq, ədliyyə orqanlarına müraciət edilmiş və s.). Lakin hazırda həmin sahibkarlıq subyektlərinin (sığorta edənlərin) əksəriyyəti fəaliyyətini dayandırmış və ya ləğv edilərək dövlət reyestrindən çıxarılmışdır ki, bu hal borcların bərpasını qeyri-mümkün edir və həmin borc məbləğlərini ümitsiz xarakterli borclara çevirir.

Qeyd olunanlar nəzərə alındıqda, sözügedən tədbirin həyata keçirilməsinin Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılmasına mühüm töhfələr vermək imkanlarına malik olduğunu qiymətləndirmək olar. Silinməsi nəzərdə tutulan borcların əksər hissəsinin qeyri-büdcə təşkilatlarının, o cümlədən kommersiya hüquqi şəxslərin payına düşməsinin əsas kimi götürülməsi bir sıra sahibkarlıq subyektlərinin ümumi iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşacağını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Bunlarla yanaşı, qeyd olunan tədbir dövlət sosial sığorta sisteminin maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi, eyni zamanda sığorta-pensiya sisteminin özünün təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm təsirlərə malikdir.

“Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa 2017-ci ilin iyul ayında edilmiş müvafiq dəyişikliklərlə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun maliyyə potensialının (öhdəliklərinin, habelə gəlir və xərclərinin) dəqiq müəyyən edilməsi vacib şərt hesab edildiyindən, sığorta-pensiya sisteminin ümitsiz xarakterli borclardan təmizlənməsi eyni zamanda daha zəruri əhəmiyyətliyə malikdir.

Azərbaycanda sığorta-pensiya sisteminin inkişafının hazırkı mərhələsində ilk olaraq tətbiqinə qərar verilən sözügedən islahat tədbiri beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən mexanizmdir. Qeyd olunan islahat tədbirinin bu günə qədər faktiki olaraq Azərbaycanda birinci dəfə həyata keçirilməsinə baxmayaraq, hətta bəzi ölkələrdə onun fərqli əhali kateqoriyaları üçün eyni zamanda müxtəlif imtiyazlar (güzəştlər) ehtiva edilməklə vaxtaşırı tətbiqinə də qərar verilməsinə rast gəlinir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, məcburi dövlət sosial sığortası üzrə yaranmış borcların tənzimlənməsi, həmin borc vəsaitlərinin ödənilməsi (bərpası) sığorta olunanların dövlət sığorta-pensiya sistemində marağının və etimadının daha da yüksəlməsinə xidmət göstərir, həmçinin qaytarılması ümitsiz hesab edilən borcların silinməsi 01.04.2017-ci ildən istifadəsinə başlanılmış məcburi dövlət sosial sığortası üzrə fərdi uçot əsaslı vahid hesabat sisteminin funksionallığına şərait yaradır [17].

Əlbəttə, yuxarıda təsviri verilən məsələlər sığorta-pensiya sisteminin uzunmüddətli fəaliyyət dövrü üzrə məcburi dövlət sosial sığorta haqları ilə bağlı yaranan

borc vəsaitlərinin bərpası ilə əlaqədar yaranmış problem üzrə konkret operativ, köklü həll üsulu kimi nəticə etibarilə qəbul edilən bir iqtisadi qərarla bağlı təhlili yanaşmadır. Bununla belə, sistemin davamlı fəaliyyətinə paralel olaraq, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə yaranan borc vəsaitləri ilə bağlı perspektivə istiqamətlənən və getdikcə aktualıq kəsb edən aşağıdakı problemlərə də mövzu çərçivəsində toxunmağı məqsəduyğun hesab edirik:

Sosial sığorta haqqında qanunvericiliklə, o cümlədən “Məcburi dövlət sosial sığorta haqqının toplanması Qaydaları” və “Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə sığorta iştirakçılarının uçotu Qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Kollegiyasının 18 noyabr 2014-cü il tarixli 04 nömrəli Qərarının 8-ci bəndinə əsasən məcburi dövlət sosial sığortası qaydalarının pozulmasına görə məsuliyyət tədbirlərindən biri kimi “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci və 21-ci maddələrinə müvafiq olaraq DSMF orqanlarına məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödənilmədikdə və ya ödənilməsi gecikdirildikdə yaranmış borc məbləğlərini sığortaedənlərin hesabından tutmaq, bank və ya digər kredit təşkilatlarına, sığortaedənlərə maliyyə sanksiyaları tətbiq etmək, onların hesablaşma və digər hesabları üzrə köçürmə əməliyyatlarının və fəaliyyətlərinin dayandırılması, əmlakının satılması yolu ilə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı üzrə borclarının ödənilməsi üçün, eləcə də məcburi dövlət sosial sığortası qaydalarının pozulmasına görə digər hallarla bağlı məhkəmə orqanlarında iddia qaldırmaq və həmin pozuntuların aradan qaldırılması istiqamətində müvafiq tədbirlərin görülməsi ilə bağlı mühüm hüquqlar verilmişdir.

Məcburi dövlət sosial sığorta qaydalarının pozulması ilə əlaqədar ötən dövr ərzində sığorta edənlər barəsində müvafiq qanunvericiliyin tələbindən irəli gələrək tədbirlərin görülməsi Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yerli orqanlarının fəaliyyətinin əsaslarından biri kimi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. DSMF-nin fəaliyyət dövrü ərzində məcburi dövlət sosial sığorta qaydalarının pozulması halları, xüsusilə məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə yaranmış borcların bərpa edilməsi ilə bağlı məhkəmə orqanlarında iddiaların qaldırılması və DSMF-nin xeyrinə həll edilməsinin təmin olunması praktikasını, ümumilikdə, müsbət qiymətləndirmək mümkündür [18].

Ölkədə yerinə yetirilmiş normativ-hüquqi baza quruculuğunun tərkib elementi kimi dövlət sosial sığorta sisteminin fəaliyyəti, o cümlədən DSMF-nin fəaliyyətinin əsas hüquqi bazasını təşkil edən sosial sığorta haqqında qanunvericilik fundamental əsaslara söykənir, o cümlədən, bütövlükdə qanunvericilik aktlarının bir-birilə uzlaşdırılması kifayət qədər müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda sosial sığorta qanunvericiliyinin məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməməsi və bununla əlaqədar tədbirlərin görülməsi

məsi ilə bağlı təsbit olunmuş müvafiq müddəaları ilə, konkret olaraq desək, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi arasında ortaya çıxan ziddiyyətli məqamlar bununla bağlı məhkəmə orqanlarında həmin borcların ödənilməsinin təmin edilməsi üçün qaldırılmış iddiaların iddiaçı tərəf kimi DSMF-nin xeyrinə həll edilməməsi ilə nəticələnir. Belə ki, bir sıra hallarda DSMF-nin yerli orqanları tərəfindən sığorta edənlərə məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsinə görə yaranmış borcların bərpa edilməsi istiqamətində müvafiq qanunvericiliyin tələbinə uyğun olaraq mövcud texniki imkanlar və sair səbəblərlə əlaqədar operativ olaraq, vaxtında tədbirlər (xəbərdarlıq göndərilməsi, bank hesablarına sərəncam qoyulması və s.) görülmədiyindən yaranan əlaqədar mübahisələr məhkəmələr tərəfindən Mülki Məcəllənin tələbləri (vaxtaşırı icra edilməli öhdəliklərdən irəli gələn tələblər üzrə iddia müddətinin üç il müəyyən edildiyini təsbit edən 373.3-cü və məhkəmə tərəfindən iddia müddətinin yalnız mübahisə tərəfinin məhkəmə qərarı çıxarılanadək verdiyi ərizə əsasında tətbiq edildiyini təsbit edən 375.2-ci maddələr) nəzərə alınaraq, məhkəmələr tərəfindən sığorta edənlərin xeyrinə həll edilir (borcların ödənilməsi ilə bağlı qətnamələr qəbul edilir), nəticədə qanunvericiliyə əsasən, ölkə vətəndaşlarının pensiya hüquqlarının təmin edilməsində əsas kimi götürülən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının DSMF-nin büdcəsinə (DSMF-nin büdcəsi hər il ayrıca qanun şəklində dövlət büdcəsi ilə yanaşı təsdiq edilir) bərpa edilməsi imkanları tamamilə aradan qalxır [19].

Qeyd olunmalıdır ki, Mülki Məcəllənin yuxarıda qeyd olunan aidiyyəti maddələrinin əsas kimi nəzərə alınaraq, mövcud qanunvericiliklə də təsbit edildiyi kimi, spesifik funksiyaya və mahiyətə malik məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə yaranmış borcların da monetar borc məbləği şəklində anlaşılaraq, bilavasitə şamil edilməsi düzgün addım kimi qəbul edilməməlidir. Belə ki, sosial sığorta qanunvericiliyini nəzərdən keçirdikdə, ölkəmizdə pensiya təminatı sisteminin dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçota əsaslandığı və bunun əsasında təyin olunan əmək pensiyalarının aylıq məbləğinin bilavasitə vətəndaşların (sığorta olunanların) fərdi şəxsi hesablarında toplanılan pensiya kapitallarının (mövcud qanunvericiliyə əsasən fərdi şəxsi hesablarda sığorta olunanların özləri, həmçinin sığorta edənlər tərəfindən ödənilməklə toplanılan məbləğ) məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsindən asılılığı prinsipi ən qabarıq cəhət kimi nəzərə çarpır.

Hesab edirik ki, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə yaranan borcların bərpa edilməsi ilə bağlı mübahisələrin həllinin təşkilinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar əlavə ciddi addımların atılmasına ehtiyac vardır. Sözügedən məqamlarla eyni zamanda, vətəndaşların sosial təminat hüquqlarının təmin edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin tələbləri arasında ziddiyyət ortaya çıxır [20].

Fikrimizcə, bununla əlaqədar olaraq, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcların sadə borc məbləğləri mahiyətində qəbul olunmaqla qanunvericilikdə borcla-

rın tələb edilməsi üzrə iddia müddətləri ilə bağlı müddəalardan irəli gələrək yaranan tənzimlənməmiş məqamlardan məhkəmə instansiyalarında yararlanaraq, nəticədə bəzən tam əsaslı hal almadan sığorta edənlərin (sahikarlıq subyektlərinin) məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Fonda olan borclarının ləğvi praktikasının aradan qaldırılması və ya uyğun qaydada tənzimlənməsi ilə bağlı ciddi addımların atılmasına ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 17 iyul tarixli 767 nömrəli Sərəncamı;
2. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr tarixli 3043 nömrəli Sərəncamı;
3. “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 30 dekabr tarixli Sərəncamı;
4. “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-ci il 4 noyabr tarixli 827 nömrəli Sərəncamı;
İnternet mənbələri:
5. “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Kollegiyasının 18 noyabr 2014-cü il tarixli 4 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Məcburi dövlət sosial sığorta haqqının toplanması Qaydaları” və “Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə sığorta iştirakçılarının uçotu Qaydaları”
7. <http://www.mlsp.gov.az/az/pages/656>;
8. <http://www.movqe.az/news/sosial/101650.html>
9. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
10. <http://inform.az/index.php?newsid=11937>
11. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
12. “Məcburi dövlət sosial sığorta sahəsində borcların tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
13. <http://www.mlsp.gov.az/az/pages/17/40/information/1554>
14. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi;
15. <http://strateq.az/iqtisadiyyat/234694/282-6-milyon-%C9%99sas-81-8-milyon-manat-is%C9%99-sanksiya-borcu-yaranib.html>
16. <https://azertag.az/xeber/1138401>

17. https://azertag.az/xeber/Ferdi_uchot_esasli_vahid_rubluk_hesabat_alt_sisteminin_tetbiqine_baslanilib-1050123
18. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 24 iyun tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondu haqqında Əsasnamə;
19. Sosial təminatı və müdafiəni həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının 2018-ci il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
20. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
21. www.stat.gov.az
22. www.mlspp.gov.az

AZƏRBAYCANDA TƏBİİ İNHİSARLARIN STRUKTUR İSLAHATLARININ İSTİQAMƏTLƏRİ (ELEKTROENERJİKANIN NÜMUNƏSİNDƏ)

Q.S. Hüseynov

i.e.n., dosent, Sumqayıt Dövlət Universiteti

qalib.huseynov69@mail.ru

Tel: 050-752-22-91

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 27 iyul 2018; Çapa qəbul edilmişdir 30 avqust 2018;
online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 27 July 2018; accepted 30 August; published online 25 September 2018

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi “Azərenerji” ASC-nin maliyyə göstəricilərinin təhlili əsasında elektrik enerjisinin verilişi və paylanması zamanı yaranan itkilərin səbəblərinin müəyyən edilməsi və elektroenerjetikanın nümunəsində struktur islahatlarının həyata keçirilməsi üzrə təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Tədqiqat işi elmi analogiya, statistika, məntiqi interpretasiya, məntiqi əsaslandırma, ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq Azərbaycanın elektroenerjetika sənayesində təbii inhisarların özəlləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürülür, bu sektorda əldə edilən uğurlara və problemlərə toxunulur. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: tədqiqatların informasiya bazasındakı çətinliklər burada da özünü göstərir, AzərEnerji ASC-nin rəsmi saytında olan məlumatlar bu sahənin dəqiq mənzərəsini verməyə kifayət etmir. Daha detallı məlumat əldə etmək üçün quruma rəsmi müraciətlər isə nəticəsiz qalır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: irəli sürülən müddəa və təkliflər müvafiq sahədə islahatlar zamanı mütəxəssislərin köməyinə yetə bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: Elektrik enerjisinin verilişi və paylanması zamanı yaranan itkilərin səbəbləri müəyyən edilmişdir; “Azərenerji” ASC-nin 2012-2016-cı illər üzrə konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları əsasında məcmu zərərin müəyyən edilməsi imkanları araşdırılmışdır; Elektrik enerjisi tariflərinin tənzimlənməsi, uzunmüddətli perspektivdə maliyyələşmənin davamlı olması üçün enerji satışından yığılan vəsaitin həcmnin elektrik enerjisi infrastrukturunun modernləşdirilməsinə kifayət etməsi əsaslandırılmışdır; Elektrik enerjisinin verilişi ilə istehsalın bir-birindən ayrılması, liberallaşdırma, dövlət-özəl tərəfdaşlığı irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: təbii inhisar, elektrik enerjisi, tarif, itki, özəlləşdirmə.

Jel classification: Z0

**DIRECTIONS OF STRUCTURAL REFORMS OF NATURAL
MONOPOLIES IN AZERBAIJAN (IN THE EXAMPLE OF
ELECTROENERGETICS)**

G.S.Huseynov

Ph.D, associate professor, Sumgayit State University

Abstract

The main purpose of the research is to identify the causes of losses during electric power transmission and distribution based on the analysis of financial performance of Azerenergy JSC and to make recommendations and advice on the implementation of structural reforms in the field of electroenergetics. The research was carried out on the basis of scientific methods such as scientific analogy, statistical, logical interpretation, logical reasoning, generalization. As a result of the research proposals on the privatization of natural monopolies in the electric power industry of Azerbaijan are presented, the achievements and problems in this sector are touched upon. Research restrictions: Difficulties in the information base of research show itself here, and the information on the official website of AzerEnergy JSC is not enough to give a clear picture of this remain ineffective. Practical significance of the research: the proposed provisions and recommendations may be helpful for the specialists during the relevant field reforms. Scientific novelty and originality of the research: The causes of losses during electric power transmission and distribution has been identified; Opportunities for the determination of the aggregate loss on the basis of the consolidated financial statements of Azerenergy JSC for 2012-2016 were investigated. It is justified that the amount of funds raised from energy sales sufficient to modernize the electricity infrastructure in order to sustain the financing in the long term and regulation of electricity tariffs. Separation of electric power supply from production, liberalization, public-private partnership have been put forward.

Keywords: natural monopoly, electric power, tariff, loss, privatization.

**НАПРАВЛЕНИЯ СТРУКТУРНЫХ РЕФОРМ ЕСТЕСТВЕННЫХ
МОНОПОЛИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (НА ПРИМЕРЕ
ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКИ)**

Г.С. Гусейнов

к.э.н., доцент, Сумгаитский государственный университет

Резюме

Основная цель исследования - определение причин возникновения потерь при подаче и распределении электрической энергии на основе анализа финансовых

показателей ОАО «Азербэnergия» и формирование предложений и рекомендаций по проведению структурных реформ на примере электроэнергетики. Исследовательская работа выполнена на основе таких исследовательских методов как научная аналогия, статистика, логическая интерпретация, логическое обоснование, обобщение. Как результат исследования, предложены меры по приватизации Естественных монополий в электроэнергетической промышленности Азербайджана, затронуты успехи и проблемы данного сектора промышленности. Ограничительными моментами исследования является: трудности, связанные с информационной базой исследования, сведения официального сайта ОАО «Азербэnergия» не достаточно отражает реальную картину этой отрасли. Обращения для получения детализированных сведений остаются без ответа. Практическое значение исследования: выдвинутые меры и предложения могут быть полезными для специалистов в период проведения реформ в соответствующей области. Научная новизна и оригинальность исследования в следующем: определены причины возникновения потерь при подаче и распределении электрической энергии; на основе консолидированных финансовых отчетов ОАО «Азербэnergия» за 2012-2016-ые годы раскрыты возможности определения общих убытков; обоснованы регулирование тарифов электроэнергии, достаточность средств, полученных от продажи энергии на устойчивое финансирование модернизации инфраструктур электроэнергии в долгосрочной перспективе; предложены разделение функций производства и подачи электроэнергии, либерализация, тесное сотрудничество государственного и частного сектора.

Ключевые слова: естественная монополия, электроэнергия, тариф, потери, приватизация.

Giriş. Artıq xeyli müddətdir ki, Azərbaycanca qaz təsərrüfatı, elektroenergetika, su təchizatı kimi sahələrdə istehsal və infrastruktur mərhələlərini (məhsulun yaradılması və şəbəkə xidmətini) birləşdirən, vertikal-inteqrasiyalı şirkətləri özündə əks etdirən iri təsərrüfat subyektlərində struktur dəyişikliklərinin aparılması müzakirə mövzudur. Nazirlər Kabineti Azərbaycanda fəaliyyəti təbii inhisara aid edilən 141 subyekti müəyyən etmişdir. Dünya təcrübəsində təbii inhisar hesab edilən bu sahələrin islahatı sahəsində kifayət qədər nümunələr vardır. Məsələn, hazırda dünya elektroenergetikasının islahatının əsas istiqaməti təbii inhisar strukturlarının ləğv edilməsi yolu ilə elektrik enerjisi istehsalı sferasında rəqabətin inkişafıdır. Texnologiyalar və generasiya güclərinin istehsalı sahəsində son nailiyyətlər orta ölçülü elektrik stansiyalarının mövcud vertikal inteqrasiya şirkətlərinin strukturuna daxil olan iri elektrik stansiyaları ilə müqayisədə tamamilə rəqabət qabiliyyətli olmasına gətirib çıxarmış-

dır. Buna görə də, nisbətən iri investorlar müstəqil elektrik generasiya güclərini qurmaq və öz kommersiya fəaliyyətini aparmaq imkanı qazanmışlar.

“Azərenerji” ASC-nin konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı əsasında Azərbaycanın elektrik enerjisi istehsalında bəzi qiymətləndirmələr. Azərbaycanın elektroenergetika sektoruna nəzər saldıqda görürük ki, ölkəmiz enerji təhlükəsizliyini tam təmin etmiş, digər ölkələrdən enerji asılılığını tamamilə aradan qaldırmış və artıq özü elektrik enerjisi ixrac edən bir ölkə olaraq, müəyyən uğurlara nail olmuşdur. Buna baxmayaraq, əsas hədəflərə hələ nail olunmamışdır və bundan ötrü bir sıra vacib problemləri yaxın zamanda həll etmək lazımdır. Müqayisə üçün deyək ki, elektrik stansiyalarının hər adambaşına düşən qoyuluş istehsal gücü Rusiya Federasiyasında 1,35 kVt, Qazaxıstanda - 1,25 kVt, Avropa İttifaqında - 1,3-3 kVt olduğu halda, Azərbaycanda bu göstərici 0,75 kVt-dır [1, s. 10].

Ölkəmizin elektrik enerjisi ixrac etmək potensialı xeyli böyükdür və son 15 il ərzində ölkədə elektrik enerjisinin istehsal həcmi tədricən artmışdır. Ölkədə elektrik enerjisinin təxminən 94 faizi təbii qazla işləyən, qalan hissəsi isə su və digər elektrik stansiyalarında istehsal edilir. Elektrik enerjisi istehsalı ilə məşğul olan əsas şirkətlər “Azərenerji” ASC və Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyinin tabeliyində “Azərbaycan Respublikasının Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi”nin müvafiq qurumlarıdır.

2017-ci ildə ölkədə istehsal edilən elektrik enerjisinin həcmi ötən illə müqayisədə 0,9 mlrd. kvt/saat, yaxud 3,97% az olmuşdur. Su elektrik stansiyalarında istehsal göstəricilərinin aşağı olmasının səbəbini mütəxəssislər “Azərenerji”nin infrastruktur imkanlarının yüksək olmasına baxmayaraq, həmin il yağıntının miqdarının az olması ilə əlaqələndirirlər.

Hazırda respublikanın elektrik enerjisinə olan tələbatı “Azərenerji” ASC-nin tabeliyində fəaliyyət göstərən elektrik stansiyaları hesabına təmin edilir. Bu stansiyaların 13-ü istilik elektrik stansiyası olmaqla, ümumi qoyuluş gücü 5132 MVt, 16-sı isə su elektrik stansiyası olmaqla, ümumi qoyuluş gücü təqribən 1101,20 MVt-dır. Ölkədə istehsal olunan elektrik enerjisinin təqribən 94 faizi istilik elektrik stansiyaları hesabına formalaşır.

Bu sahədə aparılan islahatlar dövlətin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri hesab olunduğundan, maddi-texniki təminatla bağlı həll olunmalı işlər ön planda olmalıdır. Bazar münasibətləri şəraitində enerji məhsullarının əldə olunmasına böyük tələbat mövcuddur. Enerji satışından daxilolmalar enerji məhsullarının istehsal imkanlarının genişləndirilməsinə və bu sahədə resurs təminatının artırılmasına xidmət edir. Mühüm təsərrüfat qurumu olan “Azərenerji” ASC-nin maliyyə hesabatları illər üzrə konsolidə edilmiş hesabat formasında hər il məlumat informasiya sistemində daxil edilir. Həmin məlumatlar əsasında 2012-2016-cı illərdə “Azərenerji” ASC-nin maliyyə vəziyyətini şərh etmək mümkündür.

Cədvəl 1. “Azərenerji” ASC-nin konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı

İllər	Gəlir	Xərc	Əməliyyat mənfəəti (zərəri)
2012	749,997	660.655	89.342
2013	743.252	651.142	92.110
2014	750.796	687.602	63.194
2015	733.762	398.83	334.932
2016	810.161	666.104	144.057

“Azərenerji” ASC-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [2].

Cədvəl 1-dən aydın olur ki, ümumilikdə “Azərenerji” ASC üzrə gəlirlər enerji satışından və digər satış gəlirlərindən formalaşır. Statistik məlumat əsasında müəyyən olunur ki, ümumi gəlir illər üzrə bir o qədər də fərqlənir. 2015-ci il üzrə əvvəlki illərlə müqayisədə azalma baş versə də, 2016-cı ildə əvvəlki illə müqayisədə 76.399 min manat artım yaranmışdır. Lakin burada maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, 2015-ildə satış gəlirləri azalsa da, ilkin əməliyyat gəlirləri həmin il üzrə yüksək olmuşdur. Hesabat məlumatından aydın olur ki, gəlirlərin əldə olunmasında enerji satışı üstünlük təşkil edir. Ümumi iqtisadi təhlil qaydasından bizə məlumdur ki, ilkin mənfəət əldə olunan satış gəlirləri ilə sərf olunmuş xərclərin fərqi əsasında müəyyən olunur. Satış artımı baş verdiyi halda, belə ümumi maliyyə hesabatına diqqət yetirdikdə, bəzi hallarda müəssisələrin zərərlə və ya az miqdarda mənfəətlə işləməsi hallarının şahidi oluruq. Bu baxımdan, bütövlükdə xərc sisteminin tərkibi üzrə təhlil olunmanın aparılması məqsədəuyğundur. Sabit xərclərdən fərqli olaraq, dəyişən xərclərin tərkibinə diqqət yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Azərenerji” ASC-nin 2012-2016-cı illər üzrə konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarında xərc bölməsinin əksər hissəsini dəyişən xərclər təşkil edir. Yanacaq, təmir və texniki xərclər, xammal və materiallar, istehsal həcmindən asılı olaraq işçi heyəti ilə bağlı xərclər, amortizasiya və köhnəlmə xərcləri, borclarınla bağlı dəyişikliklər müəssisədə dəyişən xərclərin miqdarına təsir edir. Müasir dövrdə marjinal gəlir artımı baş verən müəssisələrin maliyyə imkanları üstünlük təşkil edir. 2015-ci ildə “Azərenerji” ASC-nin xərcləri 398.83 min manat təşkil etmişdir ki, bu da ümumilikdə 334.932 min manat ilkin mənfəətin olmasına səbəb olmuşdur. Digər illərlə müqayisədə xərclərdə iki dəfə azalmanın olmasının əsas səbəbi ssuda və debitor borcları ilə bağlı vəsaitin hərəkətinə əsaslanır. Məhz 2015-ci ildə ssuda və debitor borcları üzrə yığım məbləği digər illərlə müqayisədə yüksək məbləğ olaraq 298.328 manat təşkil etmişdir. İlkin mənfəət artımının 2015-ci ildə üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, digər amillərin təsiri nəticəsində həmin il üzrə maliyyə hesabatı yüksək zərərlə nəticələnmişdir. Bunun əsas səbəbi isə həmin ildə xarici valyuta mübadiləsindən yaranan itkidir. 2015-ci ildə xarici valyutaların mübadiləsi əsasında yaranan zərər 1.001.079 min

**Q.S.Hüseynov: Azərbaycanda təbii inhisarların struktur islahatlarının istiqamətləri
(elektroenergetikanın nümunəsində)**

manat olmuşdur ki, bu da digər illərlə müqayisədə “Azərenerji” ASC üzrə məcmu zərərin 870.530 manat təşkil etməsi ilə nəticələnmişdir. 2016-cı ildə maliyyə siyasəti sahəsində olan stabillik əsasında ümumi məcmu zərər 108.928 manat təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının elektrik enerjisi istehsalı portfelində iki növ mənbə üstünlük təşkil edir. İstehsal edilən ümumi elektrik enerjisinin 94 faizi təbii qazdan istifadə edən elektrik stansiyaları sayəsində təmin edilir (yerdə qalan 6 faiz isə su və digər elektrik stansiyalarından əldə edilən enerjinin hesabına təmin edilir). Ölkənin təbii qazla işləyən üç ən böyük elektrik stansiyası elektrik enerjisi təchizatının 55 faizini ödəyir. Aydınır ki, bu vacib stansiyalardan biri təmir işlərinə görə istismardan çıxarılsa, istehsalın yüksək səviyyədə mərkəzləşdirilməsi üzündən elektrik enerjisi təchizatında risk yarana bilər. Ona görə də elektrik enerjisi üzrə təchizat təhlükəsizliyi riskini minimuma endirməkdən ötrü milli istehsal portfelinin daha çox şaxələndirilməsi tələb olunur. Ölkədə təbii qazla işləyən elektrik stansiyalarında daxili istehlak normaları qəbul olunmuş standart göstəricilərlə müqayisədə yuxarıdır. Daxili istehlak göstəricisinin səviyyəsi üzrə hədəf göstəricisi 2 faiz qəbul olunsada, ölkədə bütün elektrik stansiyaları üzrə bu göstərici orta hesabla 3,6 təşkil edir, bu isə mənfə hal hesab olunur.

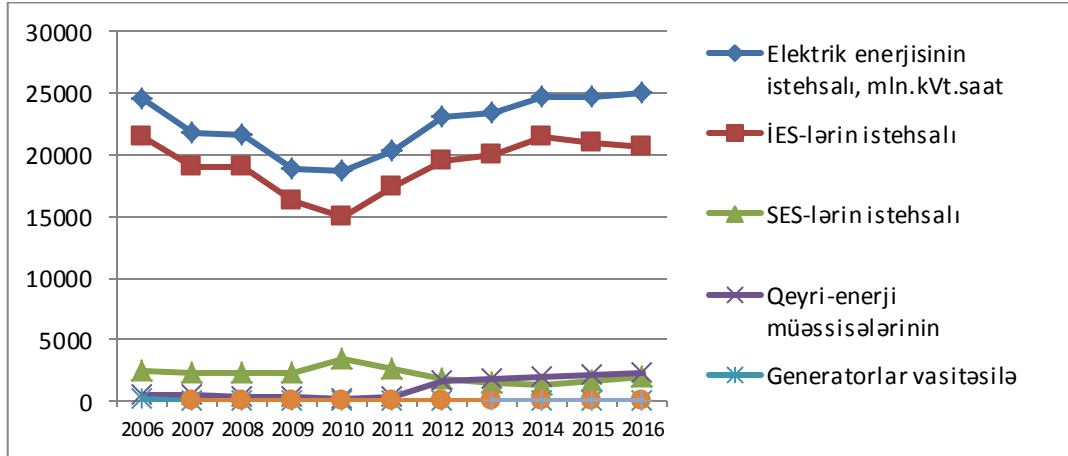
Cədvəl 2. Elektrik enerjisinin istehsalı

İllər	Elektrik enerjisinin istehsalı, mln kVt/saat	ondan:					
		İES-lərin istehsalı	SES-lərin istehsalı	qeyri-enerji müəssisələrinin	Generatorlar vasitəsilə	külək enerjisi	günəş fotoelektrik enerjisi
2006	24 543	21 407	2 518	475,9	141,8	-	-
2007	21 847	19 051	2 364	432,0	-	-	-
2008	21 642	19 090	2 232	319,6	-	-	-
2009	18 869	16 289	2 308	269,2	-	2,1	-
2010	18 710	15 003	3 446	259,7	-	0,5	-
2011	20 294	17 317	2 676	301	-	-	-
2012	22 988	19 537	1 821	1630	-	-	-
2013	23 354	20 065	1 489	1798	-	0,8	0,8
2014	24 728	21 401	1 300	2 022	-	2,3	2,9
2015	24 688	20 905	1 637	2 137	-	4,6	4,6
2016	24 952,9	20 699,0	1 959,3	2 236,5	-	22,8	35,3

Göründüyü kimi, elektrik enerjisinin istehsalında əsas yük İES və SES-lərin payına düşür. Araşdırdığımız 10 il ərzində bu mənbələr hesabına istehsal olunan elektrik enerjisi qeyri-enerji müəssisələrinin istehsal etdiyi enerjidən təxminən iki dəfə çoxdur.

Cədvəl 2-nin məlumatları əsasında belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, texnoloji tərəqqinin üstünlükləri külək və Günəş enerjisi istehsalı xərclərini davamlı olaraq

azaldır. Yəni aşağı xərcə başa gələn mənbələrdən, o cümlədən bərpa olunan enerji növlərindən istifadə etməklə, elektrik enerjisi istehsalının külək və Günəş enerjisi hesabına şaxələndirməni genişləndirərək ona çəkilən orta xərclərin məbləğini xeyli azaltmaq olar. Təbii qaz yanacağıının qiyməti (hər MVt/saat üzrə 30-40 ABŞ dolları arasında dəyişməsi) onu ən ucuz istehsal variantlarından biri etsə də, bu, külək və Günəş enerjisinin qiymətləri ilə müqayisə ediləcək səviyyədədir.

Şəkil 1. Elektrik enerjisinin istehsalı

Mənbə: ARDSK-in məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [3].

Bundan əlavə, aşağı xərcə başa gələn mənbələrdən, o cümlədən bərpa olunan enerji növlərindən istifadə etməklə, elektrik enerjisinin istehsalına çəkilən orta xərc məbləği azaldıla bilər. Təbii qaz yanacağıının qiymətinin hər MVt/saat üzrə 30-40 ABŞ dolları arasında dəyişməsi onu ən ucuz istehsal variantlarından biri etsə də, bu, külək və Günəş enerjisinin qiymətləri ilə müqayisə ediləcək səviyyədədir.

Son illərdə ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və elektrik enerjisinin istehlak həcmi elektrik enerjisi istehsalı həcmindəki artımı geridə qoymuşdur. 2010–2014-cü illər ərzində ölkənin ÜDM-i illik 9,2 faiz artımla 75,2 milyard ABŞ dolları (diaqram 3) təşkil etmişdir. Bu müddət ərzində elektrik enerjisi istehlakı ildə 7,8 faiz artsa da, istehsalın ilkin layihə həcmində artım 2,8 faizlə aşağı tempdə olmuşdur. Digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə elektrik enerjisinin istehlakındakı artım səviyyəsi, əsas etibarilə, ÜDM-in artımını daha çox üstələyərək, istehsal həcmindəki artıma uyğun gəlir.

Təbii inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə dünya təcrübəsi. Beynəlxalq ekspertlərin fikrinə görə, dünyanın əksər ölkələrində elektrik şəbəkələrində elektrik enerjisinin ötürülməsi və bölüşdürülməsi şəraitində onun nisbi itkiləri əgər 4-5%-i ötürsə, bunu kafi hesab etmək olar. 10% səviyyəsində elektrik enerjisi itkisini şəbəkələr üzrə elektrik enerjisinin fiziki ötürülməsi nöqtəyi-nəzərindən maksimal mümkün hesab etmək olar. Bu, keçmiş SSRİ-nin enerji sistemlərinin əksəriyyətində elektrik enerjisinin,

bir qayda olaraq, 10%-ni aşmayan itkisinin böhranaqədərki səviyyəsi ilə də sübut olunur. Belə ki, bu gün həmin səviyyə 1,5/2 dəfəyə, ayrı-ayrı elektrik şəbəkə müəssisləri üzrə isə hətta 3 dəfəyə qədər artmışdır. Neftin dünya qiymətlərinin azalmasının nəticəsi olaraq, ölkəmizdə energetika təsərrüfatı mexanizminin baş verən dəyişiklikləri fonunda elektrik enerjisi itkisinin azalması problemi nəinki öz aktuallığını itirmiş, əksinə “Azərenerji” ASC təşkilatının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məsələlərindən biri kimi önə çıxmışdır. Hesablamaların göstərdiyi kimi elektrik enerjisinin texniki itkilərinin azalmasında əsas səmərə elektrik şəbəkələrinin texniki cəhətdən yenidən silahlandırılması, yenidən strukturlaşdırılması, buraxılış qabiliyyətinin artırılması və işinin etibarlılığı hesabına, onların rejimlərinin balanslaşdırılması, yəni kapitaltutumlu tədbirlərin tətbiqi hesabına əldə edilə bilər. Proqnozlara görə, ölkədə mövcud olan stansiyaların modernləşdirilməsi üçün birbaşa olaraq 1 milyard 75 milyon manata yaxın investisiya qoyuluşu tələb olunur. 2014-cü il üzrə tərəfimizdən aparılan araşdırma sübut edir ki, istehsal edilmiş elektrik enerjisi üzrə cəmi 13,6 faiz itki olmuşdur ki, bunun da 80 faizə yaxını paylanma, yerdə qalanı isə nəqlətmə prosesində olmuşdur.

Elektrik enerjisinin istehsal stansiyasından son istehlakçılara çatdırılması zamanı səmərəliliyin azalmasına elektrik verilişi və paylayışı infrastrukturunun köhnə olması səbəb olur. Mövcud olan elektrik verilişi xətlərinin yarısından çoxu 45 il bundan əvvəl quraşdırılmışdır. Buna baxmayaraq, elektrik enerjisinin ötürülməsi və paylanması zamanı itkilərin azaldılmasında müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. 2010–2014-cü illərdə bu itkilərin istehsal edilmiş cəmi elektrik enerjisi miqdarında payı 20,4 faizdən 13,6 faizədək azalmışdır.

Əgər qiymət faktorunu önə çıxarsaq, təbii inhisarlara rəqabətin olmadığı şəraitdə istehsalın texnoloji xüsusiyyətləri üzündən tələbatı effektiv ödəyən məhsulların (xidmətlərin), habelə qiymətlərin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi zamanı tələbatı dəyişməz olan məhsulların digər əmtəələrlə tam əvəz edilməsinin qeyri-mümkünlüyü səbəbindən onları istehsal edən və satan kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatları aiddir. Məsuliyyətli istehlakın və səmərəliliyin stimullaşdırılmasını ləngidən amillərdən biri kimi elektrik enerjisi qiymətlərinin aşağı olması çıxış edir. Tariflərin tənzimlənməsi məsələlərini elektrik enerjisi istehlakında səmərəliliyin yüksəldilməsi məqsədi ilə nəzərdən keçirmək olar. Bütövlükdə tarif tənzimlənməsi həyata keçirilərkən yalnız gəlirin əldə edilməsi ilə bağlı xərclər deyil, həm də aşağıdakı amillər nəzərə alınmaqla, optimal qiymətlərin tətbiqi zəruridir: istehlakçıların və istehsalçıların maraqlarının uzlaşdırılması; iqtisadiyyatın dinamik və intensiv inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması; resurslardan məqsədyönlü və səmərəli istifadə edilməsi; dövlət büdcəsinə daxilolmaların səviyyəsinin artırılması; subsidiya və dotasiyaların mərhələlərlə aradan qaldırılması; əhalinin alıcılıq qabiliyyəti; tələb-təklif səviyyəsi; malın (işin, xidmətin) ölkədaxili istehsal şərtləri; dünya bazarı qiymətləri və s.

Son illərdə dünya təcrübəsində təbii inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsinin həm mənfəət normasının, həm də tarifi tənzimlənməsi xüsusiyyətlərini birləşdirən modeli tətbiq olunmağa başlanmışdır [4, s. 43].

Elektrik enerjisindən daha səmərəli istifadəyə şərait yaratmaq üçün onun istehlakına təsir edən son istehlakçı qiymətlərinin aşağı olması, bir sıra sənaye sahələri üçün güzəştlərin tətbiq edilməsi, günün vaxtına əsasən tarif diferensiallaşdırılması və həcmə əsaslanan tariflərin olmaması, o cümlədən binalarda, nəqliyyatda və məişət avadanlıqlarında enerji səmərəliliyi sertifikatlarının tətbiq edilməməsi kimi çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalıdır. Fikrimizcə, istehlakın artım səbəblərindən biri ölkəmizdə müqayisə oluna bilən ölkələrə nisbətə son istehlakçı qiymətlərinin aşağı olması, xüsusilə də manatın devalvasiyasından sonra bu qiymətin kəskin surətdə aşağı düşməsidir. Dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırmaya o vaxt ehtiyac yaranır ki, elektrik enerjisi qiymətləri istehsal, nəqlətmə və paylanma xərclərini özündə əks etdirmir. Azərbaycan Respublikasında Rusiya və Türkiyə ilə müqayisədə, elektrik enerjisi satışını həyata keçirən şirkətlərdə istehsal xərcləri enerji satışı üzrə yığıma nisbətən çox yuxarıdır, yəni elektrik enerjisinin verilişindən və paylanışından əldə edilən gəlir faktiki istehsal xərclərini əks etdirmir. Uzunmüddətli perspektivdə maliyyələşmənin davamlı olması üçün enerji satışından yığılan vəsaitin həcmi elektrik enerjisi infrastrukturunun modernləşdirilməsinə kifayət etməlidir.

Elektrik enerjisi, su və qaz təchizatının aid olduğu kommunal xidmətlər sektorunda, xüsusilə elektrik enerjisinin verilişi ilə istehsalının bir-birindən ayrılması, satış üçün topdansatış bazarlarının yaradılması, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri üzrə təqdim olunmuş layihələr əsasında tariflərin müəyyənləşdirilməsi, mövcud tariflərin (külək və kiçik su elektrik stansiyalarında istehsal edilən elektrik enerjisi tariflərinin) təkmilləşdirilməsi, digər mənbələr üzrə tariflərin formalaşdırılması, seçmə qaydada özəlləşdirmə üçün istehsal aktivlərinin prioritetləşdirilməsi (bəzi istehsal aktivlərinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün özəl müəssisələrə diqqət yetirilməsi), paylama ilə pərakəndə satışın bir-birindən ayrılması və pərakəndə satış sektorunun liberallaşdırılması məsələləri nəzərdən keçiriləcək və müvafiq islahatlar aparılacaqdır [5].

Bu baxımdan, elektrik enerjisi sektorunda istehsaldan pərakəndə satışa qədər dəyər zəncirinin bütün halqalarının dövlətə məxsus olduğunu və bu sahə üzrə fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimləndiyini nəzərə alaraq, enerji sektorunun özəlləşdirilməsi və bu sahəyə əlavə investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində bir sıra zəruri addımların atılması ölkəyə böyük fayda gətirə bilər. Bu zaman ölkənin elektrik enerjisi ilə təhlükəsiz təminatı məqsədilə potensial aktivlərin strateji vacibliyi nəzərə alınacaqdır.

Elektrik enerjisi istehsalı sahəsinə yeni investisiyaların cəlb edilməsi üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı razılaşmaları əsasında yeni mexanizmlərin hazırlanması nəzərdə tutulur. İlk əvvəl “Tik-idarə et-təhvil ver” modeli əsasında, sonra isə stimullaşdırıcı tarif və

hərraclar şəklində yeni mexanizmlərdən istifadə ediləcəkdir. Təkmilləşdirilmiş yeni qanunvericilik bazasının yaradılması, sektor üzrə liberallaşdırılmanın həyata keçirilməsi və sektor üzrə dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin hazırlanması elektrik enerjisi sektorunun inkişafı üçün mühüm amillərdir.

Nəticə

Təbii inhisarların özəlləşdirilməsi ilə bağlı aşağıdakı təklifləri irəli sürürük:

1. Bir sıra dövlət əmlaklarının uzun müddətə icarəyə verilməsinə şərait yaradan konsepsiyanın qəbul edilməsi;
2. Təbii inhisar müəssisələrinin özəlləşdirilməsinin beynəlxalq ekspertlərin cəlb olunması və şəffaf müsabiqələr yolu ilə aparılması üçün qanunvericilikdə müəyyən dəyişikliklərin edilməsi, iqtisadi mexanizmlərin yaradılması, ictimai nəzarətin təmin olunması;
3. Təbii inhisar subyektlərinin xarici fond bazarlarına çıxmasına stimül verilməsi, son dövrlərdə yaradılan və dövlət sifarişi əsasında işləyən sənaye müəssisələrinin səhmlərinin peşəkar, təcrübəli xarici investora satılması;
4. Xarici ölkələrdə vətəndaşların tanınmış şirkət və müəssisələrin səhmlərinə sahib olmasının mövcud təcrübəsinin Azərbaycanda yayılması;
5. Özəlləşdirilmə prosesi həyata keçirilməklə çevik idarəetmə sisteminin formalaşması və qərarların verilməsi prosedurlarına nail olunması;
6. Mobil operatorların fəaliyyətinin özünü təsdiq etdiyini əsas götürərək, onların uğurlu təcrübəsindən çıxış edərək rabitə sektorunun özəlləşdirilməsi [6, s. 183].

Ədəbiyyat

1. Əliyev N.A. Gələcəyə aparan enerji siyasəti. Respublika qəzeti, 2016, 20 oktyabr, №231
2. <http://www.azerenerji.gov.az/>
3. https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/
4. Təbii inhisarların fəaliyyətinin qiymət tənzimlənməsi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, Bakı, 2007, №2.
5. Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
6. Hüseynov Q.S. Azərbaycanda təbii inhisarların qismən özəlləşdirilməsi: yolları, nəticələri, səmərəliliyi. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr edilən "İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər" Beynəlxalq elmi konfransın materialları. I hissə, 27-28 aprel 2016-cı il.

AZƏRBAYCANDA RABİTƏ SAHƏSİNİN NORMATİV-HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

A.Ç. Həşimova

müəllim, UNEC

email: albina-hesimova@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 avqust 2018; Çapa qəbul edilmişdir 7 sentyabr 2018;
online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 28 August 2018; accepted 7 September; published online 25 September 2018

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi – Azərbaycanın rabitə sahəsində islahatların normativ-hüquqi bazasının müasir vəziyyətinin tədqiqinə əsaslanaraq, respublikada bazar proseslərinin inkişafına xidmət edən yeni hüquqi fəzanın yaradılması zərurətini əsaslandırmaqdır. Məqalə sistemli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmələrə istinad edir. Burada rabitə sahəsi xidmətlərinin dövlət tənzimlənməsinin respublikamızda tətbiq olunan konkret mexanizm və alətləri nəzərdən keçirilir. Rabitə xidmətləri üzrə öhdəliklərin tənzimlənməsində tətbiq edilən müxtəlif səviyyəli normativ-hüquqi aktların xarakteristikası verilir. Tədqiqat nəticəsində aşkar olunmuşdur ki, Azərbaycanda rabitə xidmətləri bazarının dinamik inkişafı üçün burada tənzimləmə mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması gərəkdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: çox sayda statistik məlumatlar tələb olunur. Tədqiqatın elmi yeniliyi: rabitə sahəsində bazar proseslərinin dövlət tənzimlənməsi və nəzarətinin hal-hazırda respublikada fəaliyyət göstərən mexanizmləri səciyyələndirilir, müxtəlif rabitə xidmətləri növlərində münasibətlərin mülki-hüquqi tənzimlənməsi sferasının genişləndirilməsinə dair təşkilati-iqtisadi tədbirlər təklif olunur.

Açar sözlər: tənzimləmə mexanizmləri, bazar proseslərinə nəzarət, normativ-hüquqi aktlar, dövlət proqramları, qanunvericilik bazası.

Jel Classification: E64, F43

ISSUES OF IMPROVING REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF THE COMMUNICATIONS INDUSTRY IN AZERBAIJAN

Hashimova A. C.

teacher, UNEC

Abstract

The main goal of the study is to substantiate the necessity of creating a new legal space in this field on the basis of the development of market processes in the republic based on

the study of the current state of the normative legal framework of reforms in the field of communications of Azerbaijan. The work is based on such research methods as system analysis and logical generalizations. The article deals with specific mechanisms and instruments of state regulation of communication services in the republic. The normative legal acts of different levels applied to regulation of obligations for rendering communication services are characterized. As a result of the research it is revealed that for dynamic development of the market of communication services in Azerbaijan it is necessary to increase the efficiency of mechanisms of his regulation. Restrictions of a research: a large number of statistical data is required. The scientific novelty of the research: the current mechanisms of state regulation and control of market processes in the telecommunications industry are described in the republic, and organizational and economic measures are proposed to expand the scope of civil and legal regulation of relations that develop in various types of communication services.

Keywords: regulatory mechanisms, control of market processes, regulations, government programs, legislative framework

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НОРМАТИВНО- ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОТРАСЛИ СВЯЗИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

А.Ч. Гашимова

Преподаватель, UNEC

Резюме

Основная цель исследования – на основе исследования современного состояния нормативно-правовой базы реформ в области отрасли связи Азербайджана, обосновать необходимость создания нового правового пространства в этой области, в связи с развитием в республике рыночных процессов. Работа основана на таких способах исследования, как системный анализ и логическое обобщение. В статье рассматриваются конкретные механизмы и инструменты государственного регулирования услуг отрасли связи, применяемые в республике. Характеризуются нормативно-правовые акты разных уровней, применяемые для регулирования обязательств по оказанию услуг связи. В результате исследования выявлено, что для динамичного развития рынка услуг связи в Азербайджане необходимо повысить эффективность механизмов его регулирования. Ограничения исследования: требуется большое количество статистических данных. Научная новизна исследования: охарактеризованы действующие в настоящее время в республике механизмы государственного регулирования и контроля рыночных процессов в отрасли связи, предлагаются меры организационно-экономического характера по расширению сферы граждан-

ско-правового регулирования отношений, складывающихся в различных видах услуг связи.

Ключевые слова: механизмы регулирования, контроль рыночных процессов, нормативно-правовые акты, государственные программы, законодательная база.

Giriş. Milli rabitə sahəsinin inkişafı Azərbaycan dövləti tərəfindən sosial siyasət və iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi sahəsində ən vacib prioritet kimi qəbul edilir.

Respublikada inkişafda olan bazar münasibətləri şəraitində, ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılması və sosial məsələlərin həlli üçün infrastrukturun bu sahəsinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır [10-12, 15].

Telekommunikasiyalar – ictimai və istehsal proseslərinin idarə olunmasının ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq, ünsiyyət, təhsil və informasiyalaşdırma imkanlarını genişləndirir, xərclərə qənaət etmək imkanı verir. Bu effekt istehsal, ictimai və şəxsi həyatın bütün sferalarına təsir edir. Bu səbəbdən, rabitə xidmətləri bazarının dinamik və səmərəli inkişafını təmin etmək üçün onun dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri təkmilləşdirilməlidir.

1. Rabitə sahəsində bazar proseslərinin dövlət tənzimlənməsi və nəzarəti mexanizmi. Rabitə sahəsində bazar proseslərinin dövlət tənzimlənməsinin və nəzarətinin hal-hazırda respublikada fəaliyyət göstərən mexanizmini nəzərdən keçirək.

Rabitə sahəsində bu və ya digər xidmətlərin dövlət tənzimlənməsi üçün dövlət orqanları tərəfindən istifadə edilən mexanizmləri beş blok üzrə qruplaşdırmaq olar:

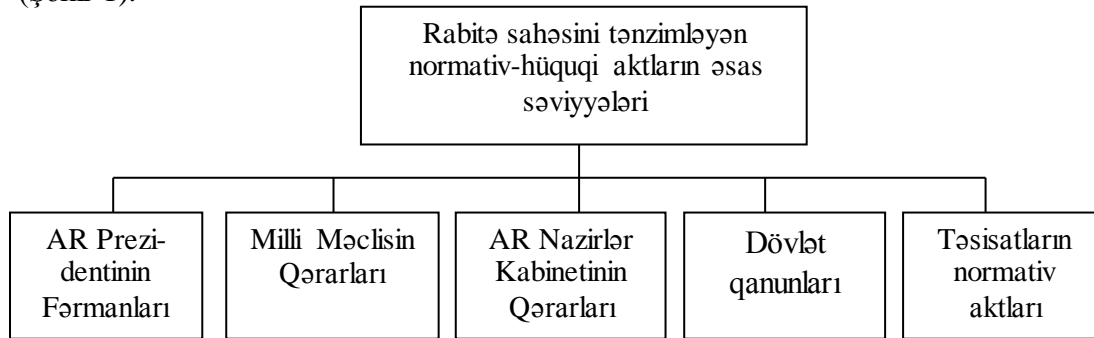
- 1) Rabitə xidmətləri sahəsində xidmətin istehsalı və istehlakının, əmək münasibətlərinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi,
- 2) Vergi tənzimlənməsi (vergilər, güzəştlər),
- 3) İstehsalçıların subsidiyalaşdırılması (tam və ya qismən) və ya istehsalçıların dolayısı ilə dəstəklənməsi (bina və tikililərin verilməsi, icarə haqlarının tənzimlənməsi, məsləhət, informasiya dəstəyi, personalın ixtisas hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsinin təşkili, dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmənin təşkili (büdcədən kredit və ya bankdan kredit alarkən büdcədən təminatın verilməsi və s.),
- 4) Xidmətlərin istehlakçıların subsidiyalaşdırılması (birbaşa, müxtəlif sosial ödənişlər vasitəsi ilə, dolayısı – qiymətlərin tənzimlənməsi, əhəlinin ayrı-ayrı kateqoriyalarına güzəştlərin verilməsi, büdcədən istehsalçılara istehlakçıların ödəmədiyi vəsaitlərin bir hissəsinin ödənilməsi və s.),
- 5) Rabitə sahəsində nəzarətin təşkili və xidmətlərin göstərilməsi prosesinin operativ tənzimlənməsi (nəzarət orqanlarının tərkibi və funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi, onların hüquqları və vəzifələrinin qanunvericiliklə rəsmiləşdirilməsi) [9, 19].

Bu və ya digər tənzimlənmə üsulunun tətbiqi və yaxud onların əhəmiyyətli də-

rəcədə uzlaşdırılması xidmətlərin idarə edilən olmasının ikinci göstəricisindən asılıdır - idarəetmə səviyyəsi (mərkəzi, regional, yerli) və yuxarıda göstərilən ön şərtlər əsasında formalaşır.

Respublikada rabitə sahəsində xidmətlərin dövlət tənzimlənməsinin konkret mexanizm və alətlərinə aşağıdakılar daxildir: uzunmüddətli proqnozlaşdırma və indikativ planlaşdırma; informasiya və konsultasiya təminatı; direktiv planlaşdırma (dövlət müəssisələrinə tətbiq olunur); rabitə sahəsində məqsədli proqramların hazırlanması və reallaşdırılması; güzəştli kreditlərin verilməsi; kommersiya risklərinin sığortalanması; maliyyə strukturlarının verdiyi borclara təminat verilməsi; güzəştli vergi qoyma; büdcə vergilərinin ödənilməsinə möhlət verilməsi; yaşayış və istehsal tikililərinin, torpaqların icarə haqqının müəyyənəşdirilməsi; fəaliyyət növü, qeydiyyat, özəlləşdirmə, müsabiqə, auksion, tender və ticarət sövdələşmələri üçün rüsum, ödəniş, girov, faiz dərəcələri və s. təsbiti; qiymətlərin və ticarət əlavələrinin son həddinin müəyyənəşdirilməsi; şəhərin idarəetmə orqanları ilə bağlanmış kontraktların yerinə yetirilməsi və yaxud yetirilməməsi müqabilində mükafat və cərimələrin müəyyənəşdirilməsi; xidmətin istehsalı üçün verilmiş sifarişin yerinə yetirilməsinə nəzarət [8, 9, 11, 17-19].

Hal-hazırda respublikada rabitə xidmətlərinin göstərilməsi öhdəliklərinin tənzimlənməsi üçün müxtəlif səviyyələrdə hüquqi-normativ aktlardan istifadə olunur (Şəkil 1).

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasında rabitə sahəsinin normativ-hüquqi tənzimlənmə səviyyələri

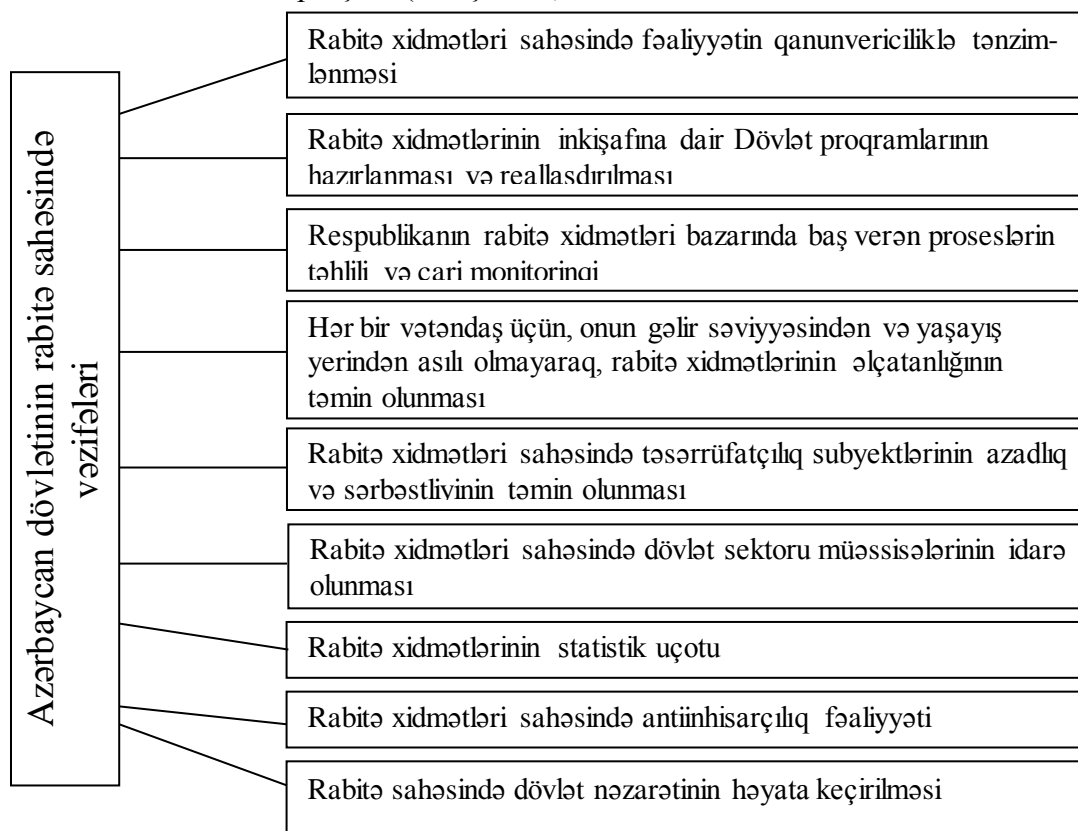
Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən hər bir səviyyədə normativ-hüquqi aktlar rabitə sahəsinə və onun ayrı-ayrı seqmentlərinə tənzimləyici təsir göstərə bilər. Nümunə üçün rabitə sahəsinin tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının Mülki Kodeksini, həmçinin "İstehlakçı hüquqlarının qorunması haqqında", "Məhsulların və xidmətlərin sertifikatlaşdırılması haqqında", "Azərbaycan Respublikasında kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi haqqında" qanunları göstərmək olar.

2. Rabitə sahəsində yeni hüquqi fəzanın yaradılması zərurəti. Normativ-

hüquqi bazanın fəal formalaşdığı bir şəraitdə qəbul edilən normativ-hüquqi aktların icra mexanizmləri ilə dəqiq və ardıcıl olaraq uzlaşdırılması tələb olunur.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı, yeni və müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması dövlət idarəetmə orqanlarının modernləşdirilməsini, rabitə sahəsində yeni hüquqi məkanın yaradılmasını tələb edir. Məhz həmin dövrdən etibarən mütəmadi olaraq, Azərbaycanda İKT sahəsində qanunvericilik bazasının formalaşması başladı. Azərbaycan Respublikasının 1997-ci il 20 iyun “Rabitə haqqında” Qanununda və 1998-ci il 3 aprel “İnformasiya, informasiyalaşdırma, informasiyanın müdafiəsi haqqında” Qanununda rabitənin təşkilatı, iqtisadi və hüquqi əsasları təsbit olunur. Bu qanunlar rabitə və İKT sahəsində ilk qanunvericilik aktları idi. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra sözügedən sahə üzrə 50-dən artıq qanun qəbul olunmuşdur.

Azərbaycan qanunvericiliyində xidmət sferasında dövlətin çox geniş spektrdə vəzifələri öz əksini tapmışdır (bax şəkil 2).

Şəkil 2. Müasir dövrdə Azərbaycan dövlətinin rabitə sahəsində vəzifələri

1995-ci ildə qəbul olunmuş “İstehlakçıların hüquqlarının qorunması” Qanunu rabitə xidmətlərinin göstərilməsi prosesində satıcı və icraçılar arasında münasibətlərin tənzimlənməsinin iqtisadi, sosial, hüquqi mexanizmlərinin təsbit olunması, isteh-

lakçı və istehsalçı arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, istehlakçıların hüquqlarının qorunması və bütün respublikada onlar üçün bərabər şəraitin yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rabitə xidmətləri sferasında islahatların keçirilməsinin hüquqi-normativ təminatı məsələsində İKT sahəsində qəbul edilən qanunlar da ("Telekommunikasiya haqqında Qanun) mühüm rol oynayır. 2005-ci ildə qəbul edilən Qanun telekommunikasiya fəaliyyəti sahəsinin hüquqi, iqtisadi, təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirir, eyni zamanda məqsədyönlü planlaşdırmanı və telekommunikasiya resurslarının istifadə edilməsini tənzimləyir. "Elektron imza və elektron sənəd haqqında" Qanun (2004) elektron sənədlərin dövryyəsinin hüquqi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir.

Milli Məclisdə qəbul edilən bir sıra qanunlar özəl sahibkarlığın formalaşmasına, özəlləşdirmə prosesinin dərinləşməsinə ciddi təkan verdi, rabitə sferasında yeni təşkilati-iqtisadi formalar meydana gəldi, eyni zamanda dövlət siyasətinin prinsipləri, vahid rabitə bazarının bərqərar olmasının istiqamətləri və respublikada rabitə resurslarının səmərəli istifadə olunması qaydaları müəyyənləşdirildi.

Bəzi peşəkar xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı qanunvericilik bazası da formalaşmışdır; daxili xidmət bazarında xarici şirkətlərin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması (məsələn xarici şirkətlərə rabitə sahəsində ancaq bəzi xidmətlərin göstərilməsinə icazə verilir və ya sərt standartlar, kvotalar, vergilər və digər məhdudlaşdırıcı tədbirlər tətbiq olunur) diqqəti cəlb edir [1, 6].

Təhlillər göstərir ki, hal-hazırda Azərbaycanda müxtəlif rabitə xidmətləri növlərində münasibətlərin mülki-hüquqi müddəaları baxımından tənzimlənməsi zərurəti hiss olunur. Ölkədə hüquqi norma yaradıcılığının olduqca yüksək səviyyədə olmasına baxmayaraq, rabitə xidmətləri bazarının hüquqi tənzimlənməsi səviyyəsi həmin sektorda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişaf səviyyəsindən hələ də geri qalır. Bütün bunlar isə onunla bağlıdır ki, son vaxtlarda rabitə xidmətləri mülki hüququn müstəqil obyektinə çevrilmişdir. Belə bir vəziyyət sistemliliyin hələ də mövcud olmasına gətirib çıxarmışdır. Bəzi xidmətlərin göstərilməsi köhnə normalarla tənzimlənilir. Digərlərində isə yeni normalardan istifadə olunur, bəzi xidmətlər isə praktiki olaraq reqlamentləşdirilmir. Bu səbəbdən də xidmətlərin göstərilməsi və onların hüquqi tənzimlənməsi formalarında qanunvericinin vəzifəsi və öhdəlikləri hələ də tam olaraq təsbit olunmamışdır, nəticədə belə bir vəziyyət xidmət fəaliyyəti növlərinin rəşional inkişafına, istehlakçı hüquqlarının qorunmasına, ələxüsus da, rabitə xidmətlərinin keyfiyyətinə əngəl törədir.

Respublikada rabitə sahəsinin tənzimlənməsində tətbiq edilən iqtisadi tədbirlər və dəstək mexanizmləri spektri daima inkişaf edir və təkmilləşir [9, 11, 18, 19].

Bazarın tənzimlənməsi və istehlakçı hüquqlarının qorunmasında yenə də əsas yeri inzibati tədbirlər tutur. İnzibati tədbirlər qismində istehlakçının aldadılması,

qiymətlərin artırılması, antisanitariya və s. kimi əyintilərə qarşı cərimə və sanksiyaların müvafiq inspeksiya tərəfindən tətbiq edilməsini göstərmək olar. Daha səmərəli tədbir kimi hakimiyət orqanları tərəfindən rabitə müəssisələrinin göstərdikləri xidmətlərin çeşidinin müəyyən olunması və həmin müəssisənin buna əməl etməsinə nəzarət edilməsi göstərilə bilər.

Azərbaycanda rabitə xidmətləri də daxil olmaqla, sosial-iqtisadi əhəmiyyətli xidmətlərə qiymətlərin birbaşa tənzimlənməsi tədbirləri ilə yanaşı, lisenziya və standartlaşdırmanın tətbiqi rabitə xidmətlərinin keyfiyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi elementi kimi çıxış edir [13, 14, 17].

Operatorların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması ilə ölkədə rabitə şəbəkəsinin idarə olunması vahid mərkəzdən həyata keçirilir. Digər tərəfdən, rabitə xidmətlərinin göstərilməsinin lisenziyalaşdırılması sahənin spesifik xarakteri ilə bağlıdır. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- istifadə edilən resursların hər hansı bir digər resursla əvəz edilməsinin qeyri-mümkünlüyü, məsələn radiotezlik spektri;

- rabitə xidmətləri istehlakçılarının hüquqlarının qorunması.

Əsaslandırılmış, obyektiv lisenziyalaşdırma operatorların rabitə bazarına sabit daxil ola bilməsinə və orada ədalətli rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır. Lisenziyalaşdırmanın əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, lisenziyalar rabitə xidməti şəbəkəsinin hər bir subyektinin vəzifələrini, cəmiyyətin maraqları baxımından ümumi şəbəkə məkanının yaradılması öhdəliklərini təsbit edir. Burada sifarişlərin reallaşdırılması hüququ lisenziya alan operatora, rabitə xidmətlərini göstərən tərəfə verilir. Bütünlükdə lisenziya fəaliyyəti rabitə şəbəkələrinin fəaliyyətinin dayanıqlığının təmin olunması, xidmətlər bazarının tənzimlənməsi, istehlakçı hüquqlarının qorunması, antiinhisar qanunvericiliyinin və milli təhlükəsizliyinin tələblərinə əməl olunması, rabitə operatorlarının fəaliyyətinin koordinasiyası, nəzarəti və uçotunun aparılmasına xidmət edir.

Hal-hazırda elektrorabitə xidmətlərinin göstərilməsi üçün operatorlara yüzlərlə lisenziya verilmişdir. Operatorların əksəriyyəti telekommunikasiya bazarlarında uğurla fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Respublikasında rabitə xidmətlərinin təhlükəsizliyi və keyfiyyəti, standartlaşdırılması, sertifikatlaşdırılması, ekspertizası, auditori, uçotu və qeydiyyatı ilə bağlı normativ sənədlərinin hazırlanması üçün böyük işlər görülməkdədir. Azərbaycan Respublikasının “Standartlaşdırma haqqında” Qanunu respublikada standartlaşdırmanın hüquqi və iqtisadi əsaslarını təsbit edir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasında rabitə vasitələrinin sertifikatlaşdırılması Qaydalarının təsdiqi haqqında” (1998) Sərəncamı ölkədə rabitə vasitələrinin sertifikatlaşdırılması qaydaları və proseduru müəyyənləşdirir.

Yuxarıda göstərilən sənədlərə müvafiq olaraq, standartlaşdırma, metrologiya, sertifikatlaşdırma, sənaye obyektləri mülkiyyətinin qorunması və dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinin formalaşması, qeyd edilən istiqamətlərdə məqsədli proqramların hazırlanması və reallaşdırılması həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda respublikada Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyində Standartlaşdırma üzrə “İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları” Texniki Komitəsi (TK05) fəaliyyət göstərir. 2008-2013-ci illərdə TK05-də hazırlanmış 32 standart Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınmışdır: terminoloji standartlar – 11; informasiya təhlükəsizliyi üzrə standartlar – 14, biometrik standartlar – 3, rəqəmli TV standartları – 2, klaviatura düzümü standartları – 2.

İnformasiya sistemlərinin ekspertizası “Tərkibində dövlət sirri təşkil edən məlumatlar olan elektron sənədlərin tərtibi, emalı və mübadiləsi üçün istifadə olunan informasiya sistemlərinin ekspertizasının keçirilməsi qaydası” (20 avqust 2007 il, №129) Nazirlər Kabinetinin Qərarı ilə nizamlanır.

3. Proqram-məqsədli metodlar respublikada rabitə xidmətləri bazarına səmərəli təsir mexanizmi kimi. Azərbaycan Respublikasında idarəetmə orqanları tərəfindən əsas istifadə edilən rabitə bazarına əsas təsir mexanizmi məqsədli proqramların hazırlanması ilə həyata keçirilir. Müstəqillik illərində bir sıra irimiyaşlı məqsədli dövlət proqramları reallaşdırılmışdır və hal-hazırda reallaşdırılması davam edən belə proqramlar mövcuddur. Həmin proqramlarda rabitə sahəsinin inkişaf etməsi vəzifələri öz əksini tapmışdır.

Bunlar hər şeydən öncə “Regionların sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramları”, “Yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, həmçinin konseptual və strateji xarakterli dövlət sənədləri, məsələn “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişaf etməsinin Strateji Yol Xəritəsi” kimi mühüm dövlət sənədləri və proqramlarıdır. Hər bir mərhələ üçün rabitə sahəsi və digər iqtisadi, sosial sahələrin qarşısında İKT-nin tətbiq edilməsi ilə iqtisadi səmərəliliyin və sosial-iqtisadi effektlərin yüksəldilməsi tədbirləri müəyyənləşdirilir. Həmin tədbirlər çərçivəsində respublika əhalisinə göstərilən rabitə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və həmin xidmətlərdən əhalinin istifadə imkanlarının artırılması ilə bağlı tədbirlər xüsusi yer tutur [2-5, 7].

Məhz bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasında 2010-2012-ci illərdə rabitənin və informasiya texnologiyalarının inkişaf etməsinin Dövlət Proqramı” (Elektron Azərbaycan), “Azərbaycan Respublikasında 2008-2012-ci illərdə təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasının Dövlət Proqramı”nı və s. göstərmək olar.

2013-cü ildə fevralın 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Elektron

hökumət portalı” haqqında Əsasnamə və elektron xidmətlərinin yüksəldilməsi haqqında” Fərman imzalamışdır.

Rabitə sahəsində həyata keçirilən tədbirlər o cümlədən peyk rabitəsi sahəsində də proqramların sürətlə reallaşdırılmasına imkan yaratdı (“Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayesinin yaradılması haqqında Dövlət Proqramı”. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan BMT nəzdində sülh məqsədləri üçün kosmik fəzanın istifadə edilməsi altkomissiyasının (COPUOS) üzvüdür və respublika kosmik fəzanın sülh məqsədləri üçün istifadə edilməsi ilə bağlı öhdəlikləri öz üzərinə götürdü.

4. Rabitə sahəsinin vahid monitoring sisteminin yaradılması zərurəti

Təhlillər göstərir ki, idarəetmə strukturları, xüsusən də proqramlar hazırlayan strukturlar şəraitin öyrənilməsi ilə bağlı monitoringlərin təşkilinə o qədər də diqqət yetirmirlər. Nümunə üçün qeyd etmək lazımdır ki, rabitə sahəsi ilə bağlı hesabatlarda fraqmentlərə rast gəlmək mümkündür, burada sahə haqqında kifayət qədər informasiya öz əksini tapmamışdır. Ümumi müzakirələrə ancaq dar çərçivədə məlumatlar təqdim olunur, həmin məlumatlar əsasında sahə haqqında təsəvvür yaratmaq qeyri-mümkündür, istifadə edilən qiymətləndirmə kriteriləri, onların müqayisəsi prinsipləri və şərtləri mövcud vəziyyətə qeyri-adekvat sayıla bilər.

Beləliklə, monitoring haqqında formalaşmış sistem kimi bəhs edildikdə, çox böyük əminliklə qeyd etmək olar ki, telekommunikasiyada belə anlayış hələ də yoxdur. Deyilənlərin sübutu kimi aşağıdakı cəhətlərə diqqət yetirilməsi yerinə düşərdi:

- Dəqiq işlənmiş metodoloji aparatın mövcud olmaması;
- Vahid qiymətləndirmə kriteri və indikatorlarının yoxluğu;
- Monitoringin dəqiq reallaşdırılması sisteminin hələ də formalaşmaması. Sözügedən sistemə informasiyanın toplanması, saxlanması, təhlili və yayılması əməliyyatları daxildir.

Bu səbəbdən də rabitə sahəsinin daha da inkişaf etməsinin cəmiyyət və dövlət üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, rabitə sahəsi üçün vahid monitoring sisteminin yaradılmasına kəskin ehtiyac duyulur.

5. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiya – rabitə sahəsinin davamlı inkişaf amili kimi. Azərbaycan bir sıra sahələr üzrə beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Beynəlxalq Elektron Rabitə İttifaqının və Beynəlxalq Poçt İttifaqının üzvüdür.

1997-ci ilin mart ayında qısamüddətli “Dirçəliş və inkişaf Konsepsiyası” təsdiq olundu, dekabr ayında isə “1998-2003-cü illərdə poçt rabitəsinin inkişafı Konsepsiyası” təsdiq olundu. 2002-ci ildə poçt rabitəsinin tarixində ilk dəfə olaraq “Poçt rabitəsi qaydaları” hazırlandı və təsdiq edildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 2016-cı il martın 4-də “Poçt haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər

edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanununu təsdiq etməsi ölkədə poçt rabitəsinin inkişafı prosesini daha da sürətləndirdi.

Beynəlxalq internet trafikinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan Şərq və Qərb ölkələri arasında tranzit rolunu oynamağa başladı. Beləliklə, Azərbaycan TASİM layihəsinin hazırlanması təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Həmin layihədə Avrasiya ölkələrini əhatə edən transmilli optik naqıl xətlərinin çəkilməsi nəzərdə tutulurdu. Optik naqillərin Avropada Frankfurtdan Asiyaya Honkonqa qədər bir əhatə dairəsi var.

Layihənin əhəmiyyətini nəzərə alaraq “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2016-2020-ci illər üçün Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” - TASİM-lə bağlı xüsusi bənd daxil edilmişdir.

Milli strategiya 2014-cü ildə aprelin 2-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən təsdiqlənmişdir. Strategiyada əsasən qeyri-neft sektorunun inkişafı və iqtisadiyyatın diversifikasiyası hesabına davamlı inkişaf və iqtisadi tərəqqiyə nail olunması nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə ümumi daxili məhsulun tərkibində İKT-nin çəkisinin artırılması, innovasiyaların iqtisadiyyata tətbiqinin genişləndirilməsi, informasiya cəmiyyətinin bütün üstün imkanlarından istifadə edilməsi üçün şəraitin yaradılması və cəmiyyətin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur [7].

Dövlət dəstəyinin göstərilməsi sahəsində mühüm istiqamətlərdən biri də informasiya texnologiyaları sahəsində ixtisaslaşdırılmış texnoparkların yaradılması, inkişaf etməkdə olan şirkətlərin zəruri istehsal infrastrukturuna daxil olmasına imkan yaradılmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2012-ci ildə noyabrın 5-də “Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında” Fərman imzaladı. Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılmasında məqsəd İKT sferasının davamlı inkişafının təmin olunması, ölkədə rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, müasir texnoloji nailiyyətlər əsasında innovasiyaların tətbiqi sferasının genişləndirilməsi, yüksək texnologiyalar sferasında elmi-tədqiqat işlərinin aparılması üçün müasir komplekslərin yaradılmasıdır.

2016-cı ildə rabitə və İKT sferasında qanunvericilik bazası möhkəmləndirildi. Eyni zamanda “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2016-2020-ci illər üçün Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “Texnologiya parklarının fəaliyyətinin təşkili və müştərək idarə olunması Qaydaları”, “Poçt rabitəsi xidmətlərinin göstərilməsi Qaydaları”, “Əməliyyat-axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat tədbirlərinin keçirilməsi üçün rabitə şəbəkələrinin telekommunikasiya operatorları və provayderləri tərəfindən əlavə texniki vasitələrlə təchiz edilməsi Qaydaları” hazırlandı və təsdiq edildi.

Nəticə. Sürətlə dəyişən dünya fonunda Azərbaycanın rabitə sahəsinin normativ-hüquqi tənzimləmə sahəsində vəziyyətinin təhlili aşağıdakı ümumi nəticələri əldə

etmək imkanı verdi.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında rabitə sahəsində normativ-hüquqi tənzimləmə sistemi formalaşmışdır. Bu sistem, xidmət bazarının inkişafını və fəaliyyətini, xidmət istehlakçılarının və rabitə operatorlarının maraqlarının tarazlığını təmin edir. Lakin bu sistemin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var.

Bundan başqa, ölkənin rabitə sahəsində siyasətinin formalaşması metodologiyası təkmilləşdirilməlidir. Bu siyasətin regional və dövlət miqyasında aktivləşdirilməsinin keyfiyyət etibarını ilə yeni mexanizmləri yaradılmalıdır.

Aparılan tədqiqat, həmçinin rabitə sahəsinin vahid monitorinq sisteminin yaradılmasının obyektiv zərurətini təsdiq etdi.

Sahənin proqram-məqsədli idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə dair tədbirlər sistemi də rabitə xidmətləri sektorunda islahatların ciddi şəkildə sürətləndirməsinə təsir edəcəkdir.

Rabitə sahəsinin tənzimlənmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, son nəticədə, rəqabət qabiliyyətliliyin daha yüksək səviyyəsinə, Azərbaycanda rabitə sahəsinin inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə ediləcək, keyfiyyət etibarını ilə yeni səviyyəyə qalxmasına xidmət edəcək.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995
2. “Telekommunikasiya haqqında” Qanun, 14 iyun 2005
3. “2010-2012-ci illərdə “Azərbaycan Respublikasında rabitənin və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)”
4. “2014-2018-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”
5. «Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri. AR Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı
6. “Telekommunikasiya haqqında” AR Qanunu (2005 il)
7. “Azərbaycan respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Stratejiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”
8. Aras O.N., Süleymanov E. Azərbaycan İqtisadiyyatı. “Şərq-Qərb” mətbəəsi, Bakı, 2016, 412 s.
9. Əliyev Ə.B. Xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı. Dərs vəsaiti. Bakı, “Təhsil”, 2017, 136 s.
10. Muradov Ə. Azərbaycanda post neft dövrünün Əliyev strategiyası. Elmi-praktiki konfransın materialları. Heydər Əliyev: dünən, bu gün və sabah, Bakı, 2015.
11. Rəhmanov F.P. Respublikada sosial siyasətin təkmilləşdirilməsi problemləri. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi xəbərləri, cild 5, aprel-iyun 2017

12. Şəkərəliyev A., Şəkərəliyev Q. Azərbaycanın iqtisadiyyatı: realıqlar və perspektivlər. Bakı, 2016
13. Болданова Е. В. Рынок услуг связи: учеб. пособие / Е. В. Болданова. — Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2010. — 232 с.
14. Голубицкая Е.А. Экономика связи: учебник для студентов вузов; - М.:ИРИАС, 2006.- 488 с.
15. Каграманзаде А. Г. Этапы развития Телекоммуникации Азербайджана. Баку. «Элм». 2011. 726 с.
16. Мардер Н.С. Современные телекоммуникации. - М.: ИРИАС, 2006. - 384 с.
17. Резникова Н.П. Маркетинг в телекоммуникациях. - М.: Эко-Трендз, 2002.
18. Рейман Л.Д. Совершенствование системы государственного регулирования отрасли телекоммуникаций. -СПб, 2000.
19. Фронтов В.В., Тихвинский В.О. Регулирование телекоммуникаций в России и странах СНГ: Учебное пособие для вузов. - М.: Горячая линия-Телеком, 2006. - 368 с.

XARİCİ TİCARƏT HESABLAŞMALARINDA MİLLİ VALYUTALARIN İSTİFADƏSİ

N.E. Məmmədov

elmi işçi, İAETİ (UNEC)

e-mail: nazim.mammadov@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 17 avqust 2018; Çapa qəbul edilmişdir 10 sentyabr 2018;
online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 17 August 2018; accepted 10 September; published online 25 September 2018

Xülasə

Məqalədə milli valyutalarda beynəlxalq ticarət məsələləri müxtəlif aspektlərdən araşdırılır. Milli valyutalarda ticarət ilə bağlı mövcud vəziyyət qiymətləndirilir. Xarici ticarət hesablaşmalarında milli valyutalardan istifadə kontekstində mərkəzi bankların aparıcı rolu araşdırılır. Məqalə elmi sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Nəticə olaraq milli valyutalarda beynəlxalq ticarətinin müasir vəziyyəti və trendləri müəyyənləşdirilmişdir. Məhdudiyyətlər: bir sıra hallarda statistik məlumatlara çıxış imkanlarının məhdudluğu və daha müfəssəl və etibarlı məlumatların əldə edilməsi zəruriyyəti. Praktiki əhəmiyyət: məqalə Azərbaycan hökumətinin milli valyutalarda ticarəti ilə bağlı siyasətinə töhfə verməklə yanaşı, yerli və xarici elmi tədqiqatçılar üçün də əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Məqalənin elmi yeniliyi və orijinallığı: milli valyutalarda ticarət siyasətinə fərqli aspektdən yanaşma tədqiqatın elmi yeniliyini təşkil edir. Orijinallıq isə tədqiqat zamanı yeni ideya və fikirlərdən istifadə olunmasıdır.

Açar sözlər: milli valyuta, xarici ticarət, beynəlxalq ticarət, valyuta riski, svop, maliyyə alətləri.

Jel Classification: F33, E42

USE OF NATIONAL CURRENCIES IN FOREIGN TRADE SETTLEMENTS

N.E.Mammadov

researcher SRIES (UNEC)

Abstract

The article examines issues of international trade in national currencies in various aspects. The current situation in commerce in national currencies is valued. The leading role of central banks in the context of the use of national currencies in the calculation of international trade is considered. The article has been implemented on the basis of scientific methods such as scientific analysis, logical analysis, and statistical analysis.

As a result, modern trends and trends of international trade in national currencies have been identified. Restrictions: In some cases, the availability of access to statistical information and the need to obtain more accurate and reliable information. Practical significance: The article may contribute to the policy of the Azerbaijani government in the national currency, as well as for local and foreign researchers. The scientific novelty and originality of the article: The approach to trade policy in the national currency from a different aspect organizes the scientific innovation of the research. Originality is the use of new ideas and ideas during the study.

Keywords: national currency, foreign trade, international trade, foreign exchange risk, swap, financial tools.

ПРИМЕНЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ВАЛЮТ ВО ВНЕШНЕТОРГОВЫХ РАСЧЕТАХ

Н.Э. Маммадов

научный сотрудник НИИЭИ (UNEC)

Резюме

В статье в разных аспектах рассматриваются вопросы международной торговли в национальных валютах. Оценивается текущая ситуация, связанная с торговлей в национальных валютах. Рассматривается ведущая роль центральных банков в контексте использования национальных валют в расчетах в международной торговле. Статья написана на основе таких исследовательских методов, как научный системный анализ, логическое обобщение, статистический анализ. Как результат работы, определены современное состояние международной торговли в национальных валютах и его тренды. Ограничения: ограниченность в ряде случаев доступности статистических данных, а также необходимость более детального и надежного получения информации. Практическое значение: статья может внести вклад в политику правительства Азербайджана в области торговли в национальных валютах, а также может быть полезной для отечественных и зарубежных исследователей. Научное новшество и оригинальность статьи: научным новшеством исследования является отличающийся подход к политике торговли в национальных валютах. Оригинальность же заключается в том, что в исследовании были представлены также новые идеи и мысли.

Ключевые слова: национальная валюта, внешняя торговля, международная торговля, валютный риск, своп, финансовые инструменты.

İki ölkə arasında olan ticarətdə qarşılıqlı ödənişlərin yerli valyutada aparılması vahid valyutanın istifadəsindən imtina deməkdir. Pul mübadiləsi adlanan bu sistemdə maliyyə institutlarının uyğunluğu və mərkəzi bankların effektivliyi mühüm rol oynayır.

Son illərdə dünyanın aparıcı valyutaları ilə əlaqəli risklərin kəskin artması və qlobal geosiyasi vəziyyətin gərginləşməsi şəraitində, xarici ticarət hesablaşmalarında milli valyutalardan daha fəal istifadə edilməsi cəhdləri ölkələrin beynəlxalq valyuta bazarı vəziyyətindən öz asılılıq dərəcəsini azaltmaq istəkləri kimi təbii xarakter daşıyır.

Dünyanın aparıcı valyutalarının son illərdə müşahidə edilən qeyri-sabitliyi, eləcə də qlobal miqyasda geosiyasi vəziyyətin kəskinləşməsi beynəlxalq ticarət iştirakçılarının risk dərəcələrini artırmışdır və onların xarici ticarət əlaqələrində milli valyutalardan (o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli valyutalarından) istifadə prosesini daha da gücləndirmişdir. Məsələn kimi, xarici ticarət əməliyyatları həyata keçirilərkən öz milli valyutalarının qarşılıqlı istifadəsi haqqında 2011-2012-ci illərdə bir sıra sazişlər imzalamış BRICS ölkələrini göstərmək olar. BRICS ölkələri arasında beynəlxalq miqyasda ən çox istifadə olunan valyuta çin yuanıdır. SWIFT-in məlumatına görə, 2016-cı ildə, beynəlxalq hesablaşmalarda xüsusi payına görə, SDR səbətinə daxil olan beş əsas dünya valyutalar sırasında beşinci yeri yuan tutur [1]. Beynəlxalq hesablaşmaların $\frac{3}{4}$ həcmi ABŞ dolları ilə avronun üzərinə düşdüyü halda və yuanın payı ABŞ dollarından 25 dəfə az olmasına baxmayaraq, yuanın son bir neçə il ərzində təsirinin artması kifayət qədər aydın görünür. Bundan başqa, 2013-cü ildə yuan, xarici ticarət müqavilələri üzrə ödəniş valyutası kimi, ABŞ dollarından sonra ikinci yeri tuturdu [1]. Bu, Çinin beynəlxalq ticarətdə lider mövqeyi ilə bağlıdır. Demək olar ki, yuan artıq "inkişaf edən" valyuta kateqoriyasından "əsas" valyuta kateqoriyasına keçib və BVF-in 01 oktyabr 2016-cı ildən etibarən SDR valyuta səbətinin tərkibinə daxil olub. Digər "inkişaf etməkdə olan" valyutalar arasında beynəlxalq ticarətdə ən tələb olunan və perspektivli sayılan (beynəlxalq valyuta ticarətinin və xarici ticarətin ümumi həcmində payı baxımından) hazırda Meksika pesosu, Rusiya rublu, Braziliya realı, Hindistan rupisi, cənubi Afrika randı, İndoneziya rupiyasıdır. Prinsipcə, müxtəlif ölkələr arasında bütün xarici ticarət hesablaşmalarında milli valyuta tətbiq edilə bilər, əgər bu ölkələrin xarici ticarət maraqlarına cavab verirsə, onların xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf dinamikasına uyğundursa, eləcə də milli valyuta qanunvericiliyinin mövcud normalarına və tələblərinə zidd deyilsə.

Milli valyutaların istifadəsi, ölkələr arasında ticarət dövriyyəsi həcmi əhəmiyyətli olması zamanı, eləcə də kontragent ölkənin valyutasında ehtiyatların yaranmasına ehtiyac olduğu halda faydalıdır. Bundan başqa, ölkələr arasında idxal

və ixrac həcmünün balanslaşdırılmış olması vacibdir. Əks halda, ixrac edən ölkə idxal edən ölkənin valyutasının, əgər bu valyuta dönərli deyilsə və ya məhdud dönərlidirsə, sonradan istifadəsi problemi ilə üzləşə bilər.

Xarici ticarət hesablaşmalarında milli valyutalardan istifadə kontekstində mərkəzi banklara aparıcı rol ayrılır. Əgər iki ölkə arasında hesablaşmaların həyata keçirilməsi və ödənişlərin aparılması üçün milli valyutanın istifadəsi barədə prinsipial qərar hökumət səviyyəsində qəbul edilirsə, həmin qərarın əməli icrası ilə müvafiq ölkələrin mərkəzi bankları məşğul olur. Təcrübədə bu, mərkəzi banklar arasında xarici iqtisadi əlaqələr üzrə hesablaşmaların təşkili haqqında ikitərəfli sazişlərin imzalanması şəklində baş verir. Mərkəzi bankların bu ikitərəfli sazişləri, bir qayda olaraq, standart xarakter daşıyır və iki ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının hesablaşmalarının həyata keçirilməsinin əsas prinsiplərini və ümumi şərtlərini təsvirini ehtiva edir.

Təcrübə göstərir ki, xarici ticarət əməliyyatlarında milli valyutanın istifadəsi üçün əsas maneələrdən biri bu valyutanın idxalçıda və ona xidmət göstərən bankda kifayət qədər olmaması ola bilər. Bu problemin həllində xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının qeydiyyatı olan ölkələrinin mərkəzi bankları arasında valyuta svopları haqqında sazişi əsas rol oynayır. Mərkəzi banklar arasında valyuta svopu – hər iki tərəfə valyuta bazarlarından kənar hər birinin valyutasında likvidliyin əldə edilməsinə imkan verən alətdir. İmzalanmış saziş nəticəsində, öz valyutasının emittenti olan mərkəzi bank kontragent ölkənin milli valyutasını birbaşa əldə edir və yerli kommərsiya banklarına kredit verir ki, onlar bu yolla da xarici ticarət əməliyyatlarında iştirak edən bütün müştərilərə bu xarici valyutada kredit vermək imkanını əldə edə bilsinlər.

Valyuta svoplarını, son bir neçə il ərzində dünyanın müxtəlif ölkələrinin mərkəzi bankları və Avropa Mərkəzi Bankı ilə bir sıra sazişlər bağlayan Çin Xalq Bankı xüsusilə fəal istifadə edir [2].

Valyuta svopu regionlarda maliyyə əməliyyatlarının asanlaşdırılması üçün bağlanılır. Svop-xətti haqqında saziş bağlayaraq, hökumətlər daxili valyutanı emissiya edib, dərhal onu mübadilə edərək, xarici valyutanı istifadə edə bilərlər. Yəni Çinin valyuta svopları imzaladığı mərkəzi banklar öz banklarına yuan ilə kredit verə bilərlər. Çin hakimiyyətinin inkişaf etməkdə olan ölkələrlə, əsasən də Asiya-Sakit okean regionunun ticarət tərəfdaşları ilə valyuta svop xətlərinin yaradılması üzrə olduqca dəqiq istiqaməti görünür. Çin ilə sövdələşmələrdə tərəfdaşlar arasında Avstraliya, Yeni Zelandiya, Braziliya, Sinqapur, Honq Konq, Tailand, Argentina, Malayziya və bir sıra digər ölkələr iştirak edir[3].

Xarici ticarət hesablaşmalarında dünyanın əsas valyutalarının istifadəsi təcrübəsi onu göstərir ki, beynəlxalq baxımdan onlara tələbat dərəcəsi, beynəlxalq valyu-

ta bazarında likvidlik səviyyəsindən və onların iştirakı ilə valyuta alqı-satqı əməliyyatlarının həcmindən birbaşa asılıdır. Xarici ticarət əməliyyatlarının iştirakçıları hesablaşmalarının valyutasını seçərkən, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini, daxili bazarda inflyasiyanın tempini, ölkənin pul-kredit sisteminin sabitliyini və davamlılığını da nəzərə alırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət hesablaşmalarında istifadə üçün milli valyutanın cəlbediciliyi onun nəinki mübadilə məzənnəsinin sabitliyi ilə, həm də, bu ölkənin daxili bazarında müxtəlif əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün istifadə etmək fərsəti ilə müəyyən olunur: əmtəə alqı-satqısı, əmlak və fond bazarı alətlərinə investisiyalar, digər valyutalara azad konvertasiya, yerli banklarda bazar faiz dərəcəsi ilə depozitlərin yerləşdirilməsi və s. Başqa sözlə, milli valyutanın cəlbedicilik dərəcəsi, milli maliyyə bazarının inkişaf səviyyəsindən və qeyri-rezidentlərin (xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıların) normal, fasiləsiz işini təmin edən geniş mənada müvafiq infraqurtdan asılıdır. Bu mənada, yerli valyuta və fond bazarlarının ümumi həcmində qeyri-rezidentlərin əməliyyatlarının xüsusi çəkisi mühüm göstəricidir. Təcrübə göstərir ki, xarici ticarət hesablaşmalarında milli valyutalardan istifadə zamanı mümkün olan problemlərdən biri onların məhdud dönrəliyidir. Məsələn, tədiyə balansının yalnız cari hesabları üzrə valyuta əməliyyatları həyata keçirmək icazəsi olduğu zaman, qeyri-rezidentlər bu ölkənin daxili bazarında milli valyuta ilə əsas aktivləri əldə etmək üçün imkanları olmur, beləliklə milli valyuta beynəlxalq maliyyə bazarı iştirakçılarına əlçatan deyil. Bununla yanaşı, valyuta tənzimlənməsinin yerli xüsusiyyətləri ilə şərtlənən, daxili bazarda qeyri-rezidentlər üçün bir sıra məhdudlaşdırıcı qanunvericilik normalarını nəzərdə tutan çətinliklər yarana bilər. Xüsusilə söhbət valyuta konvertasiyası ilə problemdən, milli valyuta ilə müəyyən malları əldə etmək mümkün olmamasından, bir yerli bankdan digərinə pul vəsaitlərinin köçürülməsi çətinliklərindən, cari hesablarda pul vəsaitlərinin qalıqlarını depozit hesablarında yerləşdirilməsinin diskriminasiyalı rejimindən, daşınmaz əmlakın alış-veriş ödənişini, icarə və əməkhaqqı ödənişlərini milli valyuta ilə edilməsi qadağasından və sair gedə bilər.

Yuxarıda qeyd olunan problemlərin qarşısını almaq məqsədi ilə qəbul edilmiş beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, milli valyuta ilə maliyyə əməliyyatlarının keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin təmin olunması üzrə tərəflərin konkret öhdəliklərinin, milli valyutaların istifadəsi ilə xarici ticarət hesablaşmaları haqqında beynəlxalq sazişlərdə nəzərdə tutulması vacibdir. Bu ikitərəfli sazişlərin mətnlərinə mövcud və potensial çətinliklərin və xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində milli valyutanın tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi maneələrinin aradan qaldırılması istiqamətində maddələr daxil olmalıdır. Bu cür yanaşma milli valyutanı istifadə edərkən xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıların üzleşdiyi müxtəlif növ risklərin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına imkan verəcəkdir.

Milli valyutaların istifadə edilməsi ilə xarici ticarət fəaliyyətini stimullaşdırmaq məqsədi üçün dünyanın müxtəlif ölkələri yerli ixracatçılara zəmanət və milli valyutada nisbətən ucuz kreditlər verməklə dövlət yardımı edirlər. Belə bir yardım, ilk növbədə, xüsusi olaraq yaradılmış ixrac kredit agentliyinin (İKA) vasitəsilə həyata keçirilir.

MDB ölkələri arasında qarşılıqlı hesablaşmalarda milli valyutaların istifadəsinin qabağını alan amillərdən biri maliyyə aktivləri ilə beynəlxalq əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün milli valyutalara kifayət qədər investisiya tələbatının olmamasıdır. Tələbatın stimullaşdırılması üçün, daxili milli bazarlarda qeyri-rezidentlərin istifadə edə biləcəyi maliyyə alətlərinin siyahısını genişləndirmək, həmçinin mövcud maliyyə-iqtisadi, inzibati və hüquqi maneələri aradan götürməklə, yerli maliyyə bazarlarında tərəfdaş ölkələrin bankları və şirkətləri üçün əlverişli iş şəraitini yaratmaq lazımdır.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar:

- Son illərdə dünyanın aparıcı valyutaları ilə əlaqəli risklərin kəskin artması və qlobal geosiyasi vəziyyətin gərginləşməsi şəraitində, xarici ticarət hesablaşmalarında milli valyutalardan daha fəal istifadə edilməsi cəhdləri, ölkələrin beynəlxalq valyuta bazarı vəziyyətindən öz asılılıq dərəcəsini azaltmaq istəkləri kimi təbii xarakter daşıyır.

- Xarici ticarət hesablaşmalarında milli valyutaların xüsusi çəkisinin artırılması dünyanın əsas valyutalarının istifadəsindən tam imtina demək deyil. Söhbət yalnız dünyanın əsas valyutalarının müvafiq payının azaldılması hesabına beynəlxalq hesablaşmalarda milli valyutaların tətbiqi sahəsinin genişləndirməsindən gedir.

- Təcrübə göstərir ki, xarici ticarət hesablaşmalarında milli valyutaların tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsi yavaş və tədricən baş verir. Ölkələr arasında imzalanmış ödəniş sazişlərinin həyata keçirilməsi xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının təcrübələrində qarşılaşdığı çox sayda müxtəlif problemlərin həll edilməsi zərurəti ilə bağlıdır.

- Hökumətlərarası ödəniş sazişlərinin həyata keçirilməsində, xarici ticarət hesablaşmalarında milli valyutaların istifadəsi üçün stimulların yaradılmasında və digər ölkələrin daxili maliyyə bazarlarında milli şirkətlərin və bankların işi üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsində aparıcı rol mərkəzi banklara məxsusdur. Xarici ticarət ödənişlərinin milli valyutada olan həcmi onların fəaliyyəti və peşəkarlığından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

- Xarici ticarət ödənişlərinin milli valyutada həcmının artırılması xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçlarına inzibati təsir tədbirləri hesabına əldə edilə bilər. Lakin təcrübə göstərir ki, şirkətlər və banklar üçün xarici ticarət hesablamalarında milli valyutanın istifadə edilməsinin ən yaxşı stimulu milli maliyyə institutları tərəfindən əlverişli bazar şəraitinin yaradılmasıdır.

- Əlverişli bazar şəraitinin yaradılması məsələsi xarici ticarət əməliyyatlarında milli valyutanın istifadəsinin stimullaşdırılmasına yönəlmiş milli ixracatçıların dövlət dəstəyi sisteminin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bu cür sistem inkişaf etdikcə, tədricən ixracatçı şirkətlərə təklif olunan maliyyə məhsulları çeşidinin genişlənməsi və fəaliyyət miqyasının artması baş verir.

- Xarici ticarət hesablaşmalarında milli valyutalardan istifadə prosesinin aktivləşdirilməsi məqsədilə, xarici iqtisadi fəaliyyətin milli iştirakçıların daxili maliyyə bazarlarında səmərəli işinə mane olan mövcud qanunvericilik, inzibati və maliyyə-iqtisadi maneələrin ölkələr arasında əvvəllər imzalanmış ödəniş sazişlərinə müvafiq əlavələr və dəyişikliklər daxil edilməsi hesabına aradan qaldırılması son dərəcə vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications (SWIFT)
URL: <http://www.swift.com>.
2. ЦБ РФ. URL: <http://www.cbr.ru>.
3. Linda S. Goldberg and Cédric Tille (2008) Vehicle Currency Use in International Trade. *Journal of International Economics*. December. 76 (2): 177-92.
4. Donnenfeld S., Haug A. (2003) Currency Invoicing in International Trade: An Empirical Investigation. *Review of International Economics*. May 2003. Vol. 11: 332-345.

YOL-NƏQLİYYAT HADİSƏLƏRİ ZAMANI BİRBAŞA VƏ DOLAYI İTKİLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODLARI

A.M. Səfərova

elmi işçi, UNEC nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu
19arzu.aliyeva91@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 15 avqust 2018; Çapa qəbul edilmişdir 17 sentyabr 2018; online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 15 August 2018; accepted 17 September; published online 25 September 2018

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi dövlət tərəfindən yol qəzalarının birbaşa və dolaylı itkilərinin nəzərə alınması ilə büdcə xərclərinin qiymətləndirilməsində müasir metodlardan istifadə və bununla da Azərbaycanda yol təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin dövlət tənzimləməsinin gücləndirilməsidir. Bu qiymətləndirmənin nəticələri yol-nəqliyyat hadisəsi zamanı əsl itkilərin dəqiq şəkildə təqdim edilməsini təmin edir. Tədqiqat işi bütün elmi komponentlər nəzərə alınaraq, sistemə bir yanaşmanın istifadəsinə, statistik təhlil və məntiqi əsaslandırma kimi üsullar əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq ÜDM-in əhəmiyyətli sayısal göstəricilərini əldə edərək yol qəzalarının zərərini qiymətləndirmək üçün dolaylı üsullardan istifadə edilməsinin vacibliyi əsaslandırılır və yol qəzaları nəticəsində ölüm və ya insan fəaliyyətinin itkisi səbəbindən itirilmiş vergilərin bir növünün uçot metodunu təmin edir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: praktik hesablamalar üçün məlumatın olmaması. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: metodlar insan həyatının dəyərinin hesablanması mövzusunda gələcək işlər üçün istifadə oluna bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: məqalədə ölkədə ilk dəfə yol-nəqliyyat hadisələri (YNH) zamanı birbaşa və dolaylı itkilərin qiymətləndirilməsi metodları təhlil edilmiş və YNH zamanı həyatını itirənlərə görə ölkə ÜDM-nin itirilmiş həcmi hesablanmışdır.

Açar sözlər: yol-nəqliyyat hadisəsi, birbaşa itkilər, dolaylı itkilər, büdcə xərcləri, ümumi daxili məhsul, itirilmiş vergilər.

Jel Classification: C10, C22

METHODS FOR ESTIMATING DIRECT AND INDIRECT LOSSES FROM ROAD TRAFFIC ACCIDENTS

Safarova A.M.

Scientific Researcher, Scientific Research Institute of Economic Studies at UNEC

Abstract

The main goal of the research is to give modern methods into the assessment of budget expenditures, taking into account both direct and indirect losses from the

state from road traffic accidents and, thereby, strengthening state regulation of the road safety process in Azerbaijan. The results of this assessment give a clear view of the true losses from the accident. This article is based on the use of a systematic approach, taking into account all its components, statistical analysis and logical reasoning. The conclusion to the article is the rationale for the importance of using indirect methods of assessing damage from road traffic accidents by obtaining significant numerical indicators of lost GDP, and also provides a method for accounting for one of the types of lost tax due to death or loss of human performance due to road accidents. Limitations of the research: lack of information for practical calculations. The practical significance of the research: the possibility of using methods for further work on the topic of calculating the cost of human life.

Keywords: road traffic accident, direct losses, indirect losses, budgetary expenses, Gross Domestic Product, lost taxes.

МЕТОДЫ ОЦЕНИВАНИЯ ПРЯМЫХ И КОСВЕННЫХ ПОТЕРЬ ОТ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНЫХ ПРОИСШЕСТВИЙ

А.М. Сафарова

научный сотрудник, Научно-исследовательский институт экономических
изысканий при UNEC

Резюме

Основной целью исследования является приведение современных методов к оцениванию бюджетных затрат путем учета как прямых, так и косвенных потерь государством от дорожно-транспортных происшествий и, тем самым, усиление регулирования государством процесса обеспечения безопасности дорожного движения в Азербайджане. Результаты такого оценивания приводят к ясному отображению истинных потерь от ДТП. Данная статья основана на таких методах исследования, как использование теоретических данных, системного подхода с учетом всех ее составляющих, статистического анализа и логического умозаключения. Заключение статьи представляет собой обоснование важности использования косвенных методов оценивания ущерба от ДТП путем получения значимых числовых показателей утерянного ВВП, а также приводится метод учета одного из видов недополученного налога по причине смерти или потери работоспособности человека вследствие ДТП. Ограничения исследования: недостаточность информации для практических вычислений. Практическая значимость исследования: возможность использования методов для дальнейших работ по теме расчетов стоимости человеческой жизни.

Ключевые слова: дорожно-транспортное происшествие, прямые потери, косвенные потери, бюджетные затраты, валовой внутренний продукт, недополученные налоги.

Son vaxtlar inkişaf etmiş ölkələrdə yol-nəqliyyat hadisələri zamanı cəmiyyətin və dövlətin itkilərinin daha real və dolğun hesablanması həyata keçirilir. Yol hərəkəti təhlükəsizliyində görüləcək işlərin məqsədlərinin və həcmələrinin cəmləşdirilməsi bütün dövlət və bələdiyyə qurumlarının birgə funksionallığı nəticəsində yerinə yetirilir. Bundan başqa, vacib məsələlərdən biri də birbaşa və dolayısı itkilər göstəricilərinin toplanmasının, analizinin və qiymətləndirilməsinin vahid informasiya-analitik sisteminin tətbiqidir.

Məlumdur ki, yol-nəqliyyat hadisələri (YNH) zamanı zərərçəkən insanların həyat keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Bu isə demoqrafik göstəricilərdə dəyişikliklərə, işçi güvvəsinin keyfiyyətinə, aztəminatlı ailələrin gəlirlərinin kifayət qədər azalmasına gətirib çıxarır və dövlətin əlavə olaraq sosial xərclərinin artması ilə yanaşı, ölkənin məhsul istehsalı həcminə də mənfi təsir göstərir, həmçinin ailə başçısının vəfatı və yaxud hər hansı ailə üzvünün əlil qalması nəticəsində dövlətin xərclərinin çoxalmasına gətirib çıxarır. Dünya təcrübəsinə görə bu kimi hallarda büdcəyə böyük yük düşür [1].

Büdcə sisteminin YNH-nin qəza ilə nəticələn hallarının qarşısını almaq məqsədli əsas xərcləri hər bir sektor üzrə (dövlət maliyyə sektoru, bazar sektoru və ev təsərrüfatları sektoru) iqtisadi itkilərin növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar [2]:

- **Dövlət maliyyə sektoru üzrə**

- Müxtəlif növ vergi daxilolmalarının itkisi;
- Büdcədən təcili ilkin tibbi yardıma xərclər;
- YNH-nin DYP, DİN, prokurorluq orqanları tərəfindən araşdırma fəaliyyətinə yönələn xərclər;
- YNH zamanı yaranan fəsadların aradan qaldırılması üçün xərclər.

- **Bazar sektoru üzrə**

- Nəqliyyat vasitələrinə dəyən ziyardan itkilər;
- Nəqliyyat vasitələrinin təmir kəsintiləri ilə bağlı xərclər
- İş qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi və ya işçinin ölümü səbəbindən mənfəət itkisi;
- Müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmədiyinə görə.

- **Ev təsərrüfatları sektoru üzrə**

- Nəqliyyat vasitələrinin və əmlakın zədələnməsinə görə dəyən ziyan;
- YNH zamanı zərərçəkmişin əməkhaqqı itkisi;
- Ödənişli tibbi xidmətlərə çəkilən xərclər;
- Dərman vasitələrinin alınmasına çəkilən xərclər;

- Tibbi reabilitasiya ilə bağlı əlavə xərclər;
- Cənazə mərasiminə ayrılan hökumət ödənişlərini üstələyən sair ritual xidmətlərə çəkilən xərclər.

İqtisadiyyatın hər bir sektoru üzrə ayrı-ayrılıqda çəkilən xərclərin vacibliyi inzibati-dövlət münasibətlərinin yeni sosial-iqtisadi münasibətlərlə əvəz olunması ilə izah olunur [3].

Azərbaycanda yol hərəkəti təhlükəsizliyini və YNH-si zamanı baş vermiş qəzaları araşdırmaq və aradan qaldırmaq, avtomobil yolunun axınına bərpa etmək bir sıra dövlət qurumlarının üzərinə düşür [7]: Daxili İşlər Nazirliyi Baş Dövlət Yol Polisi İdarəsi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, AR Nazirlər Kabineti yanında Bakı Nəqliyyat Agentliyi və s. dövlət qurumlarının xərclərini 2 qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa daxil olunan xərclər – YNH-nin qarşısının alınmasına yönəldilir. İkinci qrupa isə YNH-si zamanı baş vermiş qəzanın likvidasiyası ilə əlaqədardır. Bütün bunları nəzərə alaraq, aşağıdakı düsturu yazmaq olar:

$$V_{\Sigma} = V_{DİN} + V_{FHN} + V_{RYTN} + V_{NN} + V_{SN} + V_{ƏN} + V_{BNA}$$

burada V_{Σ} - ümumi xərclər.

$$V_{DİN} = V_{adm} + V_{sup}$$

V_{adm} – YNH araşdırılmasında iştirak edən işçi qrupunun fəaliyyətinə görə ayrılan vəsaitlər (examinasiya haqqı, bax Yol Hərəkəti Təhlükəsizliyi Komissiyası [7]);

V_{sup} – maddi-texniki bazanın yaradılmasına və istifadəsinə ayrılan xərclər;

$$V_{adm} = T_{YNH} W S_{hour} Y$$

T_{YNH} – bir YNH-nə ayrılan vaxt

W – bir YNH-nə cəlb olunmuş işçilərin sayı

S_{hour} – saatda orta əməkhaqqı xərci

Y – YNH-nin ümumi sayı

$$V_{sup} = R_{\Sigma} V_{tech} Y$$

R_{Σ} – bir YNH-sə cəlb olunan avadanlıqların sayı

V_{tech} – bir avadanlığın alınmasına və istismarına çəkilən xərclər

Y – YNH-nin ümumi sayı.

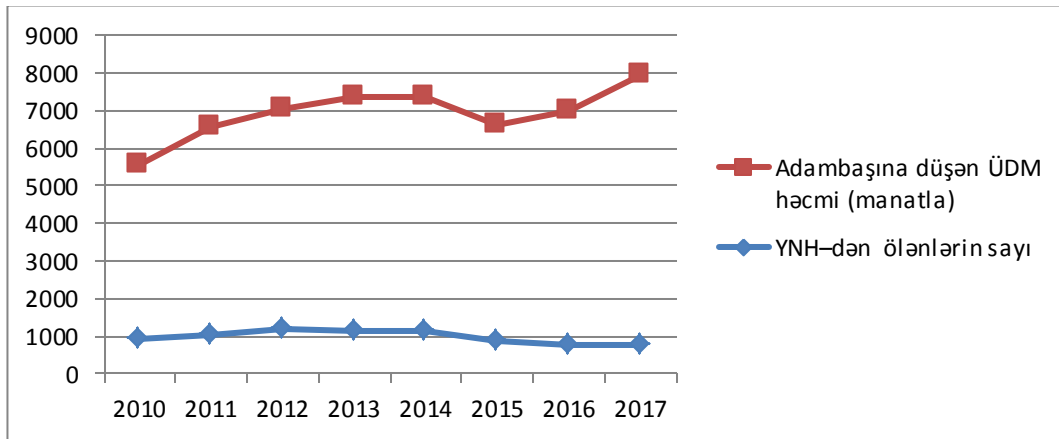
Dövlət sektorunda dolaylı itkilər dedikdə YNH-si səbəbindən mənfəət itkisi nəzərdə tutulur. Bu itkilərin həcmi bilavasitə olaraq büdcə gəlirlərinin azalması ilə nəticələn orta yaşam dövrünün azalmasından və əmək qabiliyyətli vətəndaşların ölüm və yaxud əlil qalma səbəbindən asılıdır.

Cədvəl 1-də 2010-2017-ci illər üzrə Azərbaycan YNH –dən ölənlərin sayı və hər nəfərə düşən ÜDM həcmi verilmişdir.

Cədvəl 1. Azərbaycan YNH –dən ölənlərin sayı və hər nəfərə düşən ÜDM həcmi

İl	YNH sayı	YNH–dən ölənlərin sayı, nəfər	Hər nəfərə düşən ÜDM həcmi, manatla	Hər nəfərə düşən ÜDM həcmi, ABŞ dolları ilə
2010	2721	925	4653.3	5797.8
2011	2890	1016	5530.6	7003.4
2012	2892	1168	5884.5	7490.5
2013	2846	1164	6207.3	7912.5
2014	2635	1124	6264.1	7985.9
2015	2220	894	5703.7	5558.7
2016	2006	759	6223.8	3516.2
2017	1833	750	7205	4238.2

Mənbə: www.dyp.gov.az, www.stat.gov.az, www.economy.gov.az.

Şəkil 1. YNH zamanı ölənlərin sayının və hər nəfərə düşən ÜDM həcmi illər üzrə qrafik təsviri

Göründüyü kimi, Azərbaycanda 2017-ci ildə ölənlərin sayı 750 nəfər, hər nəfərə düşən ÜDM həcmi isə 7205 manat təşkil etmişdir. Digər tərəfdən, hər il ölkəmizdə yol-nəqliyyat hadisələrinin sayı orta hesabla 2628 təşkil edir (2007-2017 illər üçün) [5].

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda insan ölümü ilə nəticələnən YNH-si zamanı ölənlərin sayı 2017-ci ildə təqribən 750 nəfərdir, beləliklə, təxmini hesablamaya görə təkcə YNH zamanı həyatını itirənlərə görə ölkə 2017-ci ilə $750 \cdot 7205 = 5.4$ milyon manat ÜDM itirmiş olur.

Dövlət büdcəsinə vergi kəsirindən dəyən zərərin (itirilmiş vergilər) hesablanması zamanı aşağıdakı vergi və ödənişlər qeydə alınmalıdır:

- Fiziki şəxslərin gəlir vergisi (Tax_F);
- Nəqliyyat xidməti üzrə sadələşdirilmiş vergi (Tax_N);

- Əlavə Dəyər Vergisi (Tax_{Θ});
- Müəssisələrin mənfəət vergisi (Tax_M);
- Sosial sığorta ödənişləri (Tax_S).

Bütün bunları nəzərə alaraq dövlət büdcəsinə gəlirdən gələn zərər belə hesablanır:

$$Tax = Tax_F + Tax_N + Tax_{\Theta} + Tax_M + Tax_S$$

Nümunə üçün Tax_F vergisini hesablayaq (digər büdcə gəlirləri analoji hesablanır):

$$Tax_F = \frac{T_F}{P_w} P_i \alpha \beta + \sum_{n=0}^T \frac{T_F/P_w}{(1+r)^t} * P_d + \sum_{n=0}^{T_{inv}} \frac{T_F/P_w}{(1+r)^t} * P_{inv}$$

burada

Tax_F –fiziki şəxslərin gəlir vergisindən toplanmamış vergi gəlirləri;

T_F –fiziki şəxslərin gəlir vergisinin yığılan həcmi;

P_w –iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı;

P_i –YNH zamanı yaralananların sayı;

P_d –YNH zamanı ölənlərin sayı;

P_{inv} –YNH zamanı əlil qalanların sayı;

αP_{inv} –müvəqqəti əlillik günlərinin orta sayı;

β – müvəqqəti işsizliyə görə ödəniləcək müavinət amili;

T –pensiya yaşına çatmamış illərin sayı;

T_{inv} –əlilin orta yaşama dövrü;

t –YNH baş verdiyi ildən başlayaraq ilin seriya nömrəsi;

r –inflyasiya indeksi.

Beləliklə, büdcə sisteminin itkilərinin qiymətləndirilməsində tək qəza ilə nəticələnən YNH aradan qaldırılmasına çəkilən xərclərin hesablanması deyil, həm də büdcəyə daxil ola biləcək gəlirlərin hesablanması iştirak etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Врублевская, О.В., Николаева, В.А., Попова, М.И. Развитие бюджетно-учетных технологий в государственном секторе / О.В. Врублевская, В.А. Николаева, М.И. Попова – Изд-во СПбГУЭФ, 2007;
2. Крепышева, Н.В. Методические подходы к оценке бюджетных потерь от дорожно-транспортных происшествий / Аудит и финансовый анализ, 2008;
3. Романовский, М.В. Финансы: Учебник для вузов / М.В. Романовский, О.В. Врублевский, Б.М. Сабанти – Москва, 2006.
4. <http://www.dyp.gov.az>;
5. <https://www.stat.gov.az>;
6. <https://www.economy.gov.az>;
7. <https://www.e-qanun.az> .

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ Kobb - DUQLAS İSTEHSAL FUNKSİYASI İLƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

T. M. Musayev

elmi işçi, İqtisadiyyat İnstitutu, AMEA

E-mail: turac.musayev@gmail.com

G. F. Rəhimli

elmi işçi, İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutu, UNEC

Email: g_rehimli@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 31 avqust 2018; Çapa qəbul edilmişdir 19 sentyabr 2018; online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 31 August 2018; accepted 19 September; published online 25 September 2018

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Kobb-Duqlas istehsal funksiyasından istifadə etməklə statistik göstəricilər əsasında Azərbaycan iqtisadiyyatının qiymətləndirilməsidir. Tədqiqat işi sistemli təhlil və ekonometrik modelləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üçün və ayrılıqda neft və qeyri-neft sektorları üçün Kobb-Duqlas istehsal funksiyasının parametrləri tapılmış və interpretasiya edilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: tədqiq edilən dövr üçün Azərbaycanın milli gəlirinin, neft və qeyri-neft sektorunun gəlirlərinin kapital və əməkdən asılılığının forması Kobb-Duqlas istehsal funksiyası vasitəsilə elmi əsaslarla təsvir edilmişdir. Alınmış nəticələr iqtisadi proseslərin tədqiqi və proqnozlaşdırılmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: məqalədə ölkə iqtisadiyyatının Kobb-Duqlas istehsal funksiyası ilə qiymətləndirilməsinə həm bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üzrə, həm də neft və qeyri-neft sektoru üçün baxılmış və müqayisəli təhlillər aparılmışdır.

Açar sözlər: istehsal funksiyaları, Kobb-Duqlas, neft sektoru, qeyri-neft sektoru, elmi-texniki tərəqqi.

Jel Classification: C13, C22

ESTIMATION OF AZERBAIJAN ECONOMY USING COBB-DOUGLAS PRODUCTION FUNCTION

T.M.Musayev

Researcher, The Institute of Economy, ANAS

G.F.Rehimli

Researcher, Scientific-Research Institute of Economic Studies, UNEC

Abstract

The main purpose of the research is to evaluate Azerbaijan economy based on statistical

indicators using the Cobb-Douglas production function. The research has been carried out on the basis of scientific methods such as systematic analysis and econometric modeling. As a result of the research, Cobb-Douglas production function parameters have been found and interpreted for the whole economy and for oil and non-oil sectors separately. Research limitations: requires extensive experimental information. Practical significance of the research: During the reporting period, the dependence of the national income, as well as the oil and non-oil sector of Azerbaijan, on capital and labor is described through Cobb-Douglas production function. The results can be used for research and forecasting of economic processes. Scientific novelty and originality of the research: in this article, an assesment of the country's economy by the Cobb-Douglas production function was analyzed and a comparative analysis was conducted in both the oil and non-oil sectors.

Keywords: production functions, Cobb-Douglas, oil sector, non-oil sector, scientific and technical progress

ОЦЕНКА ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ФУНКЦИЕЙ КОББА – ДУГЛАСА

Т.М. Мусаев

Научн. Сотрудник, Институт экономики, НАНА

Г.Ф. Рагимли

Научн. Сотрудник, НИИЭИ, UNEC

Резюме

Основной целью исследования является оценка экономики Азербайджана на основе статистических показателей с использованием производственной функции Кобба-Дугласа. Исследование проводилось на основе научных методов, таких как научная абстракция и систематический анализ, статистический анализ и эконометрическое моделирование. В результате исследования были найдены и интерпретированы параметры производственной функции Кобба-Дугласа как для экономики в целом, так и для нефтяного и не нефтяного секторов отдельно. Ограничения исследования: требуется обширная практическая информация. Практическая значимость исследования: за отчетный период зависимость национального дохода, а так же нефтяного и не нефтяного сектора Азербайджана, от капитала и труда описывается через производственную функцию Кобба-Дугласа. Полученные результаты могут быть использованы для исследования и прогнозирования экономических процессов. Научная новизна и оригинальность исследования: в этой статье была проанализирована оценка экономики страны производственной функцией Кобба-Дугласа и проведен сравнительный анализ как в нефтяном, так и в не нефтяном секторах.

Ключевые слова: производственные функции, Кооб-Дуглас, нефтяной сектор, ненефтяной сектор, научно-технический прогресс.

Giriş. İstehsal dedikdə maddi nemətlər yaratmağa yönəldilmiş fəaliyyət prosesi başa düşülür. İstehsal prosesinin sonunda əldə edilən məhsulun miqdarı ilə bu prosesdə istifadə olunan istehsal faktorları arasında əlaqə istehsal funksiyaları vasitəsilə təsvir olunur. Başqa sözlə, istehsal funksiyaları bir müəssisənin, istehsal sahəsinin və ya bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının istehsalı ilə istehsal faktorları arasında əlaqəni əks etdirir. İstehsal funksiyalarının riyazi şəkli ilə bağlı ilk araşdırmalar 18-ci əsrə gedib çıxır. Bununla yanaşı, istehsal funksiyalarının ən populyar olduğu dövr XX əsrə əhatə edir. Bu dövrdə istehsal funksiyaları ilə bağlı bir sıra riyazi formalar təklif və analiz edilmişdir. İstehsal funksiyalarının formaları ilə bağlı araşdırmalar artıq öz populyarlığını itirsə də, istehsal funksiyalarının iqtisadi analizdə önəmi heç də azalmamışdır. Çünki bir ölkənin iqtisadi cəhətdən böyüməsini şərtləndirən ən əsas şərt, məhz, onun istehsalının artırılması və buna nail olmaq üçün də mövcud istehsal faktorlarından səmərəli istifadə olunmasıdır. Bu mənada, iqtisadi inkişaf keçmişdə olduğu kimi indiki dövrdə də ölkələrin əsas iqtisadi hədəfi olduğu üçün istehsal faktorlarının əlverişli istifadə olunması və istehsal funksiyalarının önəmi hazırkı dövrdə də araşdırılması əhəmiyyətli olan mövzulardan biridir. Çünki istehsal funksiyaları araşdırılan ölkə iqtisadiyyatı, istehsal sektoru və ya müəssisə üçün istehsal prosesi ilə bağlı mühüm məlumatlar verə bilər.

Bu məqalədə istehsal funksiyaları və xüsusi halda, Kobb – Duqlas istehsal funksiyası haqqında məlumatlar verilmiş, daha sonra Kobb – Duqlas istehsal funksiyası ilə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün 1999-2016-cı ilin statistik göstəriciləri əsasında ekonometrik qiymətləndirmə aparılmışdır.

İnformasiya bazası. 1999-2017-ci illəri əhatə edən tədqiqatın əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının, eyni zamanda neft və qeyri-neft sektorunun kapital, əmək və məhsul buraxılışı göstəricilərinə görə Kobb – Duqlas istehsal funksiyasının parametrlərini təyin etməklə iqtisadiyyatı qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatın bütün göstəricilərinin real ifadəsindən (nominal olmayan) istifadə olunmuş, bu məqsədlə 1999-cu il baza ili olaraq seçilmişdir. Verilmiş göstəricilər Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin saytından (stat.gov.az) və Azərbaycan Milli Bankının saytından (cbar.az) götürülmüşdür. Ekonometrik qiymətləndirmələr isə E-views9 proqram paketində aparılmışdır.

1. İstehsal funksiyaları. İstehsal funksiyaları istehsal faktorları ilə istehsalın nəticəsi arasında əlaqəni riyazi şəkildə ifadə edir. Ümumi halda istehsal funksiyasını aşağıdakı şəkildə yazmaq olar:

$$Y = F(X_1, X_2, \dots, X_n), \quad (1)$$

Burada Y istehsal olunmuş məhsulun miqdarını, X_i -lər isə istehsal prosesində istifadə olunan faktorları göstərir.

Əgər $h > 0$ üçün

$$F(kX_1, kX_2, \dots, kX_n) = k^h F(X_1, X_2, \dots, X_n),$$

olarsa, istehsal funksiyası h elastikliyə malik olur.

Əgər $h > 1$ olarsa, faktorların səviyyələrindəki hər faiz artım istehsalın nəticəsində daha böyük artıma səbəb olur. Bu halda istehsal funksiyası artan gəlirli istehsal funksiyası adlanır.

Əgər $h < 1$ olarsa, faktorların hər faiz artımı məhsul istehsalının daha az artımına səbəb olur. Bu cür istehsal funksiyası isə azalan gəlirli istehsal funksiyası adlanır.

Əgər $h = 1$ olarsa, olarsa, istehsal faktorlarında hər faiz artım istehsal edilmiş məhsulda həmin qədər artımla nəticələnir. Bu cür istehsal funksiyası sabit gəlirliyə malik istehsal funksiyası adlanır [1].

Praktik olaraq, bütün istehsal faktorlarının istehsal funksiyasında əks olunması həm gərəksizdir, həm də bu şəkildə bir funksiyanın qurulması və qiymətləndirilməsi kifayət qədər çətin məsələdir. Buna görə də, xüsusilə makroiqtisadi təhildə əsasən istehsal funksiyasına kapital və əməkdən asılı funksiya kimi baxılır, digər faktorlar isə funksiyada sabit kimi iştirak edir [2]. Bu halda istehsal funksiyasını aşağıdakı şəkildə yazmaq olar:

$$Y = F(K, L), \quad (2)$$

Burada, Y ümumi məhsul buraxılışının miqdarını, K və L isə uyğun olaraq, kapital və əməyi göstərir. Y olaraq istehsal olunmuş məhsulun fiziki miqdarı və ya onun dəyəri, əmək olaraq – adətən istehsal prosesində çalışan işçilərin sayı, kapital olaraq isə istehsal prosesində istifadə olunan əsas fondların dəyəri götürülür.

Bu asılılığın riyazi formasına aid müxtəlif yanaşmalar vardır. Bunlardan geniş istifadə olunan istehsal funksiyalarını nəzərdən keçirək [3]:

Cədvəl 1. İstehsal funksiyaları

Kobb Duqlas istehsal funksiyası	$Q = AK^\alpha L^\beta, \alpha + \beta = 1$
CES istehsal funksiyası	$Q = \gamma[\delta K^{-\rho} + (1 - \delta)L^{-\rho}]^{-\rho/\rho}$
Translog istehsal funksiyası	$\ln Q = \alpha_1 \ln K + \alpha_2 \ln L + \beta_{11}(\ln K)^2 + \beta_{12} \ln K \cdot \ln L + \beta_{22}(\ln L)^2$
Polinomial istehsal funksiyası	$Q = \alpha_1 K + \alpha_2 K^2 + \alpha_3 K^3 + \beta_1 L + \beta_2 L^2 + \beta_3 L^3$
Leontyev istehsal funksiyası	$Q = \min[\alpha K, \beta L]$

Kobb-Duqlas istehsal funksiyası. Ən geniş yayılmış istehsal funksiyalarından biri Kobb-Duqlas istehsal funksiyasıdır. Kobb-Duqlas istehsal funksiyasında məhsul istehsalı ilə ona təsir edən istehsal faktorları arasındakı əlaqə aşağıdakı şəkildə nəzərdən keçirilir:

$$Q = AK^\alpha L^\beta, \quad (3)$$

Burada α və β uyğun olaraq K və L-in elastiklik əmsallarıdır. A isə sabit ədəddir.

Təhlil zamanı Q – nəticə göstəricisi kimi Ümumi Daxili Məhsulu, K–əsas istehsal fondları, L–işçilərin orta illik sayı götürülmüşdür.

Nəzəri olaraq Kobb-Duqlas istehsal funksiyasına aşağıdakı hallarda baxılır [4]:

1) $\alpha + \beta \neq 1$. Bu halda, əgər $\alpha + \beta < 1$ olarsa, istehsalın səmərəliliyi azalır, $\alpha + \beta > 1$ olarsa, istehsalın səmərəliliyi artır. Bu hal iqtisadiyyatın intensiv inkişaf yolu adlanır.

2) $\alpha + \beta = 1$. Bu halda nəzərdə tutulur ki, istehsalın səmərəliliyi istehsalın miqyasından asılı deyil. Bu hala iqtisadiyyatın ekstensiv inkişaf yolu deyilir.

3) Bu hal $\alpha + \beta = 1$ şərtinin ödənməsi şərti ilə bərabər elmi-texniki tərəqqinin nəzərə alındığı haldır. Bu zaman Kobb-Duqlas istehsal funksiyası aşağıdakı kimi modifikasiya edilir:

$$Q = AK^\alpha L^\beta e^{\lambda t}, \alpha + \beta = 1, \quad (4)$$

2. Azərbaycan İqtisadiyyatı üçün Kobb-Duqlas istehsal funksiyasının qurulması. Burada Kobb-Duqlas istehsal funksiyasının 2-ci halını bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün və daha sonra ayrılıqda neft və qeyri-neft sektorları üçün nəzərdən keçirəcəyik. Bu məqsədlə, əvvəlcə (3) düsturunu $\alpha + \beta = 1$ şərtini nəzərə almaqla aşağıdakı şəkildə yazaq.

$$Q = AK^\alpha L^{1-\alpha},$$

$$\frac{Q}{L} = A\left(\frac{K}{L}\right)^\alpha, \quad (5)$$

(5)-də $\frac{Q}{L}$ – bir işçiyə düşən məhsul miqdarı, $\frac{K}{L}$ isə bir işçiyə düşən əsas fondların miqdarıdır. (5) bərabərliyin hər iki tərəfini natural əsasdan loqarifmləsək, alırıq:

$$\log \frac{Q}{L} = \log A + \alpha \log \frac{K}{L}, \quad (6)$$

Bu bərabərliyi qiymətləndirmək üçün Q olaraq ölkənin real qiymətlərlə ümumi daxili məhsulu, L olaraq məşğul əhəlinin sayı, K olaraq isə ölkənin real qiymətlərlə əsas fondları götürülmüşdür. Bu illərdə inflyasiya nəzərə alınaraq, qiymət indeksinə uyğun olaraq milli gəlir və əsas istehsal fondlarının həcmi indeksləşdirilərək yararlı hala salınmışdır.

(6) regressiya tənliyinin parametrləri və statistik xarakteristikaları müvafiq məlumatlar əsasında Eviews9 (Econometrik Views) Tətbiqi Proqram Paketində Ən kiçik kvadratlar üsulu (OLS) ilə tapılmış və modelin adekvatlığı yoxlanılmışdır. Modelin əsas statistik xarakteristikaları cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.(6) ekonometrik modelinin statistik xarakteristikaları

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-0.232862	0.219170	-1.062469	0.3108
LOG(REAL_ESAS_FOND/EHALI)	0.349695	0.180109	1.941567	0.0782
AR(1)	0.977121	0.049436	19.76557	0.0000
AR(7)	-0.241544	0.029309	-8.241237	0.0000
SIGMASQ	0.003506	0.003043	1.152251	0.2736
R-squared	0.986857	Mean dependent var		0.224392
Adjusted R-squared	0.982077	S.D. dependent var		0.533448
S.E. of regression	0.071416	Akaike info criterion		-1.775398
Sum squared resid	0.056102	Schwarz criterion		-1.533964
Log likelihood	19.20318	Hannan-Quinn criter.		-1.763034
F-statistic	206.4812	Durbin-Watson stat	0.942606	
Prob(F-statistic)	0.000000			

Cədvəl 2 əsasında ekonometrik modeli aşağıdakı kimi yazıla bilər:

$$\text{LOG}(Q/L) = -0.232861718245 + 0.349694555806 \cdot \text{LOG}(K/L) \quad (7)$$

(0.219170) (0.180109)

$R^2=0.986857$, $DW=0.942606$

Burada mötərizədə yazılmış ədədlər parametrlərin standart səhvlərini, R^2 determinasiya əmsalını, DW isə Durbin-Watson statistikasını göstərir. Cədvəl 2-də parametrlərin standart səhvlərinin parametrlərin qiymətlərindən kifayət qədər kiçik olması, ehtimalın 0-a bərabər olması və eyni zamanda t-statistikasının qiymətinə əsasən deyə bilərik ki, α parametrlərinin tapılmış qiyməti statistik əhəmiyyətlidir. Determinasiya əmsalının təxminən 0,987 olması onu göstərir ki, ÜDM-in kəmiyyətə dəyişməsinin 98,7%-i kapital və əməyin hesabına olmuşdur.

Qeyd edək ki, qalıqların variyansının (dispersiyasının) sabit olması modelin adekvatlığını şərtləndirən Qauss – Markov şərtlərindən biridir [5, səh. 225]. Qalıqların sabitliyi halı homoskedastiklik, qeyri-sabitliyi isə heteroskedastiklik adlanır. Qalıqların homoskedastikliyi yoxlamaq üçün Breuş – Paqan – Qodfrey testindən istifadə edilmiş və nəticə cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3. Heteroskedastikliyin yoxlanması

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.037877	Prob. F(1,14)	0.8485
Obs*R-squared	0.043171	Prob. Chi-Square(1)	0.8354
Scaled explained SS	0.008223	Prob. Chi-Square(1)	0.9277

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, Fişerin F-statistikasının ehtimal qiyməti 0.05 əhəmiyyətlik səviyyəsindən xeyli böyük olduğu üçün qalıqların heteroskedastiklik fərziyyəsi rədd edilir və homoskedastiklik halı qəbul edilir.

Qalıqların stasionarlığı Dikki – Fuller testi ilə yoxlanmış və nəticə aşağıda, cədvəl 4 -də verilmişdir.

Cədvəl 4. Qalıqların stasionarlığının yoxlanması

Null Hypothesis: RESID02 has a unit root
 Exogenous: None
 Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=3)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-2.536258	0.0155
Test critical values: 1% level	-2.740613	
5% level	-1.968430	
10% level	-1.604392	

Dikki – Fuller testi göstərir ki, t-statistikasının mütləq qiyməti 95 %-lik səviyyədəki kritik qiymətdən böyükdür. Bu isə o deməkdir ki, modelin qalıqları 95 %-dən yuxarı əhəmiyyətlik səviyyəsində stasionardır. Ümumilikdə, modelin xarakteristikaları göstərir ki, (7) modeli adekvatdır.

(7) modelinə görə $A = e^{-0.232861718245} = 0.792263$, $\alpha = 0.349694555806$, və $\alpha + \beta = 1$ şərtindən $\beta = 1 - 0.349694555806 = 0.650305$ alınır. Parametrlərin bu qiymətlərini nəzərə alaraq (7) bərabərliyini Kobb – Duqlas funksiyasının ümumi şəklinə uyğun aşağıdakı şəkildə yazıla bilər:

$$Q = 0,79K^{0,35}L^{0,65}, \quad (8)$$

Burada $\alpha = 0,35$ kapitalın elastiklik əmsalı olub göstərir ki, kapitalın hər vahid artımı ÜDM-i 0,35 faiz artırır. $\beta = 0,65$ əmsalı isə əməyə görə elastiklik əmsalı olub məşğul əhəlinin sayının 1 faiz artmasının ölkə ÜDM-ni 0,65 faiz artırma biləcəyini göstərir.

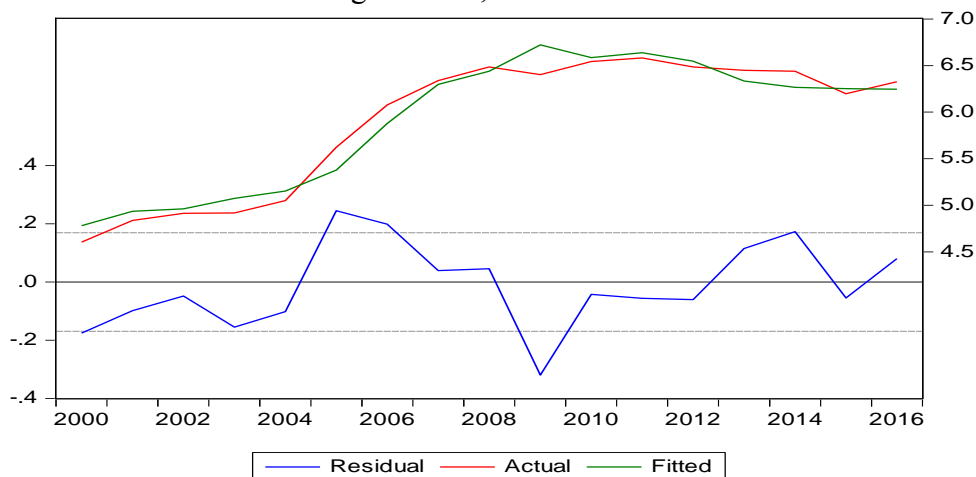
4. Neft sektoru üçün Kobb – Duqlas istehsal funksiyasının qurulması. İndi isə (6) bərabərliyini 2000-2016-cı illərin statistik göstəriciləri əsasında Azərbaycanın neft sektoru üçün qiymətləndirək. Bu məqsədlə, $\log \frac{Q}{L} = \log A + \alpha \log \frac{K}{L}$ bərabərliyində Q/L olaraq, neft sektorunun real qiymətlərlə hər nəfərə düşən ÜDM-nin, K/L olaraq isə neft sektorunun real qiymətlərlə hər nəfərə düşən əsas fondlarının faizlə qiymətləri götürülmüşdür. Modelin eviews9 proqram paketində reallaşmasından aşağıdakı nəticə alınmışdır:

$$\log \frac{Q}{L} = 3,228142 + 0,434187 \log \frac{K}{L}, \quad (9)$$

$$(1.254025) \quad (0.210167)$$

$$R^2 = 0.959268, \quad DW = 1.410542$$

Modelin xarakteristikaları göstərir ki, model adekvatdır.

Şəkil 1. Neft sektorunun adambaşına düşən ÜDM-nin faktiki (Actual), modeldən alınan (Fitted) və onlar arasındakı fərqin (Residual) dinamikasının qrafiki təsviri

Buradan Kobb – Duqlas funksiyasının sərbəst əmsalı üçün $A = e^{3,228142} = 25,23273$, kapitala görə elastiklik üçün $\alpha = 0,434187$, əməyə görə elastiklik üçün isə $\beta = 1 - \alpha = 1 - 0,434187 = 0,565813$ alırıq. Onda Azərbaycanda neft sektoru üçün Kobb – Duqlas istehsal funksiyasını aşağıdakı ümumi şəkildə yazıb bilərik:

$$Q = 25,23K^{0,43}L^{0,57}$$

Buradan o nəticəyə gəlirik ki, neft sektorunda kapitalın hər faiz artımı bu sektorun ümumi daxili məhsulunu 0,43 faiz, məşğul əhalinin isə hər faiz artımı bu sektorun ümumi daxili məhsulunu 0,57 faiz artırır.

4. Qeyri-neft sektoru üçün Kobb – Duqlas istehsal funksiyasının qurulması.
 Daha sonra 2000-2016-cı illərin statistik göstəriciləri əsasında Q/L olaraq qeyri-neft sektorunun real qiymətlərlə hər nəfərə ÜDM-nin, K/L olaraq isə qeyri-neft sektorunun real qiymətlərlə hər nəfərə düşən əsas fondlarını götürməklə Kobb – Duqlas funksiyasının 3-cü halı ($\alpha + \beta = 1$ və elmi texniki tərəqqi nəzərə alınmaqla) evIEWS9 proqram paketində qiymətləndirilmiş və nəticə aşağıdakı kimi olmuşdur:

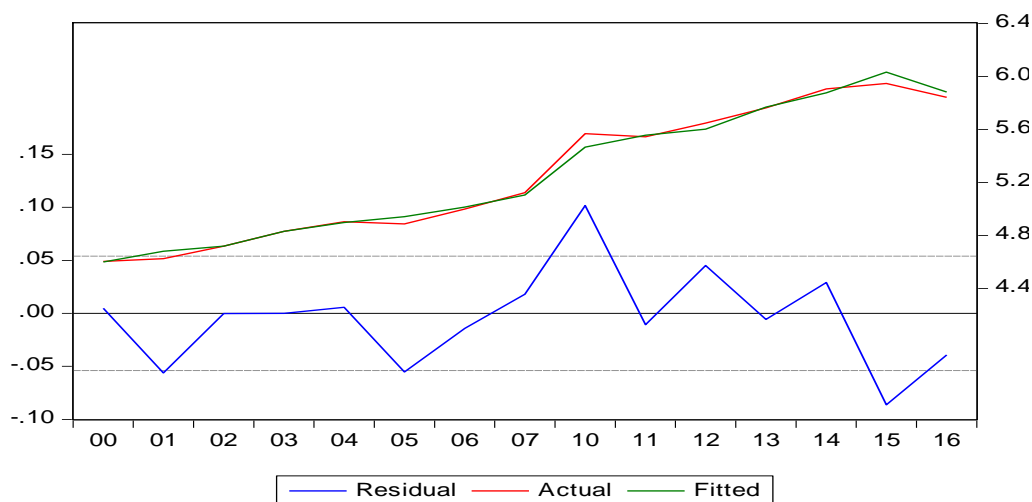
$$\log \frac{Q}{L} = 2.66321185182 + 0.4022155937 * \log \frac{K}{L} + 0.0838772742878 * @Trend, \quad (10)$$

$$(0.683418) \quad (0.158034) \quad (0.006605)$$

$$R^2 = 0.991592 \quad DW = 1.778443$$

Modelin xarakteristikalarına əsasən onun adekvat olduğunu deyə bilərik.

T.M.Musayev, G.F.Rəhimli: Azərbaycan iqtisadiyyatının Kobb-Duqlas istehsal funksiyası ilə qiymətləndirilməsi

Şəkil 2. Qeyri-neft sektorunun adambaşına düşən ÜDM-nin faktiki (Actual), modeldən alınan (Fitted) və onlar arasındakı fərqin (Residual) dinamikasının qrafiki təsviri

(10) modelinə görə Kobb – Duqlas funksiyasının sərbəst əmsalı üçün $A = e^{2,66321185182} = 14,34228$, kapitala görə elastiklik üçün $\alpha = 0,4022155937$, əməyə görə elastiklik üçün isə $\beta = 1-\alpha=1-0,4022155937=0,5977845063$ alırıq. Onda Azərbaycanda neft sektoru üçün Kobb – Duqlas istehsal funksiyasının ümumi şəklini aşağıdakı şəkildə yaza bilərik:

$$Q = 14,34K^{0,402} L^{0,598} e^{0,084t}$$

Buradan o nəticəyə gəlirik ki, qeyri-neft sektorunda kapitalın hər faiz artımı bu sektorun ümumi daxili məhsulunu 0,402 faiz, məşğul əhalinin isə hər faiz artımı bu sektorun ümumi daxili məhsulunu 0,598 faiz artırır. Elmi-texniki tərəqqidə olan hər faiz artım isə qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsulunu təxminən 8,4 faiz artırır. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycanda elmi-texniki tərəqqinin inkişafının qeyri-neft sektoruna təsiri böyükdür.

Nəticə

İqtisadi proseslərin tədqiqi, analizi və proqnozlaşdırılmasında geniş istifadə olunan Kobb – Duqlas istehsal funksiyası ilə 2000-2016-ci illərin statistik verilənlərinə əsasən ölkə iqtisadiyyatının bütövlükdə qiymətləndirilməsi aparılmış və ekonometrik qiymətləndirmə nəticəsində əsas fondların 1% artımının ÜDM-də 0,35 faiz artım, məşğul əhalinin 1 % artımının isə ÜDM-də 0,65 faiz artıma səbəb olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Lakin Darbin – Uotson statistikasının qiyməti göstərir ki, uzunmüddətli dövrdə elastiklik əmsalları dəyişəcəkdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə kapitala görə elastiklik əmsalı 0,25, əməyə görə elastiklik əmsalı isə 0,75-ə yaxın olur. Azərbaycanda kapitala görə elastikliyin nisbətən yüksək olmasının səbəbi ölkə iqtisadiyyatında neft sektorunun payının yüksək olması ilə bağlıdır. Neft sektorunda əsas fondlarda 1%

artım bu sektorun ÜDM-ni 0,43%, neft sektorunda işçilərin sayının 1% artması isə onun ÜDM-ni 0,54% artırır. Qeyri-neft sektorunda əsas fondların 1% artımı ÜDM-i 0,402 %, işçilərin sayının artması – 0,598% artırır. Elmi-texniki tərəqqidəki hər faiz artım isə qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsulunu 8,4% artırır.

Ədəbiyyat

1. Chen, B.Y. Classification of h-homogeneous production functions with elasticity of substitution. *Tamkang journal of Mathematics*, 43(2), 321-328, 2012.
2. Cobb, C.W., P. H. Douglas A theory of production. *The American Economic Review*, 18(1), 139-165, 1928.
3. Mishra, S. A brief history of functions. 2007
4. Yadulla Həsənlı. Rasim Həsənov, İqtisadi tətqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi (Bakı, <<Nafta-Press>>, 2002, 303 səh.)
5. Доугерти, К. Введение в эконометрику. Второе издание, Перевод с английского, Москва, ИНФРА-М, 2004. 419 ст
6. Onalan, O., H. Basegmez. Estimation of economic growth using Grey Cobb-Douglas production function: an application for US economy. *Journal of Business, Economics and Finance*, V.7(2). p.178-190.2018
7. Arrow, K.J., H. B. Chenery, B. S. Minhas, R. M. Solow Capital-Labor Substitution and Economic Efficiency. *The review of economics and statistics*, Vol 43, No.3, pp.225-250, 1961
8. Douglas, P.H. The Cobb-Douglas production function once again: its history, its testing, and some new empirical values. *Journal of political economy*, vol.84, no.5, october 1976
9. <http://www.stat.gov.az>
10. www.cbar.az

NEFT VƏ QEYRİ-NEFT SEKTORLARINDA MƏNFƏƏT VERGİSİNİN OPTİMAL SƏVİYYƏSİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

A.S. Süleymanova

Doktorant, İdarəetmə Sistemləri İnstitutu, AMEA

Email:suleymanova.aynur@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 24 avqust 2018; Çapa qəbul edilmişdir 18 sentyabr 2018; online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 24 August 2018; accepted 18 September; published online 25 September 2018

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında neft və qeyri-neft sektorlarında mənfəət vergisinin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Məqalədə Azərbaycanda 2006-2017-ci illər üzrə neft və qeyri-neft sektorlarında mənfəət vergisi üzrə daxilomaların, eləcə də mənfəət vergisi ödəyiciləri tərəfindən təqdim edilmiş bəyannamələrdə əks etdirilmiş gəlir məbləğlərinin mənfəət vergisi üzrə vergi yükündən asılılığı ekonometrik modelləşdirmə üsulları vasitəsilə qiymətləndirilmiş və neft və qeyri-neft sektorlarında, o cümlədən neft sektorunun tərkibində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (bundan sonra – ARDNŞ) və Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişləri (bundan sonra – HPBS) çərçivəsində fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri üçün mənfəət vergisinin optimal səviyyələri müəyyənləşdirilərək I və II tip Laffer nöqtələri tapılmışdır.

Açar sözlər: mənfəət vergisinin optimal səviyyəsi, neft və qeyri-neft sektorları, I və II tip Laffer nöqtələri.

JEL Classification: C13, C22

ECONOMETRIC ESTIMATION OF THE OPTIMAL LEVEL OF PROFIT TAX IN THE OIL AND NON-OIL SECTORS

A.S. Süleymanova

PhD student, Institute of Control Systems, ANAS

Abstract

The purpose of this research consists of determining the optimal level of profit tax in the Republic of Azerbaijan in the oil and non-oil sectors. In the article the dependence of tax revenue on profit tax and income declared in the declarations on the tax burden was estimated using the methods of econometric modeling and optimal tax burdens were identified for the profit tax in the oil sector (for SOCAR and for the taxpayers working under the PSA separately) and non-oil sector.

Key words: optimal level of profit tax, oil and non-oil sectors, I and II type Laffer points.

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ОЦЕНКЕ ОПТИМАЛЬНОГО УРОВНЯ НАЛОГА НА ПРИБЫЛЬ В НЕФТЯНОМ И НЕНЕФТЯНОМ СЕКТОРАХ

А.С. Сулейманова

Докторант, Институт систем управления, НАНА

Резюме

Основной целью исследования является определение оптимального уровня налога на прибыль в нефтяном и ненефтяном секторах в Азербайджанской Республике. В статье методами эконометрического моделирования дана оценка зависимости поступлений по налогу на прибыль в нефтяном и ненефтяном секторах экономики Азербайджана в 2006-2017 годах, а также сумм доходов, указанных в декларациях, предоставленных плательщиками налогов на прибыль, от налогового бремени по налогу на прибыль, и были определены оптимальные уровни налогового бремени по налогу на прибыль для нефтяного (в том числе для Государственной Нефтяной Компании Азербайджанской Республики (далее ГНКАР) и налогоплательщиков работающих по Контрактам о совместной разработке и долевом распределении добычи) и ненефтяного секторов экономики в Азербайджанской Республике и найдены точки Лаффера I и II рода.

Ключевые слова: оптимальный уровень налога на прибыль, нефтяной и ненефтяной сектор, точки Лаффера I и II рода.

1. Giriş

Məlum olduğu kimi, vergi yükünün optimal səviyyəsi dedikdə vergi daxilolmalarının səviyyəsini maksimallaşdıran, bununla yanaşı, dövlət büdcəsinə vergilər üzrə olan borcların və kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsini isə minimuma endirən vergi dərəcələri başa düşülür. Ümumi daxili məhsulun həcmnin, həmçinin dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları həcmnin vergi dərəcələrindən asılılığını təsbit edən nəzəriyyə ilk dəfə amerikan iqtisadçısı Artur Laffer tərəfindən təklif edilmişdir. Daha sonra bir çox ölkələrdə vergi dərəcələrinin optimal səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi məqsədilə qeyd olunan nəzəriyyə əsasında müxtəlif təhlillər aparılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə əsasən vergilərin tərfi aşağıdakı kimi verilmişdir: vergi — dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir [23]. Beləliklə, dövlət fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədilə büdcəyə toplanan vergi daxilolmalarının həcmi maksimalaşdırmağa çalışır. Digər tərəfdən, bu sahədə aparılmış bir çox tədqiqatlar sübut et-

mişdir ki, müəyyən həddən sonra vergi dərəcələrinin artırılması, yəni vergi dərəcəsinin optimal səviyyədən yuxarı qaldırılması, əksinə, vergi daxilolmalarının azalmasına və kölgə iqtisadiyyatının miqyasının genişlənməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan, müxtəlif vergi növləri üzrə vergi dərəcələrinin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və vergi qanunvericiliyinin bu sahədə aparılan tədqiqatların nəticələrinə uyğunlaşdırılması olduqca əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

Yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınaraq, mənfəət vergisinin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi məqsədilə 2006-2017-ci illər üzrə müvafiq statistik göstəricilər toplanaraq təhlil edilmiş, reqressiya tənlikləri qurularaq “EViews” Tətbiqi Proqram Paketində ekonometrik qiymətləndirilmiş və alınan nəticələr təhlil edilmişdir.

2. Tədqiqatın aktuallığı

Vergi dərəcələrinin optimal səviyyədə müəyyən edilməsi həyata keçirilən vergi siyasətinin səmərəliliyinin artırılması üçün olduqca vacib məsələlərdəndir [3, 4, 5, 6, 11, 20, 22]. Bu məqsədlə həm ümumi vergi yükü üzrə, həm də müxtəlif vergi növləri üzrə optimal dərəcələrin müəyyən edilməsi zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda da vergi dərəcələrinin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün (I və II tip Laffer nöqtələrinin tapılması) bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır [3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10].

Bildiyimiz kimi, hazırda Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə əsasən 9 vergi növü müəyyənləşdirilərək tətbiq olunur [Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Maddə 6]. Bunların içərisində mənfəət vergisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mənfəət vergisi rezident müəssisələrin əldə etdiyi gəlirlərlə bu gəlirlərin əldə edilməsi zamanı çəkilən xərclərin, eləcə də qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəliyi ilə bağlı Azərbaycan mənbəyindən əldə etdiyi ümumi gəlirləri ilə həmin gəlirlərin əldə edilməsinə çəkilən xərclərin fərqi kimi müəyyən edilən mənfəətdən hesablanaraq ödənilir [Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Maddə 104].

Dövlət büdcəsinə ümumi vergi daxilolmalarının böyük bir hissəsini məhz mənfəət vergisi üzrə daxilolmalar təşkil edir. Belə ki, mənfəət vergisi üzrə daxilolmalar 2006-cı ildə ümumi vergi daxilolmalarının 50,8 faizini, 2007-ci ildə 54,0 faizini təşkil etmiş, daha sonra bu rəqəm tədricən azalaraq, 2017-ci ildə 32,8 faiz təşkil etmişdir. Bunun əsas səbəbi kimi, dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar HPBS üzrə fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri tərəfindən dövlət büdcəsinə hesablanan və ödənilən mənfəət vergisi həcmiminin azalmasını göstərmək olar. Tək onu demək kifayətdir ki, bu müəssisələr tərəfindən mənfəət vergisi bəyannamələrində əks etdirilmiş karbohidrogenlərin təqdim edilməsindən gəlir məbləğləri 2007-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 2017-ci ildə 2 dəfədən çox azalmışdır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, həm ümumi vergi daxilolmalarının, həm də mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların həcmiminin artırılması, eləcə də bu sahədə vergidənaya-

ynma hallarının qarşısının alınması məqsədilə optimal vergi dərəcəsinin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

3. Mənfəət vergisinin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, vergi dərəcələrinin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi məqsədilə dünyada geniş tətbiq olunan nəzəriyyə amerikalı iqtisadçısı Artur Lafferin adı ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyəyə əsasən müəyyən səviyyəyə qədər vergi dərəcələrinin artırılması büdcə daxilolmalarının həcmi artırır. Lakin qeyd olunan səviyyədən sonra, yəni optimal səviyyədən sonra vergi dərəcələrinin daha da artırılması vergi daxilolmaları həcmi azalmasına, kölgə iqtisadiyyatı həcmi genişlənməsinə, eləcə də iqtisadi inkişafın geriləmə ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarır.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, ilk vaxtlar optimal vergi səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi ümumiləşdirilmiş formada aparılsa da, daha sonra Rusiya tədqiqatçıları tərəfindən bu sahədə aparılan araşdırmalarda I və II tip Laffer nöqtələri fərqləndirilməyə başlanmışdır [20]. I tip Laffer nöqtəsi dedikdə ümumi iqtisadiyyat səviyyəsində Ümumi Daxili Məhsul həcmi, ayrı-ayrı vergi növlərində isə bəyan edilən gəlir məbləğinin maksimum qiymət aldığı vergi dərəcəsi, II tip Laffer nöqtəsi dedikdə isə vergi daxilolmaları həcmi maksimumlaşdığı vergi dərəcəsi başa düşülür. Qısaca olaraq onu da qeyd etmək ki, I və II tip Laffer nöqtələrinin qiymətləndirilməsi üçün üçparametrlili və ikiparametrlili metodlar mövcuddur ki, bu metodların geniş riyazi izahı ilə [6, 8] məqalələrdə tanış olmaq olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illər optimal vergi dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi modellərinə tənqidi yanaşmalar mövcuddur. Laffer nəzəriyyəsinin əsas tənqidçilərindən biri iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Jozef Stiglitz olmuşdur. Belə ki, o hesab edirdi ki, Laffer nəzəriyyəsinin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, vergi dərəcələrinin azalması nəticəsində Amerika büdcəsi böyük itkilər vermişdir. Çünki nəzəri olaraq, vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi dərəcələrinin azalmasından qənaət edilən vəsaitin investisiya fəaliyyətinə cəlb olunması gözlənilsə də, vergi ödəyiciləri həmin vəsaitləri daha çox öz şəxsi istehlaklarına yönəltməyə meyilli olmuşlar. Lakin bu tənqidi yanaşmaları daha çox sənayecə inkişaf etmiş ölkələrə aid etmək olar. Belə ki, müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın miqyasının böyük və vergi borclarının həcmi çox olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə Laffer nəzəriyyəsi hələ də özünü doğrultmaqda davam edir.

Hazırkı məqalədə mənfəət vergisinin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə 2006-cı ildən 2017-ci ilədək neft və qeyri-neft sektorlarında mənfəət vergisi ödəyiciləri tərəfindən bəyan edilən gəlir məbləğlərinin həcmi, eləcə də dövlət büdcəsinə mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların həcmi barədə məlumatlar toplanaraq təhlil edilmişdir. Daha sonra vergi dərəcələrinin vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyan edilən gəlirin həcmi, eləcə də mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların həcmi təsiri

ekonometrik modellər vasitəsilə qiymətləndirilərək I və II tip Laffer nöqtələri müəyyən edilmişdir.

Həmçinin bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasında Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən xarici podrat şirkətlər münasibətdə fərqli vergi yurisdiksiyası tətbiq olunur. Belə ki, bu vergi ödəyiciləri mənfəət vergisini Vergi Məcəlləsində müəyyən edilmiş dərəcələrlə deyil, qeyd olunan Sazişlərdə müəyyən edilən dərəcələrlə hesablayıb ödəyirlər. Belə ki, həmin Sazişlərə əsasən hər bir podratçı tərəf karbohidrogen fəaliyyəti ilə əlaqədar gördükləri iş və xidmətlər müqabilində alınan ödənişlərdən Sazişdə müəyyən edilmiş dərəcədə vergi qoyulan mənfəət əldə etmiş hesab edilir ki, bu mənfəətdən də Saziş imzalanan tarixdə qüvvədə olan dərəcə ilə mənfəət vergisi hesablanır ki, bu da son nəticədə karbohidrogen fəaliyyəti ilə əlaqədar alınan ödənişlərdən vergi məbləği təqribən 5 – 8 faiz təşkil edir. Bu baxımdan, aparılan tədqiqatda neft sektoru üzrə təhlillər Azərbaycan Respublikasının ARDNŞ və HPBS çərçivəsində fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri üçün ayrı-ayrılıqda aparılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, HPBS-nin hər birində fərqli vergi dərəcəsinin tətbiqi nəzərdə tutulduğundan bu Sazişlər çərçivəsində fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri üçün mənfəət vergisinin optimal səviyyəsinin müəyyənəndirilməsi təhlilləri konkret vergi dərəcələri üzərində deyil, mənfəət üzrə vergi yükü göstəricisi üzərində aparılmışdır. Bu məqsədlə HPBS çərçivəsində fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri tərəfindən illər üzrə ödənilmiş mənfəət vergisi məbləğlərinin həcmi onlar tərəfindən bəyan edilmiş gəlir məbləğlərinə nisbəti tapılaraq, mənfəət vergisi üzrə vergi yükü müəyyənəndirilmiş, daha sonra I və II tip Laffer nöqtələrinin tapılması məqsədilə bu vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyan edilmiş gəlir məbləğlərinin və ödənilmiş mənfəət vergisinin həcmi alınmış vergi yükündən asılılığı ekonometrik modelləşdirmə qaydasında qiymətləndirilmişdir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, bütün təhlillər Microsoft Office Excel programında, ekonometrik qiymətləndirmələr isə Eviews 9 Tətbiqi Program Paketində aparılmışdır.

4. Modellərin realizasiyası: Azərbaycan Respublikasında neft və qeyri-neft sektorlarında mənfəət vergisinin optimal səviyyəsinin müəyyənəndirilməsi

Qeyd edək ki, məlumat bazası toplanan dövr ərzində mənfəət vergisinin dərəcəsinə təkcə bir dəfə dəyişiklik baş verdiyindən, modelləri mənfəət vergisi dərəcəsinin deyil, mənfəət vergisi üzrə vergi yükünün iştirakı ilə qurmaq qərara alınmışdır. Bu məqsədlə əvvəlcə illər üzrə dövlət büdcəsinə daxil olmuş mənfəət vergisinin həcmi vergi ödəyiciləri tərəfindən mənfəət vergisi bəyannamələrində bəyan edilmiş gəlir məbləğlərinə nisbəti tapılaraq, vergi yükü hesablanır, sonra isə vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyan edilən gəlir məbləğlərinin və ya ödənilmiş mənfəət vergisinin həcmi alınmış vergi yükündən asılılığı ekonometrik qiymətləndirilərək optimal vergi yükü səviyyəsi tapılır.

Beləliklə, birbaşa modellərin realizasiyasına keçək. İlk öncə qeyri-neft sektorunda mənfəət vergisi üçün I tip Laffer nöqtəsini müəyyənəndirməyə çalışaq. Bunun üçün

qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri tərəfindən təqdim edilən mənfəət vergisi bəyannamələrində bəyan edilən gəlir məbləğlərinin mənfəət vergisi üzrə vergi yükündən asılılığını qiymətləndirmək üçün aşağıdakı reqressiya tənliyinə baxaq:

$$\text{LOG}(\text{GELIR_QN}) = C(1) + C(2)*\text{QN_VY} + C(3)*\text{QN_VY}^2, \quad (1)$$

Burada GELIR_QN – qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri tərəfindən təqdim edilmiş mənfəət vergisi bəyannamələrində əks etdirilmiş gəlir məbləğlərinin həcmi, QN_VY – isə qeyri-neft sektorunda mənfəət vergisi üzrə vergi yükünü göstərir.

Cədvəl 1. (1) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi

Dəyişənlər və statistik xarakteristikalar	c	QN_VY	QN_VY^2	R-squared	Adjusted R-squared	Durbin-Watson stat.
GELIR_QN	15.3178680537***	1.26421445712***	-0.183291261629**	0.769517	0.677324	1.840717
t-statistic	29.82893	3.621522	-3.335990			

Qeyd: ***, **, * sıfır hipotezinin müvafiq olaraq 1%, 5% və 10% əhəmiyyətlik səviyyəsində rədd edildiyini göstərir və modeldən alınmış əmsallar müvafiq olaraq 99%, 95% və 90% etibarlılıq səviyyəsində qəbul edilir.

(1) reqressiya tənliyinin statistik göstəriciləri modelin adekvat olduğunu söyləməyə əsas verir. (1) reqressiya tənliyində görürük ki, funksiyanın qrafiki qolları aşağı olan paraboladır. Bu funksiyanın ekstremum nöqtəsini tapmaq üçün törəməsini hesablayıb onun sıfıra çevrildiyi nöqtəni tapırıq. Beləliklə, funksiyanın törəməsinin sıfıra çevrildiyi nöqtə – ekstremum nöqtəsi, bizim baxdığımız halda, mənfəət vergisi üzrə optimal vergi yükü səviyyəsini göstərəcək. Bu qaydada alınan mənfəət vergisi üzrə optimal vergi yükü səviyyəsi **3.4 faiz** təşkil etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə təhlillər 2006-2017-ci illərin göstəriciləri üzərində aparılsa da, (1) modelində adekvatlığın artırılması məqsədilə əvvəlki dörd ilin məlumatları modeldən çıxarılmışdır.

İndi isə qeyri-neft sektorunda II tip Laffer nöqtəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə baxaq. Bunun üçün aşağıdakı reqressiya tənliyini ekonometrik qiymətləndirək:

$$\text{QN_DAX} = C(1) + C(2)*\text{QN_VY} + C(3)*\text{QN_VY}^2 + C(4)*\text{QN_VY}^3 \quad (2)$$

Burada QN_DAX – qeyri-neft sektorunda mənfəət vergisi üzrə dövlət büdcəsinə daxilolmaların həcmi göstərir.

(2) reqressiya tənliyinin statistik göstəriciləri və statistik testlər göstərir ki, alınmış model adekvatdır. (2) reqressiya tənliyindən qeyri-neft sektorunda II tip Laffer nöqtəsinin **4.1 faiz** olduğu alınır. Müqayisə üçün qeyd etməliyik ki, 2017-ci ildə mənfəət vergisi üzrə vergi yükü 3.5 faiz olmuşdur.

Cədvəl 2. (2) regressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi

Dəyişənlər və statistik xarakteristikalar	c	QN_VY	QN_VY^2	QN_VY^3	R-squared	Adjusted R-squared	Durbin-Watson stat.
QN_DAX	5040049.0*	-5624648.0*	2127808.0*	-233813.0**	0.836119	0.774664	1.256658
t-statistic	1.789365	-1.932268	2.215586	-2.313477			

İndi isə neft sektorunda mənfəət vergisinin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə baxaq. Bunun üçün yuxarıda qeyd edildiyi kimi ARDNŞ və HPBS üzrə fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinin göstəriciləri ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir. Belə ki, ARDNŞ-nin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq, HPBS üzrə fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti isə müvafiq olaraq həmin Sazişlərlə tənzimlənir.

Beləliklə, ilk olaraq ARDNŞ üçün uzunmüddətli dövrdə I tip Laffər nöqtəsini tapmağa çalışaq. Bunun üçün aşağıdakı regressiya tənliyini qiymətləndirmək lazımdır:

$$\text{LOG}(\text{GELIR_SOCAR}) = C(1) + C(2)*\text{SOCAR_VY} + C(3)*\text{SOCAR_VY}^2, \quad (3)$$

Burada GELIR_SOCAR – ARDNŞ tərəfindən mənfəət vergisi bəyannamələrində bəyan edilmiş ümumi gəlirin məbləğini, SOCAR_VY – isə ARDNŞ tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilmiş mənfəət vergisinin həcmünün illər üzrə bəyan edilmiş gəlir məbləğlərinə nisbəti kimi müəyyən edilmiş vergi yükü səviyyəsini əks etdirir.

Cədvəl 3. (3) regressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi

Dəyişənlər və statistik xarakteristikalar	c	SOCAR_VY	SOCAR_VY^2	R-squared	Adjusted R-squared	Durbin-Watson stat.
GELIR_SOCAR	15.84221***	- 0.034294*	- 0.002332*	0.875850	0.813775	1.974108
t-statistic	270.9591	-0.804497	-0.340230			

(3) modelinin statistik göstəriciləri və statistik testlər göstərir ki, model adekvat alınmışdır. (3) modelindən alınan ARDNŞ üçün mənfəət vergisi üzrə vergi yükünün optimal səviyyəsi **7.4 faiz** təşkil edir.

ARDNŞ üçün II tip Laffər nöqtəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün aşağıdakı regressiya tənliyinə baxaq:

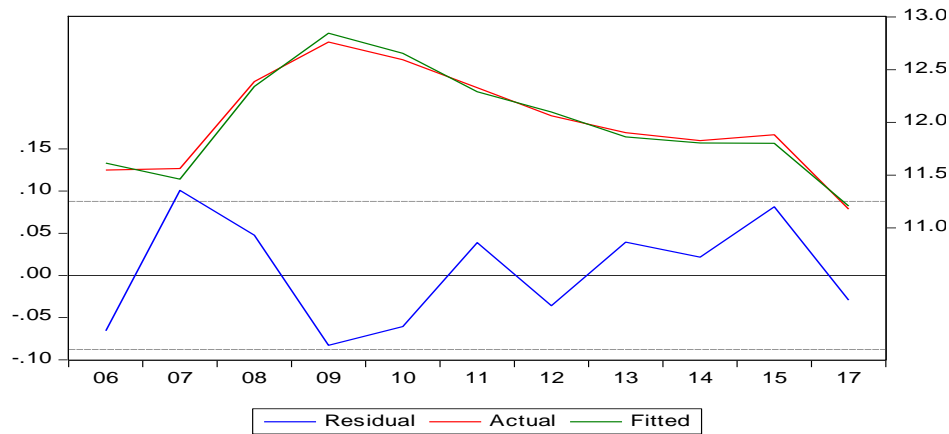
$$\text{LOG}(\text{SOCAR_DAX}) = C(1) + C(2) * \text{SOCAR_VY} + C(3) * \text{SOCAR_VY}^2, \quad (4)$$

Burada SOCAR_DAX – ARDNŞ tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilmiş mənfəət vergisinin həcmi göstərir.

Cədvəl 4. (4) regressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi

Dəyişənlər və statistik xarakteristikalar	c	SOCAR_VY	SOCAR_VY ²	AR(1)	AR(5)	R-squared	Adjusted R-squared	Durbin-Watson stat.
SOCAR_DAX	10.7085***	0.528749***	-0.036453***	0.952521***	-0.322***	0.98034	0.96397	2.424
t-statistic	61.14131	8.579547	-6.341150	3.324900	-3.47385			

(4) modelinin statistik göstəriciləri modelin adekvat alındığını söyləməyə əsas verir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, (4) modelinin adekvatlığının artırılması məqsədilə modelə 1-ci və 5-ci tərtib avtoregressiya əmsalı artırılmışdır. (4) modelindən alınmış mənfəət vergisi üzrə optimal vergi yükü səviyyəsi **7.3 faizə** bərabərdir. Müqayisə üçün qeyd etməliyik ki, ARDNŞ üçün hazırda mövcud olan vergi yükü səviyyəsi 1.0 faizdir.

Qrafik 1. (4) modelinə əsasən ARDNŞ tərəfindən ödənilmiş mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların qiymətlərinin faktiki (Actual), modeldən tapılmış (Fitted) qiymətləri və onların arasındakı fərqin (Residual) dinamikası

İndi isə HPBS üzrə fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri üçün mənfəət vergisi üzrə optimal vergi yükünün hesablanması məsələsinə keçək. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, HPBS-lərin hər birində mənfəət vergisinin müxtəlif dərəcələri tətbiq olunur. Bu rəqəm təqribən 5 – 8 faiz arasında dəyişir. Odur ki, bu cür fəaliyyətlə məşğul

olan vergi ödəyiciləri üçün mənfəət vergisinin optimal dərəcəsinin hesablanması vergi yükü göstəricisi əsasında aparılmışdır. Belə ki, əvvəlcə HPBS üzrə fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri tərəfindən ödənilmiş mənfəət vergisinin həcmi həmin müəssisələr tərəfindən bəyan edilmiş gəlir məbləğinə nisbəti hesablanaraq, mənfəət vergisi üzrə vergi yükü müəyyən edilmişdir. Daha sonra alınmış vergi yükü üzərində modellər qurularaq, optimal səviyyəsi tapılmışdır.

Beləliklə, HPBS üzrə fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri üçün I tip Laffer nöqtəsinin müəyyənəndirilməsi məsələsinə keçək. Bunun üçün aşağıdakı reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsini aparmaq lazımdır:

$$\text{LOG(GELIR_HPBS)} = C(1) + C(2)*\text{HPBSDAXVY} + C(3)*\text{HPBSDAXVY}^2 + \\ + [\text{AR}(8)=C(4), \text{MA}(1)=C(5), \text{UNCOND}, \text{ESTSMPL}="2006 \ 2017"] \quad (5)$$

Cədvəl 5. (5) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi

Dəyişənlər və statistik xarakteristikalar	c	HPBSDAX VY	HPBSDAX VY ²	AR(8)	MA(1)	R-squared	Adjusted R-squared	Durbin-Watsonstat.
GELIR_HP BS	14.4685351 311***	0.26661740 0528***	- 0.00801101 086955*	- 0.9993916 59151***	- 0.0613424 639927*	0.999264	0.998651	1.832454
t-statistic	132.7400	5.034348	-1.834264					

(5) reqressiya tənliyinin statistik göstəriciləri modelin adekvat alındığını söyləməyə əsas verir. (5) modelindən alınan mənfəət vergisi üzrə optimal vergi yükü **16.6 faiz** təşkil etmişdir.

HPBS üzrə fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri üçün II tip Laffer nöqtəsinin müəyyənəndirilməsi üçün aşağıdakı reqressiya tənliyinə baxaq:

$$\text{LOG(HPBS_DAX)} = C(1) + C(2)*\text{HPBSDAXVY} + C(3)*\text{HPBSDAXVY}^2 + \\ + [\text{AR}(8)=C(4), \text{UNCOND}, \text{ESTSMPL}="2006 \ 2017"] \quad (6)$$

Burada HPBS_DAX – HPBS üzrə fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilmiş mənfəət vergisinin həcmi göstərir.

Cədvəl 6. (6) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi

Dəyişənlər və statistik xarakteristikalar	c	HPBSDAX VY	HPBSDAX VY ²	AR(8)	R-squared	Adjusted R-squared	Durbin-Watsonstat.
HPBS_DAX	10.5465152952 ***	0.48709584 4116***	- 0.01384955 61883**	- 0.99857346 7444***	0.999507	0.999225	1.912811
t-statistic	57.61227	7.288643	-2.779046				

(6) modelinin statistik göstəriciləri modelin adekvat alındığını söyləməyə əsas verir. (6) modelindən alınan optimal vergi yükü səviyyəsi **17.6 faiz** təşkil etmişdir.

Tədqiqat işində aparılmış təhlillərin nəticələri ümumiləşdirilmiş formada Cədvəl 7-də əks etdirilmişdir.

Cədvəl 7. Mənfəət vergisi üzrə vergi yükünün hazırda mövcud olan və ekonometrik modelləşdirmə nəticəsində müəyyən edilmiş optimal səviyyələrinin müqayisəli təhlili

Qeyri-neft sektoru			Neft sektoru					
			ARDNŞ			HPBS		
Hazırda mövcud olan vergi yükü	I tip Laffer nöqtəsi	II tip Laffer nöqtəsi	Hazırda mövcud olan vergi yükü	I tip Laffer nöqtəsi	II tip Laffer nöqtəsi	Hazırda mövcud olan vergi yükü	I tip Laffer nöqtəsi	II tip Laffer nöqtəsi
3,5	3,4	4,1	1,0	7,4	7,3	7,6	16,6	17,6

Nəticələr

- Aparılmış təhlillər əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan Respublikasında həm iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması, həm də dövlət büdcəsinə toplanan vergi daxilolmalarının həcmnin artırılması məqsədilə neft və qeyri-neft sektorları üzrə mənfəət vergisi dərəcələrinin diversifikasiya edilməsi təcrübəsinin tətbiqi daha yüksək nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarır.
- Qeyri-neft sektorunda vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyan edilən gəlirlərin həcmnin artırılması məqsədilə mənfəət vergisi üzrə vergi yükünün optimal səviyyəsinin **3,4 faizə**, dövlət büdcəsinə ödənilən mənfəət vergisinin həcmnin maksimum səviyyəyə çatdırılması məqsədilə isə **4,1 faiz** olması müəyyən edilmişdir.
- ARDNŞ tərəfindən bəyan edilən gəlirlərin həcmnin maksimallaşdırılması üçün mənfəət vergisi üzrə vergi yükünün optimal səviyyəsinin **7,4 faiz** olması, dövlət büdcəsinə ödənilən mənfəət vergisinin həcmnin maksimum səviyyəyə çatdırılması üçün isə **7,3 faiz** olduğu təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir.
- HPBS üzrə fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyan edilən gəlirlərin həcmnin artırılması məqsədilə həmin vergi ödəyicilərinə tətbiq olunan mənfəət vergisi üzrə vergi yükünün optimal səviyyəsinin **16.6 faizə**, dövlət büdcəsinə ödənilən mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların həcmnin maksimallaşdırılması məqsədilə isə **17.6 faizə** bərabər olduğu müəyyən edilmişdir. Müqayisə üçün qeyd edə

bilərək ki, 2017-ci ilin məlumatlarına əsasən HPBS üzrə fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri tərəfindən ödənilmiş mənfəət vergisi üzrə vergi yükü modeldən alınan vergi yükü səviyyəsindən dəfələrlə az, cəmi 7.6 faiz təşkil etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il tarixli 905IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir), Maddələr 103-152.
2. Мусайев А., Гасанлы Я., Шихалиев В. «Оценка взаимосвязи поступлений по налогу на прибыль с ВВП», Международный научный журнал, №2, 2009, ст.19-22.
3. Балацкий Е. «Стабильность налоговой системы как фактор экономического роста», Общество и экономика, №2, 2005, ст.100-119.
4. Балацкий Е. В. «Лафферовы эффекты и финансовые критерии экономической деятельности», Мировая экономика и международные отношения, 1997, №11.
5. Балацкий Е. В. «Анализ влияния налоговой нагрузки на экономический рост с помощью производственно-институциональных функций», Проблемы прогнозирования, 2003, №2.
6. Dimitrios Asteriou, Stephen G.Hall, (2016), “Applied Econometrics”, Third edition, pp. 74-77, 275-286.
7. Eviews 9, “User’s guide I” and “User’s guide II”.
8. Гасанлы Я., Сулейманов Н. «Статистический анализ и прогнозирование НДС в Азербайджанской Республике», Вопросы статистики, Москва, №11, 2007, ст. 69-71.
9. Həsənlı Yədulla Əlavə dəyər vergisinin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi, Azərbaycanın vergi xəbərləri, №2, 2008, səh. 55 – 56.
10. Həsənlı Yədulla Əlavə dəyər vergisinin təhlili və proqnozlaşdırılması/ Azərbaycanın vergi xəbərləri, №10, 2007, səh. 53 – 62.
11. Musayev A. N. Əmirov, Y. Həsənlı “Fiskal siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. I və II tip Lafər nöqtələrinin tapılması”, №3, 2006, səh. 2-16.
12. Həsənlı Yədulla Azərbaycanda neft və qeyri-neft sektorları son məhsullarının əsas iqtisadi göstəricilərə, o cümlədən dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarına təsirinin qiymətləndirilməsi, AMEA Məruzələri, №2, 2012, səh. 93-102
13. Hasanli Y., (2014), “Research of impact of natural resources wealth on economic development and human capital using Marx’s reproduction scheme”, EcoMod 2014, International Conference on Economic Modeling, Bali, Indonesia, pp.41-42 <http://ecomod.net/conferences/ecomod2014?tab=downloads>

14. Hasanli Y., Hajiyev N., Suleymanova A., (2018), ‘Evaluation of the optimal rate of value-added tax in oil and non-oil sectors in Azerbaijan’, EcoMod 2018, International Conference on Economic Modeling, Venice, Italy. https://editorialexpress.com/cgi-bin/conference/download.cgi?db_name=ECOMOD2018&paper_id=439
15. Конторович Г. Г. «Анализ временных рядов», Экономический журнал ВШЭ, №1, 2002, ст. 85-116.
16. Магнус, Я.Р., П. К. Катжыев, А. А. Пересецкий «Эконометрика. Начальный курс», 6-ое изд., - М.: Дело, 2004.-576 с.
17. Мовшович С. М., Соколовский Л. Е. Выпуск, налоги и кривая Лаффера/ Экономика и математические методы, 1994, Вып. 3.
18. Тихомиров, Н. П., Е. Ю. Дорохина «Эконометрика», М.; 2003, 512 с.
19. Валентинов В. А. «Эконометрика», М.; 2006. 448 с.

FACTORS INFLUENCING FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN AZERBAIJAN

A.E.Alikhanov

PhD student at Finance and Financial Institution Faculty, UNEC

Email: abdulla.alikhan@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 3 sentyabr 2018; Çapa qəbul edilmişdir 18 sentyabr 2018; online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 3 September 2018; accepted 18 September; published online 25 September 2018

Abstract

The study investigates whether and to what extent Foreign Direct Investment (FDI) is determined by some economic indicators in Azerbaijan. The study uses yearly data to examine the case of Azerbaijan using two main using empirical regression models. Our empirical models are estimated in which FDI is dependent variables and trade openness, human development index (HDI), per capita GDP, and corporation tax are explanatory variables. The result shows that FDI flows are positively dependent mainly on trade openness, HDI index value and per capita GDP. Moreover, the sign of coefficients is also in line with our expectations, in which our empirical study confirm study results in this field. Further, the study provides economic interpretations of empirical findings.

Keywords: Foreign Direct Investment, HDI, Trade Openness, per capita GDP.

JEL classification: C22, F21

AZƏRBAYCANDA BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALARA TƏSİR EDƏN FAKTORLAR

A.E.Əlixanov

Dissertant, "Maliyyə və Maliyyə institutları" kafedrası, UNEC

Xülasə

Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycanda Birbaşa xarici investisiyalara (BXİ) təsir edən faktorları araşdırmaqdan ibarətdir. Məqalədə illik datadan istifadə edilərək, iki əsas empirik reqressiya modelidən istifadə edərək Azərbaycanda BXİ-lərə təsiri qiymətləndirilir. Tədqiqatda, BXİ-lər asılı dəyişən olaraq, ticarət açıqlığı, insan inkişafı indeksi, adambaşına düşən ÜDM və vergi dərəcəsi dəyişənlərdən istifadə edilir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ticarət açıqlığı, insan inkişafı indeksi və adambaşına düşən ÜDM faktorları BXİ axınlarına müsbət təsir edir. Tədqiqatda neft qiymətlərində müsbət və mənfi şokların BXİ-lərə təsiri aşkar edilməmişdir. Qeyd edək ki, elmi-tədqiqat işinin nəticələrində olan bəzi dəyişənlər ilə bağlı gözləntilər özünü

doğrultmuşdur. Məqalədə həmçinin dəyişənlər üzrə empirik modellərin nəticələri iqtisadi izahda yer almışdır.

Açar sözlər: birbaşa xarici investisiyalar, İnsan İnkişafı İndeksi, ticari açıqlıq dərəcəsi, adambaşına ÜDM.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПРЯМЫЕ ИНОСТРАННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАН

А.Э.Алиханов

Диссертант, кафедра «Финансы и финансовые институты», UNEC

Аннотация

В исследовании исследуется, в какой степени некоторые экономические показатели влияют на прямые иностранные инвестиции (ПИИ) в Азербайджане. В исследовании используются годовые данные для изучения случая Азербайджана с двумя основными регрессиями. Оценены наши эмпирические модели, в которых ПИИ являются зависимыми переменными, а независимыми переменными являются открытость торговли, индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП), ВВП на душу населения, и корпоративный налог. Результаты регрессии показывают, что потоки ПИИ зависят в большей степени от открытости торговли, стоимости индекса человеческого развития и ВВП на душу населения. Результаты регрессии также свидетельствуют, что потрясения в ценах на нефть не влияют на чистый поток ПИИ в нашу экономику. Более того, результаты коэффициентов регрессионных моделей также соответствуют нашим ожиданиям, в которых наше эмпирическое исследование подтверждает результаты исследований в этой области. Кроме того, исследование обеспечивает экономический анализ и интерпретации наших результатов.

Ключевые слова: прямые иностранные инвестиции, Индекс Человеческого Развития, открытость торговли, ВВП на душу населения.

Introduction

With the rise of globalisation, FDI inflows increase dramatically worldwide. Over time, countries liberalized their economies aiming to attract more FDI flows to the country. In particular, the collapse of the Soviet Union and the open market policies in many developing countries including Azerbaijan, accelerated the flow of FDI to our economy (UNCTAD, 2016). It should be mentioned that FDI is a fundamental part of an open and effective international economic system and a major catalyst to development. It is an investment made by a firm or individual in one country into business interests located in another country.

Country strategies and the international investment architecture matter for attracting FDI to a larger number of developing countries and for reaping the full benefits of FDI for development. (J.W. Lee 1998). The challenges primarily address host countries, which need to establish a transparent, broad and effective policy environment for investment and to build the human and institutional capacities to implement them. Developing countries, emerging economies and countries in transition have come increasingly to see FDI as a source of economic development and modernisation of their economies, income growth and employment. Given the appropriate host-country policies and a basic level of development, a preponderance of studies shows that FDI triggers technology spillovers, assists human capital formation, contributes to international trade integration, helps create a more competitive business environment and enhances enterprise development. (OECD, 2002) As mentioned above, after the collapse of the Soviet Union and restoration of its independence in 1991 Azerbaijan encountered developmental challenge through efficient usage of rich natural resources to boost economic development. During that period of time, attracting foreign direct investment to the country was considered to be viable decision that would contribute to economic growth.

The main purpose of this research study is to analyse the factors that affect FDI. As the examination target is based on Azerbaijan and our main research question is “Which and to what extent determinants influence Foreign Direct Investment in Azerbaijan?” Aiming to address the question, the paper will use bivariate model with several explanatory variables.

Theory. According to the OECD, FDI triggers technology spillovers, assist human capital formation, contributes international trade integration, and enhance development. On the other, these factors further also increase additional FDI inflows to the country. Thus, aiming to test the main hypothesis of the research, the study gained insight from some theories about FDI. Initially, some researchers have tried to describe FDI through this theory, however it cannot be said that there is an accepted theory by all researchers. However, as per our question we picked up “The eclectic paradigm of Dunning” theory as a motivation of our research study. The components of Dunning’s study is the mixture of three different theories of foreign direct investments (O-L-I) (Dunning, 2015). “O” indicates ownership of natural resources, patent rights and trade openness of country. L” refers to Location, which combines human development, costs of transport, market size, taxation policies etc. I” is about internal activities of companies that bring them competitive advantage in host country. From his conclusion, we refer trade openness, per capita GDP, human development index (HDI), and corporate tax level as factors influencing FDI in Azerbaijan.

Empirical model and Data. We investigate main hypothesis with following main full model and reduced form models. The reduced model is obtained through considering the robustness check. Thus, our multivariate empirical model will look like that:

Full model:

$$\text{Log (FDI}_t) = \beta_0 + \beta_1(\text{Openness}_t) + \beta_2\text{Log (HDI}_t) + \beta_3\text{Log (PGDP}_t) + \beta_4\text{Log (TAX}_t) + e_t, \quad (1)$$

Reduced Form model:

$$\text{Log (FDI}_t) = \beta_0 + \beta_1(\text{Openness}_t) + \beta_2\text{Log (HDI}_t) + \beta_4\text{Log (TAX}_t) + e_t, \quad (2)$$

This model identifies effect of trade openness, human development index, and tax rate, on FDI. More in detail, the definition of variables are below:

- FDI : Net foreign direct investments inflow (\$);
- OPENNESS : Total trade (Sum of exports and imports) divide by GDP;
- HDI : Human Development Index value;
- PGDP : Per Capita Gross Domestic Product (\$);
- TAX : Corporation profit tax rate (%).

Description of variables

Table 1 summarizes the data sources of the variables used in the regression and show the expected sign of the coefficient. Our data consists of 23 yearly sample data and range from 1995 to 2017 years. We take logarithm of some variables in the estimations.

Table 1: Summary of Data sources and description

Variable	Data source	Unit or Scale	Expected sign
FDI	WDI	US \$	
OPENNESS	WDI	0 to 100	+
HDI	UNDP	0 to 1	+
Per Capita GDP	WDI	US \$	+
Tax rate	Ministry of Taxes	%	-

The regression analysis will be conducted using 4 independent variables:

Variable openness measures the degree of trade effect in Azerbaijan economy, local activities. We fetch this data from WDI. Trade is the sum of exports and imports of goods and services measured as a share of gross domestic product.

Human Development Index in Azerbaijan for 23 years, which embodies GDP per capita, educational literacy, and life expectancy. Through HDI, we will be able to detect to what extent life standards of working age population play meaningful way in attracting FDI.

As per definition GDP per capita World Bank “GDP is the sum of gross value added by all resident producers in the economy plus any product taxes and minus any subsidies not included in the value of the products”. Figures on GDP are in US dollars.

Corporate Tax Rate is able to determine whether and to what extent various tax rate as well as changes in tax rate and allowances, that are used by some countries have the same effect in Azerbaijan to attract FDI.

Below table 2 summaries descriptive statistics of the variables used in empirical study. According to the Jargue-Bera statistics result p-values are higher than 5% significance level and as such we cannot reject the null hypothesis of normality of the variables. As such, we also assume that our variables are stationary.

Tables 2: Descriptive Statistics of used variables in the estimation

	TAX	PGDP	HDI	OPENNESS	FDI
Mean	24.60	7.587	0.695	4.439	21.46
Median	22.00	7.813	0.708	4.388	21.93
Maximum	35.00	8.973	0.770	4.799	22.38
Minimum	20.00	5.984	0.609	4.240	18.68
Std. Dev.	5.087	1.112	0.011	0.163	1.025
Skewness	0.845	-0.11	-0.23	0.748	-1.24
Kurtosis	2.413	1.346	-1.52	2.559	3.550
Jargue -Bera	3.068	2.669	2.237	2.336	6.235
P-value	0.215	0.263	0.326	0.310	0.054
Observations	23	23	23	23	23

We also present Correlation Matrix for variables in the regression analysis. Table 3 give an idea about the power and the sign of the relationship between variables. First, FDI is positively related with GDP per capita, HDI and trade openness. For instance, correlation between FDI and HDI is 0.75. Second, there is also a strong positive relationship between the GDP per capita and HDI index, which they are individually reflecting different aspects of well-being of country. Third, correlation between FDI and per capita GDP is 0.73, which shows positive development Whilst, tax rate is negatively correlated with FDI, as expected. It is -0.76.

It should be mentioned that main triggering point we can detect from this table is multicollinearity. As absolute value of correlation between some independent variables in the regression is greater than 0.7 (e.g. Per capita GDP and HDI is 0.96), and we can suspect of multicollinearity problem.

Table 3: Correlation matrix of estimated variables

	TAX	PGDP	HDI	OPENNESS	FDI
TAX	1				
PGDP	-0.921	1			
HDI	-0.961	0.965	1		
OPENNESS	-0.134	-0.106	-0.011	1	
FDI	-0.763	0.732	0.751	0.437	1

Regression results and analysis

We run regression using OLS method with time series data assuming stationarity of variables. Some studies also employ the same approach. Table 4 tabulates the estimation results for both models. According to the estimation results, trade openness and GDP per capita have important positive effect on FDI inflows (Appendix 1). Both coefficients are statistically significant at conventional significance levels. In detail, the results show that 1% increase in GDP per capita lead 0.84% increase in FDI flows to Azerbaijan, and 1% increase in trade openness yield 3.7% increase in FDI. Whilst, the remaining variables do not statistically significantly effect FDI.

In our study estimation, for robustness check purposes we estimated reduced model in order to eliminate biasedness in estimation results and cure problem of multicollinearity (e.g. higher correlation between HDI index and per capita GDP). As per correlation matrix, and per variance inflation factors (VIF) in robustness check, there has been a multicollinearity problem. As a solution for this problem, we made redundant test and excluded from one of the highly collinear variable, and re-run the model. In a nutshell, after exclusion of per capita GDP, we found that HDI index is statistically and economically significant with expected positive slope. In reduced model, HDI slope is statistically significant at 5%, and the result show that 1% increase in HDI, increases FDI by 13%. It means that better human capital and its improvement showed by increase in HDI index value over the 23 years aid Azerbaijan increase FDI inflows.

Finally, the coefficient of corporation tax is not statistically significant. In sum, both regressions F-statistics show overall significance and Adjusted R-square are higher than 70%, which indicate overall goodness of fit of the estimated models in the study. In brief, our study also presents some issues on econometric model building. For further research, we will continue model building and run long run relationship between variables tested in the model.

Table 4: The effect of determinants on FDI

Dependent variable Log (FDI)		
	Full model:	Reduced form model:
LOG (OPENNESS)	3.7799*** (0.001)	3.1303*** (0.004)
LOG (HDI)	4.2678 (0.551)	14.091** (0.027)
LOG (PGDP)	0.8423** (0.044)	- -
TAX	0.0421 (0.281)	0.0726 (0.482)
F-statistics	20.15***	21.18***
R-square	0.8174	0.7699
Adjusted R-square	0.7768	0.7335

Notes: (***) Significance at 1% level. (**) Significance at 5% level.

Economic interpretation of empirical results

As we noticed in Table 4, trade openness and HDI have positive slopes which influence positively to net inflows of FDI. From mathematical perspective, positive slope in independent variables means that, they moving in the same direction with FDI. Referring to the model given above, we can define how our dependent variable - FDI is related to our independent variables: openness and HDI.

As it is clear from regression output, FDI is expected to increase for each additional unit increase in trade openness. This is the proxy for economical explanation. For example, through the implementation of free trade agreements (FTA), several Latin American countries have been able to attract greater inflows of net foreign direct investment (Ponce, 2006). According to research result conducted by Blomstrom, M., & Kokko, K. (2013) et al. liberalizing trade openness in the emerging market countries leads to an increase in total FDI inflows. This is also because the countries that are open to trade have more chance to absorb technological advances generated over the world. As such, the process of trade liberalization not only yield increases in trade but also increase FDI flows. Moreover, looking from another perspective, we know that political stability affects, FDI to country as well. If the country is the member of international trade agreements this provides mechanisms for making commitments to foreign investors about the treatment of their assets, thus reassuring investors and increasing investment. These international commitments are more credible than domestic policy choices. Through our robustness check and redundant variable test, another, variable that has positive correlation with FDI is HDI. Our finding in reduced model also has economic explanation that

the presence of a healthy and more highly educated workforce can increase the productivity of capital. This is driven in part by economic activity shifting first from the primary goods to manufacturing sectors and then toward services, which are successively more knowledge intensive. Healthier workers, who have lower rates of absenteeism and longer life expectancies, acquire more job experience. Improved healthcare also improves the prospective lifespan of workers, a healthy workforce could enhance worker productivity and attract FDI inflows. However, health may also encourage FDI via other mechanisms. From microeconomic perspective, firm profitability may suffer if health-related costs are high. Companies operating in countries where health infrastructure and personnel are lacking may need to develop or significantly subsidize a health care system for their employees. This aspect our research also is in line with study performed by Vernon R' s (2016). Third variable, affecting to FDI is well being of the country measured by per capita GDP. GDP per capita helps to evaluate the economic growth of the country (Malhotra 2012).

The next variable is tax rate, which is also appeared to be insignificant variable in our model. According to research results of Blomström, M., & Kokko, K. (2013) et al, when reforming tax policies, there is good reason for governments to take account of the impacts of tax policy on its country's attractiveness to investment flows. Needless to mention that, there is not any agreed upon effect of taxation in FDI. In our results, it has rational meaning that, only making adjustments to corporate profit tax rate, countries will not be successful to attract FDI. Because there are many other more important factors such as economic, political stability, patent rights that can overwhelm over taxation. Therefore, according to our results, taxation policy does not have significant effect on attracting FDI.

Conclusion

The study examined the effect of trade openness, HDI, per capita GDP, and profit tax on net FDI inflows, which was less investigated in the literature related to Azerbaijan economy. Preliminary correlation analyses of various factors relations on FDI that confirmed our expectations. Regression analyses reveal that all factor together have overall effect on FDI. Firstly, Referring to our regression results, trade openness has meaningful positive effect on FDI. Strictly speaking, increase in trade openness through advantage bilateral trades attract FDIs. Secondly, through the robustness check of regression, we confirm that increasing health standards and enrolment in education, which are sub components of HDI index, can attract foreign investors as well. Third finding testify the importance of per capita GDP for attracting FDI as well. The result showed increase in well-being of the country attract FDI in a meaningful way. In sum, better education and health system, trade liberalization and increase in economic growth have remarkable influence on FDI inflows. Finally,

other than taxation, all remaining economic indicators namely, trade openness, HDI index, and per capita GDP were in align with research papers that we referred.

Bibliography

1. Blomstrõm, M., & Kokko, K. (2013). Human capital and inward FDI. Working Paper No. 167, Centre for Economic and Policy Research, London.
 2. Blomstrom, M., R. Lipsey and M. Zegan (2013): "What explains developing country growth?" NBER Working Paper No. 4132, National Bureau for Economic Research, Cambridge, Massachusetts.
 3. Borensztein, E., J. De Gregorio, and J.W. Lee (2010) "How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth?" in *Journal of International Economics* 45, p.115– 135.
 4. Dunning, J. H. (2015): "The Eclectic Paradigm of International Production: A restatement and some possible extensions", in *Journal of International Business Studies* issue 19
 5. Kojima, K., Osawa, T. (2010): "Micro and macro-economic models of foreign direct investment". *Hitosubashi Journal of Economics*.
 6. Malhotra, B., 2012. "Foreign Direct Investment : Impact on Indian Economy". *Journal of Business Management and Information Technology*, 1(2278–3679), pp.17–23.
 7. Ministry of Taxes of Azerbaijan Republic (2017), Page: <http://www.taxes.gov.az/>
 8. Noorbakhsh, F., Paloni, A., & Youssef, A. (2001). Human capital and FDI inflows to developing countries: New empirical evidence. *World Development*, 29(9), 1593–1610
 9. OECD (2002), *Foreign Direct Investment for Development: Maximizing benefits, Minimizing cost*. Paris
 10. Ponce A. (2006) "Openness and Foreign Direct Investment: The Role of Free Trade Agreements in Latin America" MPRA Paper No. 4187.
 11. Vernon R. (2016), "International investment and international trade in the product cycle". *Quarterly Journal of Economics* 80, pp. 190-207.
 12. Smarzynska, B (2009): "Spillovers from Foreign Direct Investment through Backward Linkages: Does Technology Gap Matter?" Mimeo, World Bank
 13. World Bank (2017), "Development Indicators". Page: <https://data.worldbank.org/indicator>
 14. UNDP (2017), *United Nations Development data*. Page <http://hdr.undp.org/en/content/database>
- UNCTAD (2016), *World Investment Report. Investor Nationality: Policy Challenges*. Geneva: United Nations.

İDXALI ƏVƏZLƏMƏ SİYASƏTİNİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

R.H. Həsənov

Dissertant, “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” kafedrası, UNEC
ramiz_hesenov_h@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 15 avqust 2018; Çapa qəbul edilmişdir 11 sentyabr 2018;
online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 15 August 2018; accepted 11 September; published online 25 September 2018

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi idxalı əvəzləmə siyasətini nəzəri və praktiki baxımdan tədqiq etməklə ölkədə onun tətbiq yollarının müəyyənəşdirilməsidir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, dünyanın bir sıra ölkələrində həyata keçirilmiş idxalı əvəzləmə siyasətinin təhlili əsasında bu qənaətə gəlinmişdir ki, ölkəmizdə ixracı və iqtisadi artımı gücləndirən idxalı əvəzləmə siyasətinin icrası məqsədilə aralıq və kapital məhsullarına güzəştli gömrük rüsumlarının tətbiqi, istehsalçılara güzəştli kreditlərin verilməsi və onların valyuta ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə məzənnədə güzəştlərin edilməsi məqsəduyğun olardı. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktiki informasiya tələb olunur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: təklif edilən tövsiyələrin tətbiqi ölkəmizin iqtisadi artımının daha da sürətləndirilməsində, əhalinin rifah halının gücləndirilməsində, emal sənayesinin inkişafında və xaricə valyuta axınının azaldılmasında mühüm rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: Latin Amerikasını ölkələrinə nisbətən Şərqi Asiya ölkələrində həyata keçirilən idxalı əvəzləmə siyasətinin daha çox uğur qazanmasının əsas səbəbi bu ölkələrdə ixrac yönümlü idxalı əvəzləmə siyasətinin reallaşdırılması olmuşdur. Bu baxımdan, idxalı əvəzləmə siyasətində əsas hədəfin istehsal olunan məhsulların təkcə daxildə istehlakı deyil, eyni zamanda ixrac edilməsi kimi müəyyənəşdirilməsi bu siyasətin uğurlu olmasını şərtləndirir.

Açar sözlər: idxalı əvəzləmə, ixracı stimullaşdırma, iqtisadi artım, proteksionizm.

Jel Classification: F12, F40, F52

THE IMPACT OF IMPORT SUBSTITUTION POLICY ON ECONOMY

R.H.Hasanov

Dissertant, the department of “International economic relations”, UNEC

Abstract

The main purpose of the research is to determine the ways of its application in the country on the basis of theoretical and practical research of the policy of import substitution. Research methods: scientific abstraction and system analysis, logical

generalization and statistical analysis. The results of the study: on the basis of an analysis of import substitution policies implemented in a number of countries, it was found that in order to implement import substitution policies that promote export and economy, it is advisable to introduce preferential customs rates for intermediate and capital goods, to provide producers with preferential loans, and foreign currency providing them with currency at a preferential exchange rate. Limitations of the study: requires more extensive practical information. Practical values of the study: the application of the proposed recommendations can play an important role in accelerating economic growth in the country, improving the welfare of the population, developing the processing industry and reducing the outflow of currency from the country. Scientific novelty and originality of research: The success of the import substitution policy in the countries of Southeast Asia compared to Latin American countries was due to the fact that in these countries an export-oriented import substitution policy was implemented. In this regard, the success of the policy of import substitution is determined by the extent to which it contributes not only to the substitution of imports, but also to the export of products.

Keywords: import substitution, export promotion, economic growth, protectionism.

ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИКИ ИМПОРТОЗАМЕЩЕНИЯ НА ЭКОНОМИКУ СТРАНЫ

Р.Х. Гасанов

Диссертант, кафедра «Международные экономические отношения», UNЕС

Резюме

Основная цель исследования – на основе теоретического и практического исследования политики импортозамещения определение путей ее применения в стране. Исследование проведено с применением таких методов исследования, как научная абстракция и системный анализ, логическое обобщение и статистический анализ. Результат исследования: на основе анализа осуществляемой в ряде стран политики импортозамещения было обнаружено, что с целью осуществления способствующей росту экспорта и экономики политики импортозамещения целесообразно внедрение льготных таможенных ставок на промежуточные и капитальные товары, предоставление производителям льготных кредитов, а также с целью удовлетворения потребностей производителей в иностранной валюте предоставление им валюты по льготному курсу. Ограничения исследования: требуется более обширная практическая информация. Практическое значение исследования: применение предлагаемых рекомендаций может сыграть важную роль в ускорении экономического роста в стране,

повышении благосостояния населения, развитии перерабатывающей промышленности и сокращении оттока валюты из страны. Научная новизна и оригинальность исследований: Успех политики импортозамещения в странах Юго-Восточной Азии по сравнению с латиноамериканскими странами был обусловлен тем, что в данных странах осуществлялась экспортно-ориентированная политика импортозамещения. В связи с этим успех политики импортозамещения зависит от того, насколько она содействует не только замещению импорта, но также экспорту продукции.

Ключевые слова: импортозамещение, стимулирование экспорта, экономический рост, протекционизм.

Giriş. İstənilən ölkənin iqtisadi inkişafında xarici ticarət əlaqələri həmişə böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu səbəbdən, hər bir ölkə rəqabət qabiliyyəti olan sahələrdə ixtisaslaşaraq, daha çox məhsul istehsal etməyə və həmin məhsulların satışını artırmaq üçün xarici ölkələrə ixracını genişləndirməyə çalışır. Beləliklə, indiyə qədər dünyada xarici ticarət haqqında müxtəlif nəzəriyyələr yaranmış və inkişaf etmişdir. Bu nəzəriyyələrin hamısında ölkənin inkişafında xarici ticarət əlaqələri, iqtisadi artıma qarşılıqlı təsirləri və bir-birini tamamlayıcı olduğu vurğulanır.

Aparılmış təhlillər zamanı aydın olur ki, dünyanın bir çox ölkələri iqtisadi inkişaf strategiyalarında əsasən iki alternativ siyasətdən istifadə etmişlər: idxalı əvəzləmə və ixracın stimullaşdırılması. İdxalı əvəzləmə siyasətinin icrası zamanı ölkə idxal olunan məhsulların daxildə istehsalını təşkil etməyə çalışır. İdxalı əvəzləmə siyasətinin reallaşdırılması nəticəsində sərbəst dönerli valyutanın xaricə axımının qarşısı alınır və ölkə iqtisadiyyatı idxal olunan məhsulların daxildə istehsalı istiqamətində ixtisaslaşmaqla sənayeləşmə strategiyasını həyata keçirir [5]. İxracın stimullaşdırılması siyasətində isə ölkələr əsasən ixrac potensialı olan məhsulların istehsalına daha çox diqqət yetirir və rəqabət qabiliyyəti yüksək olan sahələrdə məhsul istehsal edib ixrac etməyə səy göstərirlər. Əlbəttə, bu iki nəzəriyyə haqqında yekdil fikir yoxdur. Bir sıra istisadçılar ölkə iqtisadiyyatının inkişafında idxalı əvəzləmə siyasətinin, bəziləri isə ixracı stimullaşdırma siyasətinin daha təsirli olduğunu hesab edirlər. Müəyyən səbəblərdən dünyanın əksər inkişaf etməkdə olan ölkələri öz inkişaf strategiyalarında əsasən idxalı əvəzləmə siyasətindən istifadə etmişlər. Daxildə sənaye sahələrinin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi və idxal olunan məhsullara əvəzləyici məhsulların istehsal edilməsi məqsədilə genişmiqyaslı nəzarət, idxal kvotaları və yüksək gömrük tarifləri kimi ticarət məhdudiyyətləri tətbiq edilir. İdxalı əvəzləmə siyasəti əsasən ölkə iqtisadiyyatının ənənəvi kənd təsərrüfatı və resurslara əsaslanan sahələrdən emal sənaye sahələrinə istiqamətlənməsi nəticəsində iqtisadi artımın güclənəcəyi inam hissəsinə əsaslanır [5]. Bu siyasət zamanı tətbiq edilən genişmiqyaslı

gömrük tarifləri, kvotalar və başqa məhdudiyətlər təkcə yeni yaradılmış sənaye sahələrinin qorunması məqsədi daşımır. Yeni yaradılmış sahələrin qorunmasının məqsədi həmin sahələrin müəyyən müddət çərçivəsində rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsidir. Adətən, idxalı əvəzləmə siyasəti geniş anlamda bütün sənaye sahələrinin qorunmasına istiqamətlənir.

İdxalı əvəzləmə siyasətinin nəzəri əsasları. İdxalı əvəzləmə siyasəti Argentinalı iqtisadçı R. Prebiş (R. Prebisch) və İsveç iqtisadçısı Q. Mirdal (G. Myrdal) tərəfindən 1950-ci illərdə irəli sürülən "İdxalı əvəzləmə sənayeləşməsi" nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bu iqtisadçılar inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənayenin inkişafı məqsədilə proteksionist siyasətinin əhəmiyyətli olduğu fikrində idilər. İdxalı əvəzləmə siyasətinə əsasən, yeni sənaye sahələrinin yaradılması məqsədilə idxala yüksək gömrük tarifləri, kvotalar tətbiq edilir, valyuta tənzimlənməsi, istehsal amilləri qiymətlərinin tənzimlənməsi həyata keçirilir, habelə bank faizləri, birbaşa subsidiyalar və başqa növ vergi güzəştləri, birbaşa dövlət investisiyası reallaşdırılır [1].

Raul Prebiş idxalı əvəzləmə nəzəriyyəsini 1940-cı illərin sonu 1950-ci illərin əvvəllərində irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət yeni yaradılmış sahələrin sənayeləşməsi məqsədilə onların dəstəklənməsini həyata keçirməlidir, çünki bu sahələr inkişaf etmiş ölkələrdə mövcud olan sahələr ilə ciddi rəqabət aparır. Prebişin fikrincə, təkcə bazar qüvvələri inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş ölkələrə çatmasına kifayət etmir. Prebiş ilkin halda idxalı əvəzləmə siyasətinin əsas məqsədinin ixracın genişləndirilməsi kimi qələmə verməmişdir. Lakin Prebiş UNCTAD-a olan hesabatında ixracın subsidiyalaşdırılması məqsədilə yeni yaradılmış sahələrin dəstəklənməsi konsepsiyasını tövsiyə etmişdir. 1980-ci illərdə Prebiş irəli sürdüyü nəzəriyyənin iki əsas komponentini vurğulamışdır ki, onlardan biri yerli texnologiyanın inkişafı, ikincisi isə ixrac fəaliyyətlərində daxili əlavə dəyəri artırmaq məqsədilə idxalın əvəzlənməsi və ixracın genişləndirilməsinin birlikdə həyata keçirilməsidir [4].

Prebişin fikrincə, sənayenin inkişafı idxalı əvəzləmə, ixracın genişləndirilməsi və idxal olunan xammalın, aralıq məhsullarının və kapital məhsullarının daxilə istehsalı zamanı baş verir. Kruqman və Yunq kimi bir sıra iqtisadçılar idxalı əvəzləmə siyasətinin ixracın stimullaşdırılması siyasətinin ilkin şərti kimi qəbul etmişlər. Bəzi başqa iqtisadçılar (Streeten, 1972; Singer and Alizadeh 1988; Chang, 1993) isə idxalı əvəzləmə siyasəti ilə ixracın stimullaşdırılması siyasətinin eyni vaxtda həyata keçirilməsi zərurətini vurğulamışlar ki, Koreya Respublikası və Tayvanda sənayeləşmə siyasəti deyilənlərə nümunədir [4].

S. Molçanovaya əsasən, XX əsrin ortalarından başlayaraq Latin Amerikası ölkələrində həyata keçirilən dövlət siyasəti əsasında daxili bazarın xarici rəqiblərdən qorunması məqsədilə yüksək idxal rüsumları tətbiq edilmişdir. Bu siyasət vasitəsilə daxili müəssisələr dövlətin dəstəyi ilə xarici rəqabətdən qorunur (bu da öz növbəsində ümumi

iqtisadi durumun pisləşməsinə səbəb olur) və dövlət resurslarından asılı olan bir çox istehsal sahələri yaranmağa başlayır (Molchanova, 2015). Lakin D. Zikin qeyd etmişdir ki, idxalı əvəzləmə siyasəti Tayvan, Çin və Yaponiya təmsalında uğurlarla nəticələnmiş, bu ölkələrin geridə qalmış ölkələr qrupundan çıxmasına səbəb olmuşdur [1].

İdxalı əvəzləmə siyasəti daha çox iqtisadi diversifikasiyanın gücləndirilməsi katalizatoru hesab edilir. Sənayelənmiş ölkələrin təcrübəsinə əsasən, iqtisadi diversifikasiya idxalı əvəzləmə siyasəti çərçivəsində daha effektiv olur. Belə ki, bu siyasət vasitəsilə həyata keçirilən tədbirlər (idxal olunan istehsal amillərinə gömrük tariflərinin azaldılması, daxildə istehsal oluna bilən məhsullara yüksək rüsumların tətbiqi, diferensial valyuta məzənnəsindən istifadə) rəqabət qabiliyyətinin artmasında müstəsna rolə malikdir [2].

E.Y.Volinets-Ruset tərəfindən bir sıra ölkələrdə idxalı əvəzləmə siyasətinin metodları aşağıdakı kimi fərqləndirilmişdir:

1. İdxal olunan məhsullara oxşar məhsulların inkişafı və modernləşdirilməsi, dünyada elm və texnologiya sahəsində baş verən nailiyyətlərə cavab vermək və idxal olunan məhsulların keyfiyyət səviyyəsindən yüksək məhsul istehsal etmək. Həmin müəllifə əsasən, bu metoddan çox nadir hallarda istifadə edilir. Bu metodun uğurunun əsası idxalçıların elmi inkişafı səviyyəsinə çatmaq, daxildə tədqiqat və işləmələrin nəticəliliyini yüksəltməkdir.

2. İxtira və innovasiyalara əsaslanaraq, idxal olunan məhsulların oxşarlarının yaradılmasını inkişaf etdirmək və ixrac məhsullarının keyfiyyətini artırmaq. Bu metodun həyata keçirilməsi məqsədilə qısa müddətdə elm və bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi və istehsal üçün lazımı avadanlıqların əldə edilməsi tələb olunur.

3. Lisenziyaların ticarəti. Yaponiya və bir sıra başqa ölkələrin təcrübəsinə əsasən idxalı əvəzləmə siyasəti lisenziyaların alınması sayəsində daha effektiv olur. Rusiya təcrübəsinə əsasən, E.Y. Volinets-Russetin belə təklif etmişdir ki, Rusiya şirkətləri elm və texnologiya sahəsində uğurlara nail olan Çin, Hindistan, Koreya və başqa ölkələrdən lisenziya almaqla idxalı əvəzləmələr daha faydalı olar [1].

İdxalı əvəzləmə siyasətinin dünya təcrübəsi

Belə nəzərə çarpır ki, dünya ölkələri idxalı əvəzləmə siyasətini müxtəlif vaxtlarda həyata keçirmişlər. Latin Amerikası ölkələri bu siyasəti yürüdən ilk ölkələr olmuşdur. Sonradan Cənub-Şərqi Asiya ölkələri Latin Amerikası ölkələrinin təcrübəsindən yararlanmaqla böyük uğurlar əldə etmişlər. Keçən əsrin sonlarında Avropa ölkələri idxalı əvəzləmə siyasətini yürüdən sonuncu ölkələr olmuşdur.

Latin Amerikası ölkələri idxalı əvəzləmə siyasəti yürüdən zaman daha çox daxili bazara fokuslanırdılar və istehsal olunan məhsulların xarici bazarlara çıxarılmasına diqqət yetirmirdilər. İlk vaxtlar bu siyasət həmin ölkələrdə qısamüddətli müsbət təsir göstərmişdi. 1950-1980-ci illərdə bu ölkələrdə ÜDM-in artımı 5.5% və adam-başına ÜDM-in artımı 2.7% olmuşdur ki, bunun nəticəsində işçilərin keyfiyyət bacarıqları

rıqları və ölkədə həyat səviyyəsi yüksəlmişdi. Lakin rəqabətin yoxluğu və bütün sahələrdə idxalı əvəzləmənin həyata keçirilməsi sənayeləşmə siyasətinin səmərəsiz reallaşdırılmasına səbəb olmuş və qiymətlərin artmasına şərait yaratmışdı. İdxalı əvəzləmə siyasətinin icrası zamanı inflyasiya yüksək idi. Yeni istehsal müəssisələrinin yaradılması rəqabət qabiliyyətinin olmadığından uğursuzluqla nəticələnirdi. Bu da milli istehsalda rəqabət qabiliyyətinin azalmasına səbəb olurdu [1].

Lakin Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində idxalı əvəzləmə siyasəti ixracın diversifikasiyası ilə eyni zamanda reallaşdırılırdı. Asiya ölkələri Yaponiya iqtisadçısı Kaname Akamatsu tərəfindən irəli sürülən model əsasında fəaliyyət göstərirdilər. Həmin ölkələr bu modelə uyğun olaraq öz inkişaf strategiyalarında texnologiyanın tərəqqisinə böyük diqqət yetirirdilər. Cənub-Şərqi Asiya ölkələri bütün növ idxal olunan məhsulların əvəzlənməsini deyil, bəzi idxal məhsullarının əvəzlənməsini və sonradan həmin məhsulların ixracının təşkilinə çalışırdılar. Bu səbəbdən də həmin model vasitəsilə daha böyük uğurlar əldə edilmişlər.

Tayvan rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə idxalı əvəzləmə siyasəti ilə ixracın genişləndirilməsi siyasətini eyni zamanda həyata keçirmişdir. Bu siyasət “ixrac yönümlü idxalı əvəzləmə” adlandırılırdı. Eyni vaxtda Çin və Hindistanda ixracın genişləndirilməsi siyasəti nəticəsində ÜDM-in artımı 5-8% idi. Tayvanda böyük miqdarda daxili tələb və ixracın artımı müşahidə edilmişdir. Eyni zamanda bu ölkədə ixrac məhsullarının böyük hissəsi yüksək texnologiyalı məhsullar idi. Tayvanda idxalı əvəzləmə siyasəti yürüdülmə zaman hökumət rəsmiləri yüngül sənaye sahələrinin inkişafı məqsədilə proteksionist tədbirləri həyata keçirirdilər. Eyni zamanda gəmiqayırma, neft-kimya və başqa kompleks sahələrdə dövlət mülkiyyətində olan müəssisələr yaradılmışdı. Dövlət idxal asılılığı çox olan sahələrin tərəqqisi məqsədilə böyük məbləğdə maliyyə vəsaiti ayırırdı.

Tayvan daxildə daha çox məhsul istehsal edilməsi məqsədilə idxala böyük miqdarda rüsumlar tətbiq edirdi. İlk əvvəl daxildə istehsal olunan məhsullar xərc və qiymət baxımından idxal məhsullarından yüksək idi. Sonradan dövlət dəstəyi nəticəsində qiymətlər gözəçarpan dərəcədə azalmışdı.

1960-cı illərdə Yaponiyada biznesin inkişafı iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi siyasəti ilə eyni vaxtda reallaşdırılırdı. Bir neçə sənaye sahəsi prioritet sahə kimi seçilərək dövlət tərəfindən xüsusi qayğı göstərilirdi. Uzun müddət ərzində sənaye və aqrar sektor proteksionist siyasət vasitəsilə dəstəklənirdi. Eyni zamanda elmi və texniki layihələr əsasən dövlət xərcləri hesabına maliyyələşdirilirdi.

Eyni zamanda bank sektoru ciddi şəkildə dövlət tərəfindən nəzarət olunurdu ki, bu da müəssisələrə kredit verilməsində effektiv sistemin yaradılmasına səbəb olmuşdu. Bu dövrdə bütün fəaliyyət istiqamətində biznesin inkişafı məqsədilə vergi

dərəcələri azaldılmışdı. Beləliklə də Yaponiyada uğurlu idxalı əvəzləmə siyasətinin reallaşdırılması insanların rifah halının yaxşılaşdırılmasına səbəb olmuşdu [1].

Polşanın timsalında Avropada idxalı əvəzləmə siyasəti 1990-cı illərdə başlamışdır. Belə ki, Polşa aqrar sektora böyük miqdarda maliyyə vəsaiti ayırmaqla kənd təsərrüfatı istehsalını gözəçarpan dərəcədə artırmışdı.

Azərbaycanda idxalın müasir durumu

Azərbaycan Respublikası müstəqil olduğu dövrdən başlayaraq xarici ticarət əlaqələrinə böyük diqqət yetirmiş və bu sahənin inkişafına çalışmışdır. Belə ki, uğurlu neft strategiyasının reallaşdırılması qısa zamanda ölkəmizin sürətli iqtisadi artım tempinə malik olan ölkələr sırasında olmasına, davamlı olaraq əhalinin rifah halının yüksəlməsinə və ölkədə hərtərəfli inkişafın yaranmasına səbəb olmuşdur. Son illərdə dünya iqtisadiyyatında yeni çağırışların meydana gəldiyi bir zamanda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq ölkənin bir sıra prioritet sahələrinin inkişafı məqsədilə strateji yol xəritələri təsdiq edilmişdir. Bu yol xəritələrində kənd təsərrüfatı, neft və qaz sənayesi (kimya məhsulları daxil olmaqla), ağır sənaye və maşınqayırma, telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları kimi sahələr prioritet hesab edilərək onların inkişaf strategiyaları hazırlanmış, bu sahələr üzrə idxal olunan məhsulların daxilə istehsalının təşkili zərurəti vurğulanmışdır. Eyni zamanda son dövrlərdə ölkəmizdə idxalın əvəzlənməsi və daxilə istehsal potensialının artırılması məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bunlara misal olaraq, sənaye məhəllərinin, azad iqtisadi zonaların yaradılması və başqalarını qeyd etmək olar. Bu tədbirlərin nəticəsində idxalın artım sürəti azaldılmış və tədricən idxal olunan məhsulların daxilə istehsal olunaraq əvəzlənməsi həyata keçirilmişdir.

Cədvəl 1-dən aydın olur ki, 2017-ci il istisna olmaqla, son illər idxalın azalması müşahidə edilir. Bu da ölkəmizdə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəli olduğunu sübuta yetirir. Məhsul bölmələri üzrə idxalın strukturuna nəzər yetirdikdə, əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları və müxtəlif sənaye məmulatları bölmələrində idxalın azalması müşahidə edilir. Bu da ölkəmizdə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəli olduğunu sübuta yetirir. 2017-ci ildə idxalın cüzi miqdarda artmasına ölkədə əhalinin gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi və ölkəyə gələn xarici turistlərin sayının çoxalması nəticəsində bir sıra məhsullara olan tələbin artması səbəb kimi qeyd edilə bilər.

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasının məhsul bölmələri üzrə idxalının quruluşu
(min ABŞ dolları ilə)

Məhsul bölmələri	2010	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi	6 600 611,6	10 712 502,5	9 187 697,6	9 216 677,1	8 489 140,4	8 782 007,5
o cümlədən:						
Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	864 145,7	1 063 989,8	982 319,0	910 489,8	1 189 753,7	1 282 431,1
İçkilər və tütün	264788,2	400 188,3	469308,6	359992,6	210 005,1	231 796,6
Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	178 237,3	324 058,0	146 280,2	211 924,8	187 364,3	231 127,8
Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analogi materiallar	73 639,6	141 619,9	297 056,9	150 094,9	282 656,0	378 810,6
Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər	84 976,6	69 101,4	73 142,2	71 644,9	127 784,8	125 217,2
Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar	586 350,8	933 901,9	874 970,8	838 289,4	895 502,4	1 039 891,3
Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	1 425 096,9	1 933 707,7	1 778 476,0	2 362 338,2	1 864 196,2	1 684 569,5
Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	2 680 532,6	4 173 319,8	3 454 857,3	3 677 559,5	2 805 307,6	2 932 839,0
Müxtəlif sənaye məmulatları	434 007,2	749 146,6	692 064,7	631 320,6	909 788,7	859 817,0
Digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar	8 836,7	923 469,1	419 221,9	3 022,4	16 781,6	15 507,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [3].

Azərbaycanın əsas mallar üzrə idxalına nəzər yetirdikdə, bir çox mallar üzrə idxalın azalması müşahidə edilir (cədvəl 2).

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikası idxalında azalma olan əsas malların dinamikası
 (min ABŞ dolları ilə)

Malların adı	2010	2013	2014	2015	2016	2017
Təzə tərəvəz	14 986,2	4 051,4	2 390,5	6 149,3	18 268,2	15 241,5
Buğda	285 384,9	395 282,4	293 942,8	296 831,0	295 017,5	227 167,8
Qarğıdalı	14 947,9	27 663,7	26 024,4	31 202,6	17 198,3	19 241,9
Buğda unu	2 209,2	17 975,1	1 395,6	1 601,9	1 226,6	1 064,8
Bitki yağları	83 760,6	68 571,1	71 455,9	70 291,0	124 642,3	121 162,4
Xam şəkər və şəkər	180 135,0	201 516,0	205 275,4	124 490,7	152 756,4	169 757,0
Şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatları	27 223,6	24 944,9	28 674,5	23 135,2	29 570,7	25 197,7
Meyvə və tərəvəz şirələri	6 750,3	7 291,2	7 214,2	4 245,3	3 259,4	2 625,3
Təbii üzüm şərabları və üzüm suslosu	1 831,4	2 590,2	2 114,6	1 140,0	2 386,7	3 147,2
Araq	2 827,8	9 069,4	11 352,5	13 633,2	3 051,9	4 975,4
Etil spirti	1 247,5	678,7	905,8	761,7	1 329,1	1 240,6
Tütün	6 846,9	5 784,1	9 230,6	10 333,1	6 223,4	6 472,7
Siqaret	221 290,0	333 045,3	390 163,6	287 275,1	146 958,1	160 055,2
Xörək duzu, digər duz və duz məhlulları	3 368,0	2 904,6	2 429,2	1 923,0	1 757,6	1 872,7
Təbii barium sulfatı	16 194,1	14 375,8	8 976,0	17 402,0	11 146,1	12 751,3
Sement, sement klin-kerləri	76 466,7	152 668,7	106 614,9	29 479,6	17 915,4	6 966,4
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qəzoyllar	202,4	5 005,5	2 575,0	7 937,8	2 664,9	2 243,3
Elektrik enerjisi	3 684,0	7 724,8	6 533,0	5 117,7	4 221,6	4 224,9
Dərman vasitələri	120 691,0	214 183,9	195 935,9	233 734,1	166 678,5	211 540,5
Mineral gübrələr	19 927,1	50 551,6	74 766,2	68 824,4	51 646,7	54 373,4
Sabun	8 803,6	9 742,3	10 057,8	9 160,3	19 467,3	23 253,3
Sintetik yuyucu maddələr	48 344,7	84 670,1	87 150,1	68 029,5	57 105,3	63 210,3
Qəzet kağızı	2 051,1	2 528,0	2 268,4	1 918,2	1 086,1	1 263,6
Metal konstruksiyalar	196 937,6	154 243,0	139 446,8	177 657,2	116 287,2	83 973,3
Məişət soyuducuları	2 325,1	2 996,3	11 023,1	8 054,1	6 332,3	5 869,4
Elektrik transformatorları	11 538,7	35 447,2	29 846,6	29 204,2	19 045,7	14 081,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [3].

Belə ki, cədvəl 2-dən aydın olur ki, təzə tərəvəz, buğda, qarğıdalı, bitki yağları, şəkər və s. məhsulların idxalı azalır. Lakin bir çox mallar üzrə idxalın həcmi hələ də artmaqdadır. Ölkədə əhalinin təbii artımı, iqtisadi fəallığın güclənməsi və ölkəyə gələn turistlərinin sayının artması Azərbaycanın bir sıra mallar üzrə idxalının artmasına müsbət təsir edə bilər və bu da təbii hal hesab edilir. Lakin bununla yanaşı, daşılıb istehsal potensialı olan, lakin istehsalının sayı azlığından ölkəmizə idxal olunan istehlak mallarının daxildə istehsal edilməsi və sonradan isə həmin növ malların ixrac olunması ölkə iqtisadiyyatının artımına müsbət təsir etməklə əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşmasına səbəb ola bilər.

İdxalı əvəzləmə siyasətinin uğurunun əsasları

Qeyd edilən nəzəriyyələrə və dünya təcrübəsinə əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, idxalı əvəzləmə siyasətinin uğurlu olması üçün ölkələr eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə valyuta, texniki, administrativ və başqa dəstəkləyici tədbirlərdən istifadə etməlidirlər. Bu məqsədlə xüsusi prioritet olan sahələr seçilməli və həmin sahələr genişmiqyaslı proteksionist siyasəti ilə dəstəklənməlidir. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Latın Amerikasına ölkələrində bütün sahələr üzrə tətbiq edilən idxalı əvəzləmə siyasəti yalnız qısamüddətli dövrdə effektiv olmuşdur. Bunun da əsas səbəbi daxili rəqabətin yoxluğu idi.

Bundan əlavə, strategiyanın seçilməsində dövlət ilə biznes sektoru arasında əməkdaşlıq zəruridir. Lakin seçilmiş strategiyanın reallaşdırılması və nəzarət tamamilə dövlətin ixtiyarında olmalıdır.

İdxalı əvəzləmə siyasətinin reallaşdırılması zamanı sektorların nəticəliliyinə diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda vergi güzəştləri tətbiq etməklə yanaşı, bank sektoru kimi qeyri-istehsal sahələrinə dövlət tərəfindən nəzarət gücləndirilməlidir. Belə ki, Yaponiyada dövlət biznes sektoru ilə birlikdə bir sıra prioritet sahələr seçilmişdi. Bu da rəqabət üstünlüyünün yaranmasına səbəb olmuşdu. Eyni zamanda dövlətin bank sektoruna ciddi nəzarət etməsi bütün sektorlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrə kredit verilməsində effektiv sistemin yaranmasına, vergi yükünün azaldılması isə biznesin bütün səviyyələrində inkişafına səbəb olmuşdur [1].

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən hər bir ölkənin idxalı əvəzləmə siyasətindən daha çox faydalanması məqsədilə həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlər aşağıdakılar hesab edilir:

- İdxalı əvəzləmə siyasəti zamanı daxilə istiqamətlənmə əvəzinə ixraca istiqamətlənmə reallaşdırılmalıdır;

- İdxalı əvəzləmə strategiyası zamanı məhdudlaşdırma siyasətindən daha çox stimullaşdırma siyasətindən istifadə edilməlidir;

- İdxalı əvəzləmə strategiyasının əsas nəticəsi onun ümumi iqtisadi təsirləri kimi qiymətləndirilməlidir. İdxalı əvəzləmə strategiyasının nəticələri daxili və xarici bazarlar üçün yüksək dəyərli və yüksək mənfəətli məhsul istehsalıdır;

- Birbaşa və dolaylı idxalı əvəzləmə siyasəti bir-biri ilə əlaqələndirilməlidir. Birbaşa idxalı əvəzləmə siyasəti dedikdə, idxal olunan məhsulların daxildə istehsalının təşkilidir. Dolaylı idxalı əvəzləmə siyasəti isə qənaət, yeni texnologiya və innovasiya vasitəsilə idxal və istehlak olunan məhsulların idxalının azaldılmasıdır.

- İdxalı əvəzləmə siyasəti ilə əlaqədar tədqiqat və işləmə xərcləri birbaşa şəkildə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməlidir. Tədqiqat və işləmə fəaliyyəti idxalı əvəzləmə siyasəti çərçivəsində məhsulun istehsalı və hətta, bəzi hallarda idxalı məsələlərini əhatə etməlidir.

- Daxili istehsalın dəstəklənməsi və inkişafı zamanı xarici texnologiya transfer məsələlərini əhatə etməli, istehsalın təşkili zamanı xarici investisiyalardan istifadə edilməlidir.

Nəticə. Beləliklə, ölkəmizdə iqtisadi artımın stimullaşdırılması məqsədilə idxalı əvəzləmə siyasəti ilə ixracın stimullaşdırılması siyasətinin eyni və bir-biri ilə əlaqəli halda reallaşdırılması daha məqsədəuyğun hesab edilir. Belə ki, daxildə istehsal nəzərdə tutulan məhsulların seçilməsi istiqamətində geniş tədqiqatların aparılması və iqtisadi əsaslandırılmadan sonra məhsul istehsalı təkcə daxili bazar üçün deyil, qısa zamanda xarici bazarlara ixrac olunması əsas götürülməlidir. Bu məqsədlə də həmin sahələrin inkişafı məqsədilə aralıq və kapital məhsullarının idxalından fərqləndirici gömrük rüsumlarının tətbiqi, bu sahələrə güzəştli kreditlərin verilməsi, müddətli formada subsidiyaların ödənilməsi, həmin sahələrdə fəaliyyət göstərənlər üçün bazar qiymətlərindən aşağı olmaqla valyuta məzənnələrinin müəyyənləşdirilməsi və vergi güzəştlərinin tətbiqi faydalı olardı.

Ədəbiyyat

1. Alexander M. Zobov, Ekaterina A. Degtereva , Veronica Yu. Chernova, and Vasily S. Starostin, “Comparative Analysis of the Best Practices in the Economic Policy of Import Substitution”. European Research Studies Journal Volume XX, Issue 2A, 2017 pp. 507-520
2. Aregbeshola R. Adewale., “Import substitution industrialisation and economic growth – Evidence from the group of BRICS countries” Future Business Journal 3 (2017) 138–158. Department of Business Management, College of Economic and Management Sciences, University of South Africa, UNISA 0003, Preller Street, Muckleneuk Ridge, P.O. Box 392, City of Tshwane, South Africa Received 17 August 2016; received in revised form 14 June 2017; accepted 15 June 2017
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2314721017300713?via%3Dihub>
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2018.
4. Mehdi Shafaeddin and Juan Pizarro., “From Export Promotion To Import Substitution; Comparative Experience of China and Mexico”. Institute of Economic Research, Neuchatel University, UNCTAD June 2007
5. <http://www.economicdiscussion.net/economic-development/import-substitution-and-export-promotion-economics/26803>
6. Rajneesh Narula., “Switching from import substitution to the ‘New Economic Model’ in Latin America: A case of not learning from Asia”.
<https://www.researchgate.net/publication/4771074>

7. Pritish Behuria., “The Political Economy of Import Substitution in the 21st Century: The Challenge of Recapturing the Domestic Market in Rwanda”. International Development ISSN 1470-2320. Working Paper Series 2017 No.17-182 Published: February 2017
8. Kishore G. Kulkarni, Ph.D., Kip Jon Meister., “TROUBLE WITH IMPORT SUBSTITUTION AND PROTECTIONISM: A CASE OF INDIAN ECONOMY”.
http://www.kulkarnibooks.com/assets/downloads/kishore_papers/import_substitution_in_India_with_kip_meister.pdf
9. “International Economics: Theory and Policy” SIXTH EDITION, Paul R. Krugman Princeton University, Maurice Obstfeld University of California, Berkeley. 2003.
10. Wenyu Zang, Mark Baimbridge., “Exports, imports and economic growth in South Korea and Japan: a tale of two economies”, Nottingham Business School, Nottingham Trent University, Burton Street, Nottingham, NG1 4BU. Applied Economics 44, 361-372.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ MUHASİBAT SİSTEMİNDƏ HESABLAR PLANLARININ MÜQAYİSƏSİ

X.Q.Mansurov

İstanbul Aydın Universiteti, Sosial Elmlər İnstitutu
xasaymansurov@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 13 avqust 2018; Çapa qəbul edilmişdir 10 sentyabr 2018;
online-da çap edilmişdir 25 sentyabr 2018

Received 13 August 2018; accepted 10 September; published online 25 September 2018

Xülasə

Mühasibatın əsas vəzifəsi təşkilatdaxili və xarici şəxslər üçün məlumatlar hazırlamaqdır. İstehsal olunan məlumatı düzgün istifadə edən və təhlil edən müəssisələr uğur qazanırlar. Bu gün artan texnoloji imkanlar və ölkələr arasında sərhədlərin aradan qaldırılması ilə, qloballaşma, texnoloji və artan rəqabət şəraitində bizneslər daim dəyişir. Fərqli ölkələrin və təşkilatların mühasibat məlumatlarının hər kəs tərəfindən başa düşülən, yəni eyni standartda olan bir "dildə" hazırlanması zərurəti ortaya çıxmışdır. İndi bir çox ölkə Beynəlxalq Mühasibat Standartları əsasında öz standartlarını müəyyən etmişdir. Bu araşdırmada Azərbaycan və Türkiyənin hesablar planları araşdırılaraq, onların oxşar və fərqli cəhətləri müqayisə ediləcəkdir.

Açar sözlər: Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları, Azərbaycan Mühasibat Uçotunun Hesablar Planı, Türkiyə Birgə Hesablama Planı, MUBS.

Jel Classification: M40

AZERBAIJAN AND TURKEY ACCOUNTING SYSTEM ACCOUNT PLANNING COMPARISON

Kh.G.Mansurov

İstanbul Aydın University, Social Sciences Institute

Abstract

The main task of accounting is to produce information for internal and external persons and organizations. Businesses that use and analyze the produced information correctly are successful. Today, with increasing technological possibilities and rising borders between countries, businesses are constantly changing in terms of technology, globalization, and increasing competition conditions. The difference is that the accounting information of countries and organizations has to be prepared in a "language" that is understood by everyone, that is, in similar standard. Now, a lot of countries has developed its own standards based on the International Accounting

Standards. This study will compare the similarities and differences are examined in Azerbaijan and Turkey account plans.

Keywords: International Accounting Standards, Azerbaijan Accounting Plan, Turkey Uniform Chart of Accounts, TMS/ TFRS

СРАВНЕНИЕ ПЛАНА СЧЕТОВ В СИСТЕМЕ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА АЗЕРБАЙДЖАНА И ТУРЦИИ

Х. Г.Мансуров

Стамбульский университет «Айдын», Институт социальных наук

Резюме

Основная задача учета - создание информации для пользователей внутри организации и внешних пользователей. Компании, которые правильно используют и анализируют полученную информацию, успешны. Благодаря растущим технологическим возможностям и различиям между странами, глобализации, технологической и растущей конкуренции, бизнес постоянно меняется. Появилась необходимость подготовки бухгалтерских данных различных стран и организаций на доступном для всех «языке». Теперь многие страны установили свои стандарты на основе Международных стандартов финансовой отчетности. В этом исследовании сделана попытка изучить планы счетов бухгалтерского учета Азербайджана и Турции, и установить их сходства и различия.

Ключевые слова: Международные стандарты бухгалтерского учета, План счетов в бухгалтерском учете Азербайджана, Единый план счетов Турции, МСФО / IFRS.

Giriş. Uzun illərdir ki, keçmiş Sovet İttifaqında olmuş Azərbaycan iqtisadi və maliyyə sistemlərini və öz mühasibat sistemini dəyişib, müstəqilliyini elan etdikdən sonra özünün uçot sistemini tətbiq etmişdir. Buna baxmayaraq, ən azı bir sıra müəssisələr maliyyə hesabatlarını keçmiş Sovet İttifaqının mühasibat uçotu sisteminə uyğun hazırlamaqda davam edir və praktikada bəzi problemlər ortaya çıxır. Məlum olduğu kimi, vergi orqanlarına məlumat vermək məqsədilə maliyyə hesabatları verilir. Bu fərqli üsullardan ötrü üçüncü tərəflər əlaqəli şəxslər haqqında dəqiq və tam məlumat əldə edə bilmirlər. Bu, biznes qərarlarının qəbul edilməsində çətinliklər yaradır.

Türkiyədən fərqli olaraq, Azərbaycanda müstəqilliyinə qədər Beynəlxalq bazarlara açılacaq şəkildə bir mühasibat sistemi hazırlanmamışdır.

1991-ci ildə Sovet İttifaqının parçalanması ilə müstəqillik əldə edən Azərbaycan, xüsusilə yaxınlığında olması, daha inkişaf etmiş bir ölkə olması, tarix və mədə-

ni keçmişinin də təsirləri səbəbindən Türkiyə ilə yaxın əlaqəyə girmiş, iqtisadi və maliyyə sistemi sahəsində qarşılıqlı əlaqədə olmuşlar. Müstəqillik bərpa olunandan etibarən Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələr sürətlə inkişaf edib. Türkiyədə fəaliyyət göstərən firmalar Azərbaycana investisiyalar qoymağa başlamış və müəyyən bir səviyyəyə çatmışdır. İki inkişaf etməkdə olan ölkənin iqtisadi əlaqələri də bu ölkələrdə tətbiq olunan mühasibat sistemində fərqliliklər meydana gətirmişdir.

Tədqiqatın məqsədi iki ölkənin mühasibat uçotu sistemləri arasındakı fərqləri ətraflı izah etdikdən sonra müqayisə etməkdir.

Qardaş ölkələr olan Türkiyə və Azərbaycandakı müəssisələrin, iki ölkənin əlaqələrinin yüksək səviyyəyə çıxması fonunda, mühasibat sistemlərində qarşılıqlı əlaqələr tapılmış, müqayisələr edilərək, oxşar və fərqli cəhətlər müəyyən edilmiş, nöqsanlar ortaya çıxarılmışdır ki, bu nöqsanların da aradan qaldırılmasında hər iki tərəfin iştirak etməsi əhəmiyyətlidir.

İstifadə olunan resurslar üçün iki üsul tətbiq olunmuşdur. Bunlar ədəbiyyat və arxiv axtarışıdır.

Azərbaycan Muhasibat Sistemi

SSRİ-nin dağılması ilə müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Respublikası, SSRİ dövründə tətbiq olunan mühasibat sisteminin əskiklikləri olmaqla birlikdə sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçməsi də mühasibat sisteminin təkmilləşdirilməsini zəruri hala gətirmişdir.

Azərbaycan Respublikası ölkənin iqtisadiyyatının yenidən qurulmasında müstəqillik əldə etdikdən sonra digər ölkələrlə mövcud iqtisadi əməkdaşlığa əhəmiyyət verməyə başlamışdı. Mövcud mühasibat sistemində dəyişikliklər edilmiş və beynəlxalq standartlara uyğun hala gətirilmişdir.

1995-ci ildən Azərbaycanda mühasibatlığın inkişafına təsir edən üç mühüm qərar qəbul edilmişdir. Bunlar mühasibat sənəd, qeydiyyat nizamı ilə əlaqədar yeni qaydaların qəbul edilməsi, təşkil ediləcək maliyyə hesabatlarının müəyyən edilməsi və Yeni hesab planının təyin olunmasıdır (Dinç və Karakaya, 2004).

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən mühasibat uçotu sistemi bir çox ölkələrdə tətbiq edilən beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına uyğunlaşdırılıb.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi 18 aprel 2006-cı il tarixli Fərmanla təsdiq edilmiş milli mühasibat uçotu standartlarına uyğun olaraq yeni Hesab Planı qəbul etmişdir. Bunun ətraflı izahı bu araşdırmaya daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 15 sentyabr 1995-ci il tarixli İ-80 nömrəli qərarı ilə ticarət müəssisələri biznes balans hesabatı, mənfəət və zərər haqqında, mənfəət paylama cədvəli və müəssisə balans hesabatına əlavə maliyyə hesabatlarını təşkil etmək məcburiyyətindədirlər.

Azərbaycan mühasibat sistemində əsas maliyyə cədvəlləri və əlavə maliyyə cədvəlləri daxil edilir.

Balans hesabatı müəyyən bir tarixdə biznesin aktivlərini və bu aktivlərin pul köçürmələri zamanı istifadə olunan resursları göstərən bir cədvəldir.

Azərbaycan Mühasibat sistemində iki aktiv və üç passiv hesab var.

Aktiv hesab, sabit aktivlər və cari aktivlər kimi sıralanır. Passiv hesabın əvvəlində kapital daxil olmaqla bərabər, uzunmüddətli öhdəliklər və qısamüddətli öhdəliklər qeyd edilir.

Balans hesabında likvidlik səviyyəsi aşağı olan hesablardan sonra yüksək likvidlik səviyyəsi olan hesablar sıralanır (Turhan, 1992: 12).

Mənfəət və zərər hesabatı müəssisə əməliyyatlarının nəticələrini mənfəət və ya zərər olaraq təqdim edən maliyyə hesabatıdır. Bu fəaliyyət göstərir ki, biznes müəyyən xərcləri ödəməlidir. Bu xərclər mənfəət cədvəlində göstərilir.

Mənfəət Hesabatı maddələrində ayrıca kod nömrəsi var. Müəssisələr həm asanlıq təmin etmək, həm də məna birliyi yaratmaq üçün gəlir hesabatlarını müqayisə etmək üçün nəzərdə tutulan formatlara uyğun bir şəkildə tənzimləməlidirlər. Mənfəət və zərər haqqında hesabatı açıqlayıcı məlumatlar daxil edilmir.

Müəssisə mənfəətlidirsə, bu mənfəət üçün qanunvericilik tərəfindən müəyyən edilmiş məbləğdə hesablanacaq vergi hesablanır. Ödəniləcək vergi çıxıldıqdan sonra, xalis mənfəət müəyyən formalarda qiymətləndirilir. Nümunələr: zəruri ehtiyat miqdarı qanuna görə ayrılır; bir hissəsi tərəfdaşlara dividend kimi paylanma bilər; əməliyyat kapitalına və s. əlavə edilə bilər. Mənfəət paylanması masası və bu əməliyyatlar bir cədvəl şəklində açıq şəkildə göstərilir. Mənfəət paylama cədvəlini təşkil edən üç ayrı cədvəl var. Bu cədvəllərin başında gəlirli vergilər, geri alınan ehtiyatlar və müxtəlif təyinatlı vəsaitlər üçün ödənişlər ödənilir. İkincisi, operatorun vergi ödəmələri və ödəniş vergisi baxımından ayrıca göstərilir. Üçüncü cədvəldə mənfəətdən vergi ayrımları hesablanarkən xərclənən məbləğlər qeydə alınır. Ətraf mühitin qorunması üçün görülən tədbirlər, xəstəxana və məktəblər üçün edilən xərclər və digər xərclər müəyyən edilmiş sərhədlər daxilində vergi bazasından çıxarılmalıdır (Kərimov, 2016: 419-421).

Biznes Balansına Əlavə müəyyən bir mühasibat dövrü ərzində müəssisə tərəfindən əldə edilmiş vəsaitlərin mənbələrini göstərən cədvəldir. Üç hissədən ibarətdir və bir cədvəl kimi təşkil edilir. Əməliyyat fondları, bu vəsaitlərin idarə edilməsi, maliyyələşdirmə və investisiya haqqında məlumatlar birinci və ikinci hissələrdə göstərilir. Müəssisənin dövlət və digər təşkilatlar tərəfindən araşdırıb inkişaf etdirilməsi, investisiyaların maliyyələşdirilməsi, zərərin qarşılınması və digər məqsədlərə çatılması üçün alınan fondlar üçüncü hissədə qeyd edilir (Kərimov, 2016: 421-422).

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətində olan və gəlirlərindən vergi tutulan, aylıq iş həcmi 2.000.000 manat və üzərində olan ticarət müəssisələri bütün ticarət kitablarını tutmaq zərurətləri “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 4-cü maddəsində ifadə edilmişdir. Bu qeyddə müəssisələr bu kitabları Azərbaycanca saxlamalıdır. Ticarət kitablarının qanunla nəzərdə tutulmayan qaydada saxlanıldığı və ya saxlanılmadığı hallarda kitabları tənzimləyən və imzalayanlar məsuliyyət daşıyırlar.

Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” Qanununa əsasən iş həcmi ayda 2.000.000 manatdan aşağı olan müəssisə ticarət kitabını saxlamaqdan azaddır. Aylıq iş həcmi 2.000.000 manatdan artıq olan müəssisələrdən kitabları bu qanuna uyğun olaraq saxlamaq tələb olunur.

Mühasibat məlumatlarının etibarlılığı, pul əməliyyatlarını həqiqəti əks etdirəcək şəkildə, üsuluna uyğun olaraq təşkil edilən obyektiv sənədlərin dəftərlərə düzgün yazılması vasitəsilə təmin edilə bilər. Müəssisələrin istifadə etdiyi mühasibat sənədləri və onların təşkili ilə əlaqədar şərhlər Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2 fevral 1999-cü il tarixli İ-15 nömrəli qərarı ilə qəbul edilmiş sənəddə mühasibat sənədlərinin təşkil edilməsi, uçot üsulları və onların tətbiqinə dair Təlimat öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kommersiya müəssisələri və sahibləri bu əmri yerinə yetirməlidirlər (Biznesmenin Bülleteni, 1999: 1).

Fakturada təşkil edilmə tarixi, sıra nömrəsi, təşkil edən adamın adı, soyadı və imzası, müştərinin adı, malın məbləği kimi məlumatların olması zəruridir.

Bu sənədin ən azı iki nüsxəsi AR mühasibat sistemində verilir.

Fakturanın məcburi olmadığı alqı-satqı əməliyyatlarında, faktura əvəzinə vergi ödəyiciləri tərəfindən müxtəlif sənədlər verilir. Pərakəndə satışdan daxilolmalar, ödəmə qeydləri rulonları, giriş və sərnişindəşımaya biletləri bu sənədlərin nümunəsidir.

Görülən işlərdə, nağd alınması ilə əlaqədar, pul verən şəxsə ödəniş qəbzi verilir. Qəbzə şirkətin ticarət adı, qəbzın nömrəsi, miqdarı, qiyməti, məbləği və ölçü vahidi göstərilir. Bu qəbz sərbəst peşə mütəxəssisi, sahibkarlar tərəfindən təşkil edilərək faktura xüsusiyyəti daşımaqdadır. İki nüsxə olaraq təşkil edilən ödəniş qəbzində əsl nüsxə pulu verən adama verilir, digər nüsxə müəssisədə qalmaqdadır (Biznesmenin Bülleteni, 1999: 7).

Müəssisələr işlətdikləri işçilərə iş müqaviləsində yazan ödənişini, bu ödənişdən edilən kəsintilər, bu kəsintilərdən sonra işçisinə ödəyəcəyi dəqiq rəqəmi göstərən əməkhaqqı tətbiq edirlər. İşçinin adı, soyadı, ödənişin alındığına dair imzası, vahid ödənişi, iş müddəti, ödəniş üzərindən hesablanan vergilərin məbləği kimi məlumatlar sənəddə qeyd edilir (Kərimov, 2016: 355-356).

Mühasibat sənədləri, müqavilələr, vergi daxilolmaları, daşıma tarifləri, sərnişin siyahıları, gündəlik müştəri siyahıları kimi sənədlər digər sənədlərə nümunə olaraq verilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında Mühasibat uçotunun Hesablar Planında 9 hesab bölməsi var. Bunlar aşağıda verilmişdir.

1. Uzunmüddətli Aktivlər (Sabit Aktivlər),
2. Qısamüddətli aktivlər (Cari Aktivlər),
3. Kapital,
4. Uzunmüddətli Öhdəliklər,
5. Qısamüddətli Öhdəliklər,
6. Gəlirlər,
7. Xərclər,
8. Mənfəət (zərər),
9. Mənfəət vergisi.

İkili əməliyyatda iştirak edən hesablar sahibinin mülkiyyətindəki aktivlərini təmsil edir. Bu aktivlər uzunmüddətli aktivlər və qısamüddətli aktivlər kimi nağd çevrilmə dərəcəsinə uyğun olaraq təsnif edilmişdir. Öhdəliklərin tərəfində səhmdar kapitalı, uzunmüddətli öhdəliklər və qısamüddətli öhdəliklər daxil edilir.

Türkiyə Muhasibat Sistemi

İllər boyu edilən araşdırmalar, yeni ortaya çıxan problemlər, xüsusi sektorun inkişafı, sürətlə özəlləşdirmənin ortaya çıxması və dövlətin iqtisadiyyatdakı payının azaldılması istəyi kimi faktorların nəticəsində 1994-ci ildə Muhasibatda "Tək Nizam Hesab Planı"na keçilmişdir. Nəticədə, Türkiyədə tək nizam hesab planının tarixi 1960-cı illərdən etibarən başlamış və 1994-ci ildə isə ən son halını almış, 2000-ci illərdən sonra da xüsusilə beynəlxalq inteqrasiyanın təsirləri və texnologiyanın sürətli inkişafı ilə kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır.

Muhasibatdakı əməliyyatları qeyd etmək üçün məlumatın etibarlı olması vacibdir (Ece, 2007: 21).

Mühasibat uçotunda istifadə edilən sənədlər oxşar xüsusiyyətlərə malikdir (Ece, 2007: 21).

Sənədlər VUK (Vergi Prosesual Qanunu) və TTK-a (Türk Ticarət Qanunu) əsasən iki sinfə bölünür. (Ece, 2007: 21).

Vergi Prosesual Qanununa əsasən bu sənədlər: faktura, fakturanı əvəz edən sənədlər, sərbəst peşə qəbz, əməkhaqqı sənədləri, ödəniş qəbzləri və digər sənədlərdir.

Türk Ticarət Qanununa görə bu sənədlər valyutanın, qiymətli kağızların və digər qanuni sənədlərin aktlarına tabedir.

"Satılan mal və ya görülən iş qarşılığında məbləği göstərmək üçün verilmiş ticarət sənədinə faktura" deyilir (Ünkaya və Aslan, 2009: 80).

Vuk m.230-a görə fakturada təşkil edilmə tarixi, sıra nömrəsi, təşkil edən adamın adı və nömrəsi, müştərinin adı və nömrəsi, malın məbləği və təslim edildiyinə aid malların təslim tariflərinin nömrəsi qeyd edilir (Arzova, 2012: 113).

Ticarət kitablarını saxlamaq məcburiyyətində qalan birinci və ikinci dərəcəli tacirlər və fermerlər faktura zəruri olmadığı hallarda fakturanı əvəz edən sənədlər tətbiq edirlər (ECE, 2007: 26).

"İstər həkim, istər vəkil, istərsə də mühasibat kimi sərbəst peşələrə sahib olan kəslərin, peşə fəaliyyətlərinə bağlı olan hər cür ödənişlər tərtib etmək üçün zəruri olaraq təşkil etdiyi sənədə sərbəst peşə qəbz" deyilir. Bir nüsxəsi müştəriyə verilmək şərtiylə iki nüsxə olaraq çap olunur. Müştərilər bu sənədləri tələb etməlidir və əldə etməlidirlər (Ünkaya və Aslan, 2009: 81).

"İşəgötürənlərin xidmətlərinə görə ödəniş etdikləri xidmətlər üçün işçilərin aylıq əməkhaqqı üçün hazırladığı sənədlərə əməkhaqqı sənədi deyilir" (Ünkaya və Aslan, 2009: 81).

Əməkhaqqı sənədlərində xidmət verən adamın adı, imzası, vahid ödənişi, personalın iş müddəti, ödənişə bağlı müddəti, hesablanan vergi məbləği kimi məlumatlar qeyd edilməlidir (Arzova, 2012: 122).

Ödəniş qəbzinin verilməsi müəssisələrin müəyyən bir məbləği topladığını göstərən bir sənəddir. İki nüsxədə təşkil olunmuş bu sənədin bir surəti müştəridə, digər surəti müəssisədə qalır. Bir surəti müştəridə saxlanmasının səbəbi pulun ödənildiyini sübut etməsidir (Ece, 2007: 52).

Digər sənədlər nəqliyyat daşımaları, sərnişin siyahıları, gündəlik müştəri siyahıları və s. kimi sənədləri əhatə edir (Ece, 2007: 39).

6102 nömrəli yeni TTK-nun beşinci bölümündə yer alan 64-cü maddəsindən 81-ci maddəsinə qədər bölmədə məcburi mühasibat uçotu dəftərləri, qeydiyyat qaydaları və sənədlərin təqdim edilməsi və saxlama müddəti izah edilir.

Vergi Prosesual Məcəlləsinə əsasən müəssisələrin ölçüsünü nəzərə almaqla, birinci dərəcəli tacirlər və ikinci dərəcəli tacirlər kimi təsnif edilir. Birinci dərəcəli tacirlər balans hesabatlarını saxlamalıdırlar və ikinci dərəcəli tacirlər əməliyyat hesabı əsasında kitabları saxlamalıdırlar (Arzova, 2012: 79).

"Yevmiyə dəftəri, Defteri Kebir və Envanter Defteri" (Varlıqlar və müvazinət dəftəri) Vuk 'un 182-ci maddəsinə görə balans hesabatı əsasına görə tutulması lazım olan dəftərlərdir (Arzova, 2012: 79-82). Bütün təşkilatlar, vergi ödəyiciləri və birinci dərəcəli tacirlər bu kitabları saxlamaq məcburiyyətindədirlər. Biznes hesabı bazasında saxlanılacaq məcburi kitablar biznes hesab kitabıdır (VUK, səh. 193).

Müəssisənin ümumi vəziyyətini əks etdirən cədvəllərə maliyyə cədvəlləri deyilir (Ece, 2007:63). Maliyyə cədvəlləri aydın, etibarlı və müqayisə edilə bilən olmalıdır (Ece, 2007: 63).

Mühasibat sistemində cədvəllər əsas maliyyə seqmentlərinə və əlavə maliyyə seqmentlərinə bölünür. Balans hesabatı, mənfəət və zərər hesabatı əsas maliyyə hesabatları kimi tanınır.

Balans hesabatı müəyyən bir dövr ərzində müəssisənin aktivlərini və hazırlıq tarixində həmin aktivləri əldə etmək üçün istifadə olunan resursları göstərən cədvəldir.

Balans hesabatında tarazlıq vardır. Bu tarazlıq hesabatın sol və sağ tərəfləri arasındakı tarazlıqdır. Sol tərəf Aktiv, sağ tərəf Passiv olaraq qeyd edilir (Ünkaya və Aslan, 2009: 33).

Aktivlər (varlıqlar) uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlərə bölünür. Qısamüddətli aktivlər; likvidlik bir il və ya daha az müddətli aktivləri ehtiva edir. Normal şərtlərdə ən az bir il və daha uzun müddət müəssisədə qalacağı, qeyri-adi şərtlər xaricində əldən çıxarılması düşünülməyən aktivlər isə uzunmüddətli aktivlər olaraq bilinməkdədir.

Mənbələr (resurslar) qısamüddətli öhdəliklərdən, uzunmüddətli öhdəliklərdən və kapitaldan ibarətdir. Qısamüddətli öhdəliklərdə bir il içində ödənməsi lazım olan borclar əks etdirdiyi halda, uzunmüddətli öhdəliklərdə isə bir ildən sonra ödənməsi lazım olan borclar göstərilir. Kapitalda isə müəssisə sahib və tərəfdaşları tərəfindən müəssisəyə həvalə edilmiş sərmayə məbləği əks etdirilir (Ünkaya və Aslan, 2009:33).

Müəssisə balans hesabının aydın olması və müqayisə edilə bilməsi üçün ümumi qəbul edilmiş şəkil və quruluşda tərtib edilməsi lazımdır.

Gəlir cədvəli, "müəssisənin bir fəaliyyət dövrü ərzində (və ya müəyyən tarix aralığında) əldə etdiyi bütün gəlirləri ilə eyni dövrdə üstləndiyi bütün xərcləri və bu fəaliyyətlərinin nəticəsində müəssisənin əldə etdiyi mənfəətini və ya zərərini göstərən cədvəldir" (Ünkaya və Aslan, 2009 : 43).

Fond axın cədvəlində nağd axın cədvəli, mənfəət paylama cədvəli, kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat və satışların xərci cədvəli əlavə maliyyə hesabatları kimi qeyd edilir.

Fondun hərəkəti nominal fəaliyyət cədvəli kimi tanınır. Balans hesabında və gəlir cədvəlində görülməyən fond axını bu cədvəllər ilə izlənir. Fondun hesabatı fond mənbələrinin bir hissəsindən və fondun istifadəsindən ibarətdir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti cədvəlində müəssisələrin pul vəsaitlərinin hərəkətini və pulun necə istifadə edildiyini göstərir. Bu cədvəl əsasən maliyyə planlaması üçün istifadə olunur. Bu planlaşdırma artıq pul tələbinin baş verəcəyi dövrlərin əvvəlcədən anlaşılması baxımından mühüm vasitədir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti cədvəlində; əməliyyat, investisiya və maliyyə fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti olmaqla üç yerə ayrılır.

Mənfəət paylama cədvəli müəssisədə mənfəətin istifadəsini göstərir. Ödənəcək olan vergilər, ayrılan ehtiyatlar ayrı-ayrı verilmiş və hissə başına dividend məbləği göstərilirək, mənfəət ilə hesablanır.

Hesab dövründə kapitaldan ibarət artımlar və azalmalar kapitalda dəyişikliklər cədvəlində ifadə edilmişdir. Bu cədvəldə həmçinin əvvəlki dövrün məlumatı ilə yanaşı, cari dövrün məlumatları da əksini tapır.

Müəssisələrin bir dövr içərisindəki fəaliyyətlərinə bağlı satışlara aid səhmdar hərəkətləri, istehsal xərcləri, satılan məmul xərcləri, satılan xidmət xərcləri satışların xərci cədvəlində göstərilir.

Müəssisələr mühasibat sistemlərini vahid hesablar planı istiqamətində qurmaq məcburiyyətindədirlər (Ünkaya və Aslan, 2009: 66).

Hər hansı bir müəssisədə istifadə ediləcək hesabların mühasibat uçotunun əsas konsepsiya və prinsipləri istiqamətində sistemli bir şəkildə gruplandırılaraq iştirak etdiyi siyahıya Tək Nizam Hesab Planı (TDHP) deyilir (Ünkaya və Aslan, 2009:66).

Mühasibat Sistemi Ümumi Təlimatına görə, hesab sinifləri olaraq xatırlanan ünsürlər aşağıdakı kimidir (Sevilengül və Akdoğan, 2003: 31):

1. Qısamüddətli Aktivlər,
2. Uzunmüddətli Aktivlər,
3. Qısamüddətli Öhdəliklər,
4. Uzunmüddətli Öhdəliklər,
5. Kapital,
6. Gəlir Hesabları,
7. Xərc hesabları,
8. Boş,
9. Balansdan kənar hesabat.

Azərbaycan və Türkiyə Mühasibat Sistemlərində Hesab Planlarının müqayisəsi

Sənəd layihələrində müqayisə

Azərbaycan və Türkiyə mühasibat sistemində bənzər sənədlər iştirak edir, əlaqədar bu sənədlər mətbəələrdə, xüsusi ardıcıl və sıra nömrələri ilə, müəyyən sayda nüsxədə çap etdirilir. Müvafiq sənədlərdə bu sənədin çap olunduğu mətbəə haqqında bəzi məlumatların yer alması məcburidir. Bu məlumata daxildir: mətbuatın adı, mümkün olduqda ticari ünvan, tabe olduğu vergi dairəsi və vergi hesabının nömrəsi. Əgər biz istifadə olunan bəzi ümumi sənədləri araşdıırıqsa: faktura, pərakəndə satış pinləri, ödəniş qəbzi, əməkhaqqı sənədi.

Bənzərliklər

Hər iki ölkənin mühasibat sistemlərini müqayisə edərkən, bəzi oxşarlıqlar fakturalarda ortaya çıxır. Vərəqələr ardıcılıqla və iki nüsxə şəklində təşkil edilir.

Pərakəndə satış pinlərinin tənzimlənməsi baxımından, iki ölkənin mühasibat sistemində də seriya nömrəsi ilə iki nüsxədə təşkil edilir. Pərakəndə satışdan daxilol-

malar, giriş və sərnişindəşmə biletləri daxilolmalar olaraq göstərilir. Sənədlərdə biznesin adı və ya vergi ödəyicisi, təşkil edilmə tarixi və pul miqdarı göstərilir.

Həm Azərbaycan, həm də Türkiyədə müəssisələrin ödəniş qəbzləri təşkil edilmə şəkli baxımından eyni xüsusiyyətlərə sahibdirlər. Qəbzələr iki nüsxədə təşkil edilir. Ödəniş haqqı sənədi hər iki ölkə muhasibatında da eyni xüsusiyyətlərə sahibdir.

Fərqliliklər

Təşkil edilən mühasibat sənədləri, Türkiyə Respublikasında qanunla açıqlandığı halda (Vuk və TTK ilə əlaqədar hökmlər), Azərbaycanda isə sənəd və bunların təşkil edilmə şəkli və standartları isə Maliyyə Nazirliyi təlimatı (Mühasibat sənədlərinin təşkil edilməsi və Onların icrası haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi(nin) tapşırığı) ilə təşkil edilməkdədir. Türkiyədə müəssisənin istifadə etdiyi fakturalar razılaşma yolu ilə mətbəələrdə çap edilərkən, Azərbaycanda bu sənədlər dövlət tərəfindən xüsusi icazə almış mətbəələrdə çap etdirilməkdədir.

Türkiyədəki sənəd nizamında olan sərbəst peşə qəbzindən fərqli olaraq Azərbaycandakı sənəd nizamında, ödəniş qəbzi biznesmenlərə tətbiq olunmaqdadır. Azərbaycanda istifadə edilən ödəniş qəbzi yerinə Türkiyədə sərbəst peşə qəbzi kimi sənədlər istifadə edilməkdədir.

Əməkhaqqı sənədi təşkil edilməsinə görə sənəd sxemləri bənzərlik göstərməklə birlikdə, Türkiyədə, işəgötürənlərin ödəmiş olduğu maaş və əməklə bağlı olaraq əməkhaqqı tənzimləmələri zəruri tutulmasına baxmayaraq, Azərbaycanda belə bir zərurət yoxdur, işəgötürənlərin ödədiyi maaş və ödəniş üçün ayrı-ayrı xərc qəbzi tətbiq olunur. Bu halda müvafiq xərclərin alınması iki nüsxədə yerləşdirilməli, əməkhaqqı sənədi ödənişli işçi heyəti tərəfindən imzalanmalıdır (Kərimov, 2016:360-361).

Qeydiyyatın müqayisəsi

Bənzərliklər

Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə mühasibat qeydiyyat nizamında, dəftərlər və bunların təşkil edilməsində bənzərliklər vardır. Azərbaycanda gəlirləri vergiyə cəlb edilən müəssisələr ilə Türkiyədə mühasibat baxımından balans hesabatına tabe olan müəssisələr “yevmiyə dəftəri, defteri kebir və envanter dəftəri” təşkil edilməsi zəruriliyi vardır. Hər iki ölkədə biznesmenlər ticarət kitablarını saxlamaq öhdəliyindən azaddır.

İki ölkə mühasibat sistemində də yevmiyə dəftərlərində sıralı maddə nömrəsi verilərək əməliyyatlar qeyd olunur. Əvvəllər, dəri üzvlü dəftərlərdə tutulan yevmiyə dəftərləri, günümüzün texnologiyası ilə artıq, davamlı forma və ya ayrı-ayrı səhifələrdən təşkil edilməklə birlikdə, təqib edən səhifə nömrələri sırasıyla və əlaqədar yevmiyə nömrəsinə görə sırayla işlənir, yazılır, saxlanılır və əlaqədar təşkilatların istəməsi halında təqdim edilir.

Hər iki ölkədə də mühasibat uçotu kitablarında “defteri kebir” təşkil edilmə formasına görə oxşardır.

“Envanter defterinin” təşkil edilməsi həm Azərbaycan, həm də Türkiyə mühasibat sistemində eyni xüsusiyyətlərə sahibdirlər.

Fərqliliklər

Yeni Türk Ticarət Qanununun 64-cü maddəsinə görə, müəssisə yeni qurulubsa, dəftərlər istifadə etməyə başlamadan əvvəl notarius “Ticarət Sicil Müdürlüklərində” təsdiqlənməlidir.

Azərbaycanda bu kitablar istifadə olunmadan əvvəl müəssisənin tabe olduğu vergi orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Türk Ticarət Qanununda dəftər tutmaq zəruriliyi olan müəssisələrdə təqib edən təqvim ilindən etibarən 10 (on) il keçənə qədər saxlanması zəruridir. Bu müddət Vergi Prosesual Məcəlləsində 5 (beş) ildir. Azərbaycan mühasibatlığında bu müddət 5 (beş) il olaraq qeyd olunur.

Hesab planlarının müqayisəsi

Bənzərliklər

Türkiyə mühasibat sistemində banklar, sığorta şirkətləri və xüsusi maliyyə təşkilatları (iştirak bankları) xaricindəki bütün müəssisələrdə, Tək Nizam Hesab Planının (TDHP) istifadə edilməsi 1992-ci ildə nümayiş olunan 21447 sayılı Mühasibat Sistemi Ümumi Təlimatı ilə zəruri hala gətirilmişdir (Aslan, 2001:374).

Azərbaycan mühasibat uçotu sistemində 20 oktyabr 1995-ci il tarixində Maliyyə Nazirliyi tərəfindən qəbul edilmiş Mühasibat Uçotu Planı dövlət müəssisələri və banklar xaricində olan bütün müəssisələr tərəfindən maliyyələşdirilən müəssisələrdə məcburi istifadə olunur.

Hər iki sistemdə də mühasibat kodu strukturu, rəqəm sistemi və müəyyən sayda qruplar və əsas hesab qrupları yaradılıb. Bundan əlavə, hesab planları hesab qruplaşması baxımından oxşardır. Hər iki hesab planında fəaliyyət göstərən aktivlər pul vəsaitləri ekvivalentləri (likvidlik) və əsas vəsaitlərə bölünür. Sabit vəsaitlər ayrıca bölüşdürüldükdə, maddi və qeyri-maddi aktivlər kimi bölüşdürülmüşdür. Passivlər ödəmə müddətlərinə uyğun olaraq qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəliklər kimi təsnif edilir.

Fərqliliklər

Azərbaycan Hesablar Planının Maliyyə Nazirliyinin icazəsi ilə yenisi açıla və istifadə oluna bilər (Kərimov, 2016: 25). Türkiyə Hesab Planında bu vəziyyət söz mövzusu deyil. Hazırlanmış hesab planında bəzi hesab kodları verilir və bu boş kodlar hesabın ruhuna uyğun olaraq istifadə edilə bilər.

Türkiyə TDHP-da hesablar 1-dən 9-a qədər təsnif olunur. 8 hesabı boş qalır (Ece, 2007: 89). Azərbaycan mühasibat uçotunun hesablar planı 9 hesab sinfindən ibarətdir.

Türkiyə hesablar planında aktiv və passiv hesablarda likvidlik sıralaması yüksək olandan az olana doğru izlənməkdədir.

Azərbaycan hesabına baxdıqımızda, əksinə, aktiv və passiv hesabların likvidlik əmsalının az olandan yüksək olana doğru izləndiyi müşahidə olunur. Hesablar planında gəlir cədvəli, xərc hesabları və balans hesabatları birlikdə göstərilir.

Türkiyə Tək Nizam Hesab Planındakı 1 nömrəli hesab sinfi dönən varlıqlar və 2 nömrəli hesab sinfi olan maddi aktivlər balans hesabatını meydana gətirir. Passiv hesablar 3 sayılı qısamüddətli öhdəliklərdən, 4 sayılı uzunmüddətli öhdəliklərdən və 5 sayılı kapital hesablarından ibarətdir. Gəlir cədvəli 6 sayılı hesablardan meydana gəlir. Gəlir və xərclər hesabları dövr üzrə 690 mənfəət və ya zərər hesabına köçürülür və balans hesabına keçmir (Ataman, 1997: 12-13). 7 sayılı xərc hesabları malların və xidmətlərin izləndiyi və planlaşdırılan keyfiyyətin istehsalı və tikintisi üçün xərc elementlərinə çevrildiyi hesabların bir sinfidir. Burada hesab qrupunda olan bu hesablar hesabı müvafiq gəlir hesabına çevirərək bağlanır. Bu hesab sinfindəki xərc hesabları praktikada rahatlıq üçün 7/A və 7/B kimi qeyd olunur. 8 nömrəli hesab boş olmasına baxmayaraq, 9 sayılı hesab nömrəsi hesab nömrəsi kateqoriyasında balansdan kənar hesab olaraq yer alır (Sevilengül və Akdoğan, 2003: 32).

9 əsas hesab sinfindən ibarət olan Azərbaycan hesab planı ilk hesab sinfində olan uzunmüddətli aktivləri və ikinci hesab sinfində olan qısamüddətli aktivləri ehtiva edir. Üçüncü qrupda kapital göstərilməkdədir. Hesab planının dördüncü qrupunda uzunmüddətli borclar və faiz xərcləri, təxirə salınmış vergi öhdəlikləri, alınmış uzunmüddətli avanslar göstərilməkdədir. Beşinci qrup qısamüddətli borclar və faiz xərcləri, vergi öhdəlikləri, sosial sığorta öhdəlikləri və digər icbari ödənişləri əks etdirir. Altıncı qrupda müəssisənin əsas fəaliyyəti, gəlirləri, və s. göstərilməkdədir. Yeddinci qrup, xərc hesablarını, satış xərclərini göstərir. Səkkizinci qrup mənfəət və zərər hesabını göstərir. Doqquzuncu qrup mənfəət vergisi və vergi xərclərini göstərir (Kərimov, 2016: 25).

Hesab kodları ilə müqayisə

Azərbaycan hesablar planında, Türkiyə hesab planına nisbətən daha çox detala malikdir. Azərbaycan Hesablar Planında təxminən yüz əlli hesab olarkən, bu hesabların təxminən olaraq yetmiş Türkiyə hesab planında qarşılıq tapmaqdadır. Azərbaycan hesablar planında iştirak edən 103 qeyri-maddi varlıqlarla əlaqədar xərclərin sərmayələşdirilməsi hesabı ayrı bir hesab olduğu halda, Türkiyə Tək Nizam Hesab Planında bu cür xərc və xərclər ilə əlaqədar maddi aktivin dəyərində əlavə edilir. Azərbaycan hesab planında 121-122-123 nömrəli hesab kodlarında iştirak edən investisiya məqsədli daşınmaz əmlak ilə bağlı hesabların Türkiyə hesab planında qarşılığı yoxdur. Azərbaycan hesablarında və kadrların hesablarında da fərqlər var. İşçilər ilə bağlı hesablar Azərbaycan hesablar planında daha ətraflı təsvir edilmişdir. Türkiyə hesab planında 335 kodlu hesabda personalın borclar hesabı yer aldığı halda, Azərbaycan hesablar planında, 173 nömrəli hesabda personalın uzunmüddətli alacaqları, 213 nömrəli hesabda isə qısamüddətli alacaqları iştirak etməkdədir. Azər-

baycan hesabına 402 nömrəli hesabında işçilər üçün uzunmüddətli bank kreditləri, 502 sayılı hesab – işçilər üçün qısamüddətli kreditlər, 533 nömrəli hesab – işçilərin kompensasiya hesabı aiddir. Türkiyə hesab planında personala bağlı belə bir təcrübə və təsvirlər mövcud deyil. Yenə də Azərbaycan hesablar planında işçilərin pensiya öhdəlikləri var. Bunlar: uzunmüddətli pensiya öhdəlikləri 441, qısamüddətli pensiya öhdəlikləri isə 541. İşdən çıxarılan işçilər üçün yardım və öhdəliklər üçün 411 kod müəyyən edilmişdir. Türkiyə hesab planında işdən çıxarılan personala kömək, pensiya ilə əlaqədar öhdəliklər, işçilər üçün kreditlər hesabı iştirak etmir. Azərbaycan hesab planında iştirak edən 414, 515 və 522 kodlu hesablarda Sığorta müqavilələri çərçivəsində qısa və uzunmüddətli öhdəliklər və Sosial Sığorta Zəmanət öhdəlikləri iştirak edərkən, bu hesabların Türkiyə hesab planında qarşılığı yoxdur. Azərbaycan hesab planında iştirak edən 161 və 162 kodlu Təxirə salınmış vergi varlığı hesablarının Türkiyə hesab planında qarşılıqları yoxdur. Yenə 422 nömrəli hesabda iştirak edən Digər Təxirə salınmış Vergi Borcları hesabı ilə 902 nömrəli hesabda iştirak edən Təxirə salınmış Vergi Xərcləri hesabının Türkiyə hesab planında qarşılığı yoxdur. Azərbaycanda çeklər olmadığı üçün hesab planında çeklər ilə əlaqəli hesablar yoxdur. Buna qarşılıq Türkiyə hesab planında 101 nömrəli hesabda Alman çeklər Hesabı, 103 nömrəli hesabda Verilən çeklər və Ödəmə Əmrləri hesabı təyin olunmuşdur. Yenə Türkiyə hesab planında 121 nömrəli hesabda Alacaq Sənədləri, 321 nömrəli hesabda Borc Sənədləri iştirak edərkən, belə bir tərif Azərbaycan hesablar planında edilməmişdir. Türkiyə hesab planında şəriklərə öhdəliklər Hesabı 331 hesab kodu ilə müəyyən edilmiş, şəriklərdən Alacaqlar Hesabı isə 131 hesab kodu ilə müəyyən edilmişkən, Azərbaycan planında Tərəfdaşlardan Borclar üçün hesablar müəyyənləşdirilməmişdir. Türkiyə hesab planında bioloji varlıqlar ilə əlaqədar bir hesab mövcud deyilkən, Azərbaycan hesablar planında 131 hesab kodu ilə Bioloji aktivlərin Dəyərlər Hesabı təyin olunmuşdur. Azərbaycan hesablar planında, 332 hesab kodu ilə Valyuta Kursu ehtiyatı hesabı iştirak edərkən, Türkiyə hesab planında bu hesabın qarşılığı yoxdur. Buna qarşılıq, Türkiyə hesab planında 646 nömrəli hesab kodu ilə Kambiyo Mənfəətlər Hesabı, 656 nömrəli hesab kodu ilə Kambiyo Zərərləri Hesabı təyin edilmişkən, bu hesablar Azərbaycan hesabı planında mövcud deyil. Azərbaycan hesab planında 223 kodlu Bank Razılaşdırıcı hesabları mövcud ikən, Türkiyə hesab planında bu hesabın qarşılığı mövcud deyil. Türkiyə hesab planında iştirak edən 197 kodlu siyahıyaalınması və Tesellüm nöqsanları Hesabı ilə 397 kodlu siyahıyaalınması və Tesellüm artıqları hesabının Azərbaycan hesab planında qarşılığı yoxdur.

Qiyətli kağızlar ilə bağlı hesab Türkiyə hesab planında daha ətraflı təsvir edilmişdir. Azərbaycanda banklar səhmlər ala və sata bilərlər. Lakin Azərbaycan hesablar planına baxıldığında, 231 nömrəli kodda Satış üçün əldə tutulan qısamüddətli investisiyalar hesabı ilə 232 nömrəli kodda vədə qədər saxlanılan qısamüddətli

investisiyalar hesabı tərifli ikən, Türkiyə hesab planında 110 kodlu Səhmlər Hesabı, 111 kodlu Xüsusi Kəsim Qiymətli kağızlar və istiqrazlar hesabı, 112 dövlət qiymətli kağızları və istiqrazlar hesabı və 118 Digər hesablar yer almaqdadır. Türkiyə hesablar planında Alınan çekləri, Alacaq hesabları ayrı-ayrı yer aldığı halda, Azərbaycan hesablar planında bu hesablar Ticarət iddialar Hesabının içində təqib edilməkdədir. Azərbaycan hesablar planında iştirak edən 203 kodlu İnşaat xərcləri hesabının qarşılığı Türkiyə hesab planında 170-178 hesab aralığında iştirak edən İllərə Məşhur İnşaat və Təmir Xərci Hesabı olaraq görülməkdədir. Azərbaycan hesablar planında 101 kodlu qeyri-maddi varlıqların dəyəri hesabının Türkiyə hesab planındakı qarşılıqları, 260 kodlu Hüquqlar və 261 kodlu Şərəfiyələr hesabıdır. Amortizasiya hesabları həm hesab planlarında müəyyən edilir, həm də amortizasiya ilə əlaqədar hesabın bir alt maddəsində mənfi əlamət (-) kimi göstərilir. Azərbaycan hesablar planında 111 kodlu hesabda Ərazi, Bina və Avadanlıq Dəyərləri hesabı iştirak etməkdə, 112 kodlu hesabda isə bu hesabın amortizasiyası, ərazi, bina və avadanlıq üzərində amortizasiya, amortizasiya payları və dəyərdən düşmə zərəri şəklində mənfi (-) işarəli olaraq göstərilməkdədir. Türkiyə hesab planında 250 kod hesabında torpaq hesabı, ərazilər və 252 kod hesabında olan bina hesabı göstərilir. 257 hesabında yığılmış amortizasiya hesabı mənfi (-) göstərilir. Kapital hesabı 301 hesab kodu ilə Azərbaycan hesabına daxil edilir və ödənilməmiş kapital hesabı 302 sayılı hesabda mənfi (-) qeyd olunur. Türkiyə hesab planında isə Sərmayə Hesabı 500 kodlu hesabda, Ödənməmiş sərmayə isə 501 nömrəli hesabda mənfi (-) işarəli olaraq göstərilməkdədir. Buna qarşılıq Türkiyə hesab planında 502 kodlu Sərmayə düzəltməsi müsbət fərqləri və 503 kodlu Sərmayə düzəltməsi Mənfi Fərqləri hesabı Azərbaycan hesablar planında qeyd edilməmişdir.

Gəlir Cədvəli hesabları baxımından araşdırsaq, Türkiyə hesab planında satış güzəştləri və satışdan qaytarmaları hesabı qeyd olunarkən, Azərbaycan hesab planında 60 kodlu Ana Fəaliyyət Gəliri hesabının içərisində izlənilməkdədir. Ayrıca Türkiyə hesab planında Yurd içi satışlar 600, Xaricdə satışlar 601 nömrəli hesabda göstərilərkən, Azərbaycan hesablar planında xarici satışlar üçün ayrı bir kod açılmamışdır. Türkiyə hesab planında 620 Satılan məmul xərci, 621 Satılan kommərsiya mallar xərci hesabı ikən, Azərbaycan hesablar planında 701 satış xərcləri hesabları kimi müəyyən edilir. Fəaliyyət xərcləri də oxşardır. Türkiyə hesab planında 760 kodlu Marketing Satış Paylama Xərci Hesabının qarşılığı Azərbaycan hesablar planında 711 kodlu Ticarət xərclər hesabı olaraq qeyd edilir. Türkiyə hesab planında 770 kodlu ümumi inzibati xərclər Hesabının qarşılığı Azərbaycan hesab planında 721 kodlu İnzibati Xərclər Hesabı olaraq iştirak etməkdədir. Türkiyə hesab planında 648 kodlu hesabda İnflyasiya düzəltməsi mənfiyətləri, 658 kodlu hesabda İnflyasiya dü-

zəltməsi zərərli tərifli olduğu halda, Azərbaycan hesablar planında belə bir hesap təyin edilməmişdir.

Nəticə

Azərbaycanda 1995-ci ildən bəri mühasibat uçotunun inkişafına təsir edən üç vacib qərar qəbul edilmişdir: Yeni Hesablar Planı qəbul edilmiş, tərtib olunacaq Maliyyə Cədvəlləri müəyyən edilmiş, mühasibat sənədləri, qeydiyyat və ticarət kitabları haqqında yeni qaydalar qəbul edilmişdir.

SSRİ-nin çökməsi nəticəsində müstəqilliyə çatan dövlətlər ölkələrdə SSRİ dövründən bu yana tətbiq olunan mühasibat sistemini dəyişdirməyərək yalnız lazımlı tənzimləmələr edilərək bu tətbiq mənimsənmişdir.

Sənəd və qeyd strukturu baxımından Türkiyə və Azərbaycan mühasibat sistemləri arasında oxşarlıqlar var. Hər iki ölkənin mühasibat sistemlərini müqayisə edərkən fərqli qaydalar Birgə Hesablama Hesabatı baxımından yaranır. Sovet İttifaqı dövründə tətbiq olunan hesablar planında bəzi dəyişikliklər edilmiş və 1996-cı il yanvarın 1-dən başlayaraq Azərbaycan Hesablar Planı kimi tətbiq edilmişdir. Azərbaycan Mühasibat uçotu Hesablar Planı ilə Türkiyə Mühasibat Hesab Planına baxdıığımız zaman, aktiv və passiv hesabların əhatəsi etibarilə fərqliliklər olduğu görülməkdədir. Məsələn, qiymətli kağızlar hesabları, kadr və tərəfdaşlar üçün hesablar, gəlir və xərc hesabları.

İşdə hesablar ilə əlaqədar fərqliliklər ayrı-ayrı ortaya qoyulmuş olub, fərqliliklərin öz etibarilə hər iki ölkənin gərək iqtisadi strukturları, gərək hüquqi tənzimləmələr və bu çərçivədə tənzimləyici, nəzarət edici təşkilatların iş əsasları kimi faktorlara əsaslandığının ortaya çıxdığı qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycan və Türkiyə mühasibat sistemində maliyyə hesabatlarının təşkil edilməsi baxımından da fərqliliklər müşahidə edilməkdədir. Azərbaycan mühasibat sistemində balans hesabatı, mənfəət və zərər haqqında, mənfəət paylama cədvəli və müəssisə balans hesabına əlavədən ibarət hesabatlarının təməl maliyyə hesabatları olaraq təşkil edilməsi zəruri ikən, beynəlxalq mühasibat tətbiqləri fərqliliklər göstərir.

Bu gün Azərbaycanda mühasibat standartları IAS / IFRS əsasında hazırlanır. Bəzi şirkətlərin maliyyə planları və hesab planları hələ də keçmiş SSRİ-nin mühasibat uçotu sistemində olduğu kimi hazırlanır. Bu vəziyyət maliyyə hesabatlarının tənzimlənməsində fərqli bir yol izlənməsi, bu ölkədəki müəssisələrin xaricdəki əməkdaşlıqda, fəaliyyətlərində və eyni zamanda xaricdəki müəssisələrin Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsində, təbii ki bəzi çətinliklərə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, Azərbaycanda yeni mühasibat standartları tətbiq olunur. Beynəlxalq mühasibat uçotu sisteminin ölkə səviyyəsində qəbul edilməsi üçün bir müddət vaxt tələb olunur. Türkiyə Mühasibat Sistemi, iqtisadi olaraq beynəlxalq integrasyadakı sürəti paralelində, Mühasibat Sistemi üzərindəki işləri də davam edir. Nəhayət, Böyük və

Orta Müəssisələrdə Maliyyə Hesabatlarının Standardı üzrə işlər aparılmışdır. Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq fəaliyyət göstərməsi maliyyə hesabatlarının tənqidlənməsində mühüm amildir. Maliyyə hesabatlarında yerli və xarici investorların hamısı düzgün və sağlam qərarlar qəbul edə bilməlidirlər.

İqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq və inkişafı sürətləndirmək üçün Azərbaycan özəlləşdirmədə xarici kapitalın iştirakına əhəmiyyət verir. Türkiyə özəlləşdirmə mövzusunda da daha irəli nöqtələrə gəlmişdir.

İki ölkə arasında iqtisadi fəaliyyətin daha effektiv inkişafında maliyyə kommunikasiya dilinin rolu çox vacibdir. Buna görə, bütün ölkələrin mühasibat uçotu və hesabat sistemlərində birləşmə səyləri 90-cı illərdən sonra əhəmiyyətli sıçrayış göstərmişdir. Türkiyə bu inkişaf prosesində əhəmiyyətli addımlar atarkən, nisbilik daha yavaş inkişaf meylinə sahib görünsə də, Azərbaycandakı inkişafı az hesab edilə bilməyəcək ölçüdədir.

Necə ki bu işdə də iki ölkənin mühasibat sistemləri arasındakı paralellik artmışdır. Bunun üçün də ümumi qəbul edilmiş mühasibat anlayışları, maliyyə hesabat qanunları və mühasibat standartları ilə maliyyə hesabat standartları əsasında işlərin artması, iqtisadi əlaqələrdə bu çərçivədəki inkişafı təşviq edəcək yanaşmalara yaxınlaşmağı və güzəşt edilməməsini təklif edirik.

Ədəbiyyat

1. Altuğ O. (1999). *Muhasebe & Hukuk İlişkileri*. İstanbul: Türkmen Kitapevi.
2. Arzova S. B. (2012). *Finansal Muhasebe*. İstanbul: Türkmen Kitapevi.
3. Aslan, S. (2001). *Altın ve Gümüş İşlemleri Muhasebesi*. Genişletilmiş 2. Baskı. İstanbul: Türkmen Kitapevi.
4. Ataman Ü. (1997). *Tekdüzen Hesap Planı ve Mali Tablolar*. İstanbul: Türkmen Kitapevi.
5. Ece N. (2007). *Genel Muhasebe*. İstanbul: Beta Yayınevi.
6. Sevilengül O. ve Akdoğan N. (2003). *Tekdüzen Muhasebe Sistemi Uygulaması*. Ankara: Gazi Kitapevi.
7. Ünkaya G. Ve Aslan S, (2009). *Tek Düzen Hesap Planına Göre Finansal Muhasebe*. İstanbul: Beta Yayınevi.
8. Kərimov A. (2016). *Mühasibat Uçotu, Vergilər, Elm və Həyat Nəşriyyatı*, Bakı.
9. Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Toplusu. (2010). Bakı.
10. Dinç E. ve Karakaya A. (2004). "Muhasebe Meslek Elemanlarının Genel Özelliklerinin E-Muhasebe Üzerindeki Etkileri: Doğu Karadeniz Bölgesi Örneği". Selçuk Üniversitesi; *İİBF Dergisi*, No:1.

11. Biznesmenin Bülleteni, Ciddi Hesabat Blanklarının Forma ve Rekvizitleri ve Onlardan İstifade Gaydaları. Bakü.
12. Turhan S. (1992). *A Study Of The Azerbaijan Accounting System: An Application*. Bilkent Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
13. ƏHMƏDOV Z. (2007). “*Son Teknolojik Gelişmeler Işığında Azərbaycan Muhasebe Sisteminin Uluslararası Muhasebe Standartlarına Yakınlaşdırılması*”, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
14. İbadov E. (2012). *Azərbaycan ve Türkiyə Muhasebe Sistemlərinin Karşılaşdırılmalı Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kütahya.
15. https://muhasib.az/Muhasibat/teshkili/hesablar_plani.php.
(Daxilolma,22.01.2018)
16. http://www.kgk.gov.tr/contents/files/Pdf/KGK_Brosur.pdf
(Daxilolma:26.02.2018)

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ (rüblük elmi və praktik)

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövründəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftlə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

**SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
(quarterly scientific and practical)**

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.
2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman, of not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 15 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal (**yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**).
3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.
4. Abstract of the article should be appropriate to its content.
5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.
6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.
7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.
8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(квартальный научный и практический)**

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 15 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **yadulla.hasanli@unec.edu.az**; **elmixeberler2018@gmail.com**
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора (ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не более 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1,стр. 119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов-членов редакционного совета после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после обсуждения редакционным советом журнала.

Korrektor: Şəfiqə Bağirova

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN
ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblik, elmi və praktiki)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lərin elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıkları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.
2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az**, **elmixeberler2018@gmail.com**
3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüdəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və təbiiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.
4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin karakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, təbiiq əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla**, **Times New Roman 14 şriftilə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.
7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.
8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.
11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.
12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ